NXOPAXOPO WA THEME RA *POETIC JUSTICE* EKA TINOVHELE TA NHUNGU LETI HLAWURIWEKE TA XITSONGA

(AN ANALYSIS OF THE CONCEPT POETIC JUSTICE IN EIGHT SELECTED XITSONGA NOVELS)

HI

RAESEBE FLORAH MABASO-NKUNA

11595443

THESISI LEYI HELEKETIWEKE TANIHI XILAVEKO XO FIKELELA DYONDZO YA "DOCTOR OF PHILOSOPHY"

EKA XITSONGA

XIKOLO XA TISAYENSE TA SWA VANHU NA MAHANYELO

EHANSI KA SENTHARA YA MER MATHIVHA YA TINDZIMI TA AFRIKA, VUTSHILA NA NDHAVUKO

EYUNIVHESITI YA VENDA

THOHOYANDOU, LIMPOPO

SOUTH AFRICA

MULETERI : DOK M.T. CHAUKE

MULETERIKULONI : DOK M.C. HLUNGWANI

LEMBE : 2017

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

XIHLAMBANYO

Mina, **Raesebe Florah Mabaso-Nkuna** ndza hlambanya leswaku ndzavisiso lowu wa digiri ya Vudokodela bya Filosofi wa le Yunivhesiti ya Venda i ntirho wa mina lowu ndzi nga lo tisungulela hi ndzexe naswona a wu si tshama wu yisiwa hi xikongomelo xa ku kuma digiri eka yunivhesiti kumbe xisimekiwa xo karhi. Ndzavisiso lowu a wu katsangi mitirho ya van'wana, handle eka tindhawu leti ti kombisiweke no tshahiwa hi ndlela leyi faneleke.

Nsayino: ..... Siku: 04-09-2017

DECLARATION

I, **Raesebe Florah Mabaso-Nkuna** hereby declare that the thesis for the Doctor of Philosophy degree at the University of Venda, hereby submitted by me, has not previously been submitted for a degree at this or any other university, and that it is my own original work in design and execution and that all reference material contained therein has been duly acknowledged.

Signature: ..... Date: 04-09-2017

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

KU NYIKELA

Xitsariwa lexi xi nyikeriwa vana va mina Xikhongelo na Tiyiselani hikwalaho ka ku tiyisela na ku amukela ka vona rirhandzu ra manana leri a va ri kayivela hi nkarhi lowu a xi ri eku tsariweni. Ndzi tlhela ndzi nyikela ntirho lowu eka Vatsonga hinkwavo lava rhandzaka ririmi leri ni ndhavuko wa rona ni lava rhandzaka ku ri hluvukisa na vatukulu va Daniel na Salome Mabaso,ku nga: Mmabatho, Mmatshepo, Hlulani, Debbie, Nyeleti, Billy na Vuyani.

DEDICATION

I dedicate this work to my children Xikhongelo and Tiyiselani for their sacrifices and understanding. In crucial times they would miss my presence while I was working on this thesis.I also dedicate this work to all Vatsonga (community) who love this language and its culture and to those who love to develop this language and grandchildren of Daniel and Salome Mabaso: Mmabatho Mmatshepo, Hlulani, Debbie, Nyeleti, Billy na Vuyani.

© University of Venda

Ndzavisiso lowu wu thyiwile Nxopaxopo wa theme ra "Poetic Justice" eka tinovhele ta nhungu leti hlawuriweke ta Xitsonga. (Analysis of the concept "Poetic Justice" in eight selected Xitsonga novels). Xikongomelonkulu xa ndzavisiso lowu i ku xopaxopa theme ra "*Poetic Justice*/Hakelo ya swiendlo " eka tinovhele ta nhungu leti hlawuriweke ta Xitsonga, ku nga, ***Nsuku wa mina*** hi Chauke WR, ***N'waninginingi ma ka tindleve*** hi Tshuketana FA, ***Ndzi ngo tinciki!!*** Hi Tshuketana FA, ***A hi fambe m'nghaname*** hi Tshuketana FA, ***Makumu ya vutomi byebyo*** hi M'yeni EMC, ***Vutomi i vhilwa*** hi Mgiba NR na ***I vutomi*** hi Lubisi CM.

Xikongomelonkulu xa ndzavisio lowu i ku kombisa leswaku theme ra hakelo ya swiendlo ri le ku ndlandlamukeni eka matsalwa no kombisa leswaku ku ya hi ndhavuko ku ni hakelo ya swiendlo eka maendlelo ya munhu lamanene kumbe yo homboloka, Maendlelo manharhu ya ta tirhisiwa eka ndzavisio lowu ku xopaxopa theme ra Hakelo ya swiendlo eka tinovhele ta nhungu leti hlawuriweke ku nga, maendlelo ya nxopaxopo wa matsalwa, maendlelo yo pimanisa na maendlelo ya nxopaxopo wa tsalwa. Rimba ro xopaxopa marito ya nkoka ya Hakelo ya swiendlo ri tirhisiwa ku pimanisiwa ni lawa ya nga ta kumeka eka tinovhele ta nhungu leti hlawuriweke. Ndzavisiso lowu, wu ta humelerisa mbuyelo wo khomeka lowu nga wa ntiyiso eka vutomi bya vanhu.

Marito ya nkoka: Matsalwa, Hakelo ya swiendlo, Novhele, Nkongomelo, Ximunhuhatwa.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

ABSTRACT

This study entitled "An analysis of the concept "poetic justice" in eight selected Xitsonga novels" is a critical thematic analysis of eight selected Xitsonga novels. The study will critically examine different perspectives on poetic justice in the eight selected novels, namely; ***Nsuku wa mina*** by Chauke WR, ***Ndzi ta nwi kuma*** by Chauke W R, ***N'waninginingi ma ka tindleve*** by Tshuketana FA, *A hi fambe m'nghaname* by Tshuketana FA, *Ndzi ngo tinciki!!!* by Tshuketana FA, ***Makumu ya vutomi byebyo*** by M'yeni EMC, ***Vutomi I vhilwa*** by Mgiba NR and ***I vutomi*** by Lubisi CM. The principal objective of this research is to demonstrate that poetic justice is increasingly acknowledged in literature since it depicts that in all cultures virtue and vice are eventually rewarded and punished appropriately. Yet there are discrepancies and variations in the implementation of poetic justice. Three analytical methods will be used in this study, to analyse poetic justice in the eight selected novels, namely; literary criticism comparative method and textual analysis. A framework for analysing key features of poetic justice will be used to compare the features of poetic justice represented in the eight novels of the study. This study strives to produce credible findings which reflect authentic poetic justice in human existence.

Keywords: Literature, Poetic justice, Novel, Theme, Character.

© University of Venda

Masungulo ya vutlhari i ku chava Yehovha, ku ya hi buku ya Swivuriso 9:10. Eka hinkwaswo ndzi rhandza ku khensa Xikwembu lexi nga xona xi ndzi nyikeke vutlharhi byo kota ku fikelela ku tsala xitsalwana lexi. Moya lowo kwetsima wu ndzi fambisile wu ndzi seketela no ndzi biyelela ku ta fika kwala. Ndza khensa mutumbuluxi wa mina.

Ndzi khensa DOK. M.T. Chauke muleteri wa mina loyi a ndzi pfuneke swinene leswaku ndzavisiso lowu wu fika emakumu, a swi nga olovi kambe nseketelo wa yena wu endle leswaku ndzi kota ku boxa ndzima leyi a yi sungula ku ndzi heta mongo, ndzi ri inkomu. Ndzi tlhela ndzi tata ku khensa eka valeteri va ririmi ra Xitsonga eYunivhesiti ya Venda, yisani emahlweni ntirho lowo saseka lowu mi wu endlelaka rixaka, Xikwembu a xi mi endle hi tintswalo xi mi engetelela vutlhari ni masiku yo hanya.

Ndzi khensa vatswari va mina Daniel na Salome Mabaso xikan'we na makwerhu wa mina Billy Bohani Mabaso, lava nga va ni nkucetelo wukulukumba eka timhaka ta dyondzo.

Hi mikarhi hinkwayo a va tshama va karhi va hi tsundzuxa xikan'we ni vamakwerhu leswaku dyondzo hi xona xitlhangu xa vutomi. Ndzi ri eka n'wina etlelani hi ku rhula, ku navela ka n'wina ndzi ku fikelerile.

Ndzi khensa Nhloko ya xikolo xa Chameti eka Mushiyani, Tatana Mawewe Samson Ngobeni na DOK. Mathamana Martin Ndlovu, loko va ndzi hlohloterile ku yisa tidyondzo emahlweni

Ndzi khensa vadyondzisi eMakhuva Primary School, na le Magulasavi High School lava koteke ku ndzi vumba ku suka ehansi, ndzi ri xandla ehenhla ka xin'wana xandla.

Vatirhikulorhi va mina eTshwane University of Technology (TUT), ndza mi khensa ku va mi nga karhalangi ku hluphiwa hi mina leswaku ntirho lowu wu fika emakumu. Nseketelo ni nhlohlotelo wa n'wina swi ndzi tiyisile ku kondza ndzi ba ntambu.

Tatana na Manana Oupa Hlungwane, ndza mi khensa hikuva ndzi mi vonile mi ri ekusuhi na mina eka swiyimo hinkwaswo, swa kahle ni leswo biha. Xikwembu a xi hetisisi ku navela ka n'wina.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Khazi Ximamayilani Mabunda, ndza mi khensa loko mi nga karhalanga ku ndzi hlayisela muti ni vana loko ndza ha yile eku handzeni ka vutivi.

Ndzi khensa tatana wa mina wa ximoya, Apostle Tinyiko Noel Mabasa na kereke ya CODI ePhalaborwa ku va va ndzi seketerile hi swikhongelo. Xikwembu a xi mi katekisi.

Ndzi hava marito yo ringana yo khensa ndyangu wa mina loko wu ndzi nyikile nseketelo ni rirhandzu. Nuna wa mina Nduma Bukuta Settlers Nkuna, vana va mina Xikhongelo na Tiyiselani, ndzi ri: “Dyondzo a yi lumi”, yisani tidyondzo ta n’wina emahlweni.

A ndzi rivali ku khensa Ntsako Desmond Rikhotso muthayipi wa ntirho lowo saseka. Ndzi ri ku dya hi ku engetela.

Khanimamba!!!

© University of Venda

LESWI NGA ENDZENI

XIHLAMBANYO i
NKOMISO iii
ABSTRACT iv
SWIKHENSO v
NDZIMA YA 1 1
1.1 MANGHENELO 1
1.2 MATIMUDZHAKU YA VUTSARI BYA XITSONGA 1
1.3 NSUSUMETO 3
1.4 XIKONGOMELO XA NDZAVISISO 5
1.5 SWIVUTISO SWA NDZAVISISO 6
1.6 NKOKA WA NDZAVISISO 7
1.7 NHLAMUSELO YA MATHEME 7
1.7.1 HAKELO YA SWIENDLO 8
1.7.2 *DOCTRINE OF RETRIBUTION* 10
1.7.3 NEMESISI 11
1.7.4 MATSALWA (LITERECHA) 11
1.7.5 NOVHELE 13
1.7.6 XIMUNHUHATWA 14
1.7.7 NKARHI 16
1.7.8 VUYIMERI 16
1.7.9 NKONGOMELO 17
1.8 TINOVHELE LETI HLAWURIWEKE NI XIVANGELO XO VA KU HLAWURIWILE TONA 19
1.9 MATIMU YA VATSARI VA TIBUKU LETI HLAWURIWEKE 20
1.9.1 Willie Richard Chauke 20
1.9.2 Felix Alois Thuketana 21
1.9.3 Nathaniel Russel Mgiba 21
1.9.4 Conny Masocha Lubisi 22
1.9.5 Edgar Mchabi Miyen 22
1.10 MAHLAWULELE YA TINDZIMANA NI MAXOPAXOPELE YA TONA 23
1.11 MAAVELE YA TINDZIMA 23
1.12 NKATSAKANYO WA NDZIMA LEYI 24
NDZIMA YA 2 26
2. MITIRHO LEYI ENDLIWEKE EKA NHLOKOMHAKA LEYI 26

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

2.1 MANGHENELO 26
2.2 MITIRHO LEYI ENDLIWEKE 26
2.2.1 NKUZANA K.J (1996) 26
2.2.2 CHAUKE O.R (1998) 27
2.2.3 MSIMEKI, B.E (1998) 27
2.2.4 CHAUKE M.T (1998) 27
2.2.5 MACHETE H.A (2001) 28
2.2.6 BALOYI H.D (2010) 28
2.2.7 RIKHOTSO M.E (2009) 29
2.2.8 MASWANGANYI T.B (2009) 29
2.2.9 GOLELE N.C.P (2002) 30
2.2.11 NKATSAKANYO WA NDZIMA LEYI 30
NDZIMA YA 3 31
3. MAENDLELO 31
3.1 MANGHENELO 31
3.2 MAENDLELO EKA NDZAVISISO LOWU 31
3.2.1 NXOPAXOPO WA MATSALWA 31
3.2.2 MAENDLELO YO XOPAXOPA TSALWA 34
3.3 NKATSAKANYO WA NDZIMA 35
4. NXOPAXOPO WA MATSALWA YA W.R CHAUKE 36
4.1 MANGHENELO 36
4.2 36
(ii) NXOPAXOPO WA TSALWA 37
4.3 (i) NKATSAKANYO WA NDZI TA N'WI KUMA 66
(ii) NXOPAXOPO WA TSALWA 66
4.4 NKATSAKANYO WA NDZIMA 87
NDZIMA YA 5 89
5. NXOPAXOPO WA MATSALWA YA N'WANINGININGI MA KA TINDLEVE NA NDZI NGO TINCIKI HI F.A THUKETANA 89
5.1. MANGHENELO 89
5.2 (i) NKATSAKANYO WA TSALWA RA N'WANINGININGI MA KA TINDLEVE 89
(ii) NXOPAXOPO WA TSALWA 90
5.3 (i) NKATSAKANYO WA NDZI GO TINCIKI! 112
(iii) NXOPAXOPO WA TSALWA 113
5.4 NKATSAKANYO WA NDZIMA 134
NDZIMA YA 6 136

© University of Venda

University of Venda

6. NXOPAXOPO WA MATSALWA YA MAKUMU YA VUTOMI BYEBYO HI E.MC MIYEN NA VUTOMI I VHILWA HI N.R. MGIBA. 136
6.1 MANGHENELO 136
6.2 (i) NKATSAKANYO WA MAKUMU YA VUTOMI BYEBYO 136
(ii) NXOPAXOPO WA TSALWA 137
6.3 (i) NKATSAKANYO WA VUTOMI I VHILWA 161
(ii) NXOPAXOPO WA TSALWA 162
6.4 NKATSAKANYO WA NDZIMA 182
NDZIMA YA 7 184
7.1 MANGHENELO 184
7.2. (i) NKATSAKANYO WA I VUTOMI 184
(ii) NXOPAXOPO WA TSALWA 185
7.3 (i) NKATSAKANYO WA TSLWA RA A HI FAMBE M'NGHANAME 212
(ii) NXOPAXOPA WA TSALWA 212
7.4 NKATSAKANYO WA NDZIMA 243
NDZIMA YA 8 245
8. NKATSAKANYO, LESWI KUMEKEKE NA SWIBUMABUMELO SWA NDZAVISISO ... 245
8.1. MANGHENELO 245
8.2 NKATSAKANYO WA NDZAVISISO 245
8.3 LESWI NDZAVISISO LOWU WU SWI KUMEKE HI KU ANGARHELA 246
8.4 SWIBUMABUMELO 247
8.5 TIBUKU LETI TIRHISIWEKE 250

© University of Venda

1.1 MANGHENELO

Dyondzo ya matsalwa i dyondzo leyi yi anameke swinene. Matsalwa ya avanyisiwile hi swiyenge swimbirhi leswikulu, ku nga matsalwa ya ximanguva lawa na matsalwa ya ndhavuko. Ndzavisiso wa *Nxopaxopo wa theme ra Hakelo ya Swiendlo eka matsalwa ya Nhungu ya Xitsonga lama hlawuriweke* wu wela eka matsalwa ya ximanguvalawa laha mulavisisi a nga ta andlala hi vuxokoxoko leswi hakelo ya swiendlo swi vulaka swona ni nkoka wa swona eka vahlayi na valavisisi. Vatsari vo hambanahambana va matsalwa va paluxa mikongomelo ya vona hi ku tirhisa matheme yo karhi. Kambe i swa nkoka ku boxa leswaku vatsari hakanyingi a va tsali matsalwa ya vona va ri ni nongonoko wa matheme emiehleketweni ya vona lama vaxopaxopi va ma tirhisaka loko va xopaxopa matsalwa. Valavisisi hi vona va nga ni vutihlamuleri byo tiva hi vuenti leswaku tsalwa ro karhi ri ni nkongomelo kumbe hungu leri fambelanaka na theme rolero.

1.2 MATIMUDZHAKU YA VUTSARI BYA XITSONGA

Eka Xitsonga vutsari ni vuhundzuluxi swi sunguriwile hi Vaneri loko va tsala hi timhaka ta Xikwembu hi lembe ra 1883. Vaneri i vanhu lava teke exikarhi ka rixaka ra Vatsonga hi xikongomelo xo hangalasa evhangeli.

Eka malembe ya makumentlhanuntlhanu yo sungula endzhaku ka ku sunguriwa ka vutsari bya Xitsonga a ku vangi ni matsalwa hi ku angarhela xikan;we ni tinovhele hi ku kongoma leswi tsariweke. Mayelano ni mhaka leyi Bill na Masungu (1985:17) va ri:

> ...the first fifty-five years of writing in Tsonga were dominated by White European and Predominately Swiss writters and translators.

Leswi swi kombisa leswaku vutsari byo tala bya nkarhi lowu a byi endliwa hi Valungu vo huma eSwisa lava a va tsala ngopfu hi timhaka ta Bibele ni leswi fambelanaka ni vukhongeri. Xivangelo xa ku pfumaleka ka vatsari va Vatsonga tanihi vinyi va ririmi a swi tlhela swi vangiwa hi ku va va nga si va ni ntokoto wa ku tsala.

Matimu lawa ya vutsari ya ta kaneriwa hi ku ntlawahata tinovhele ku ya hi malembe lama ti tsariweke hi wona. Vuxokoxoko bya mantlawahetele lawa ya tirhisiweke byi kona eka buku ya

UNIVERSITY OF VENDA

© University of Venda

University of Venda

Bill na Masunga (1983) ya ***Mbita ya Vutivi-Nkuku ta Xitsonga*** *1883-1983,* Marivate (1985) ya **Mbalango wa matsalwa wa Xitsonga**, Nkondo (1982) ya **A hi Twisiseni Matsalwa**, na Machete (2001) **Dyondzo ya tin'wana ta tinovhele ta Xitsonga(**1939-1989).

Exikarhi ka malembe ya 1930-1959 vatsari va Vatsonga va sungurile ku tsala matsalwa laha tsalwa ro sungula ri nga ra novhele ra Marivate ra **Sasavona** (1938)**.** Emalembeni lawa, tinovhele ta ntlhanu ntsena ti tsariwile. Tinovhele leti ti katsaka: **Sasavona** (Marivate,1938), **Murhandziwa** (Baloyi,1949), **Mambuxu** (Ndhambi,1950), **Masungi M'fana ka Maxele** (Ntsan'wisi,1954), na **Mahlasela-hundza** (Ntsan'wisi,1959). I swa nkoka ku boxa leswaku exikarhi ka malembe lawa ku hava ni novhele ni yin'we eka leti hlawuriweke ku xopaxopiwa eka ndzavisiso lowu.

Endzhaku ka tinovhele leti boxiweke leti tsariweke eka malembe lamo sungula, ku tlhela ku va ni ntlawa wun'wana wa tinovhele ta le xikarhi ka malembe ya 1960-1989. Tinovhele ta kona ti katsa : **Ntsakisi** (Mkhombo, 1962), **Nkatanga i dlakuta** (Chauke, 1965), **Mibya ya nyekanyeka** (Mtombeni, 1967), **Xisomisana** (Thuketana, 1968). **Xikotikoti wa Matshotsho** (Mahuhuxi, 1970), **Ndzi Tshikeni** (Mthombeni, 1973), **Ri xile** (Nxumalo, 1973), **Mukhacani** (Masia, 1974), **Ntukulu wanga Yedwa** (Mnisi, 1974), **Tinhlolo ti be mitsatsu** (Nkondo, 1974) **Mabyala M'fava** (Nkondo, 1975), **Ntshikiwani** (Mbhombi, 1975), **Vurhena byakwe**, (Mnisi, 1977), **N'waninginingi ma ka tindleve** (Thuketana, 1978), **Makumu ya vutomi byebyo** (Miyen, 1979), **Madyisa-mbitsi** (Khosa, 1979), **Manyunyu ya xitsotso** (Khosa, 1979), **N'wana wa tinhlalu** (Maluleke, 1982). **Ndzi ta n'wi kuma** (Chauke, 1986), **Hi ya Kwihi**? (Maluleke, 1985), na **Xona hi Xihi**? (Maluleke, 1987), **Ndzi ngo tinciki!** (Thuketana, 1987). Eka tinovhele ta le xikarhi ka malembe lawa ku na tinovhele ta mune leti hlawuriweke ku xopaxopiwa eka ndzavisiso lowu.

Tinovhele leti tsariweke emalembeni lawa ta hambananyana ni tinovhele ta malembe lamo sungula hi tlhelo ra mikongomelo ya tona. Hambileswi mikongomelo ya tinovhele leti yi katsaka timhaka ta vukati, ntumbuluko, vugevenga, rirhandzu, hakelo ya swiendlo, ni yin'wana mikongomelo, kambe mhaka ya vukhongeri a ya ha ri ni xiave lexikulu eka vutsari bya tinovhele. Bill na Masunga (1985:20) va paluxa mhaka leyi hi ndlela leyi:

> Because the literary audience is composed mainly of school going children and affluent adult Tsonga speakers, few novelist have moved beyond the parameters of the tribe, "Jim- goes-to-

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> Johannesburg theme" or the equally-well known Christianity versus "traditional" beliefs dichotomy.

Exikarhi ka malembe ya 1990 ku fika sweswi ku tsariwile tinovhele ta nhlayo ya le henhla swinene loko hi ti pimanyisa ni ta le xikarhi ka malembe ya 1906-1989. Leswi swi komba ku hluvuka ku ya emahlweni hi tlhelo ra swa vutsari bya tinovhele eka Xitsonga.

Tinovhele ka malembe lawa ti katsa: **Ntsendzeleki** (Khosa,1990), **Vutomi i vhilwa** (Mgiba, 1990), **Gqweta** (Lubisi, 1991), **Gama ra Nsele** (Chauke, 1991), **Vukosi bya tswaleriwa** (Manganyi, 1991), **U khanya mani**? (Manganyi, 1992), **Nsuku wa mina** (Chauke, 1992), **A mi si vona nchumu** (Manganyi, 1993), **Ndzi tswaleriwe kwala** (Mkhari, 1995), **Nkhavi wa le ndzhaku** (Mkhari, 1996). **Switshongo swa le vukosini** (Ngobeni, 1996), **I Vutomi** (Lubisi, 1998), **Ri hava xilondza** (Nkuna, 1999), **Mina ndzi vurile** (Malungana, 2007) **Ndzi endla yini?** (Malungani, 2006), **Mhisi ya minkoka yimbirhi** (Mtileni na Malungana, 2004). Eka ntlawa lowu wa tinovhele ta malembe lawa yo hetelela ku hlawuriwile tinovhele tinharhu ku va xiphemu xa ndzavisiso lowu.

Mikongomelo ya tinovhele ta sweswi yi katsa swilo swo hambanahambana tanihi, rirhandzu, tipolotiki, vuoswi, vukati, vugevenga, vukhongeri, nkoka wa ririmi, rifu ni hakelo ya swiendlo. Mavonelo hi tlhelo ra mikongomelo leyi ya yelana ni leswi vuriwaka hi Chauke (1998:6) loko a ku:

> These novels, mainly moral stories, are about the social world of the authors. These authors express their feelings about love, adultery, crime, politics, religion, etc.

Hambileswi nhlayo ya vutsari bya novhele yi kombaka ku ndlandlamuka, i vatsari vantsongo lava tsaleke hi nkongomelo wa hakelo ya swiendlo. Eka xiyenge lexi landzelaka ku ta kaneriwa hi mitirho yo hambanahambana ya milavisiso leyi endliweke eka tinovhele eka tidyondzo ta le henhla, ta masitasi ni vudokodela.

1.3 NSUSUMETO

Ndzi susumetiwile ku endla ndzavisiso hi nhlokomhaka leyi ya hakelo ya swiendlo hikokwalaho ka nkayivelo wa milavisiso leyi endliweke hi nhlokomhaka nhlokomhaka leyi eka dyondzo ya vudokodela. Hileswaku i swa nkoka ku kombisa leswaku ntirho wa matsalwa i ku

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

va xivoni xa vutomi bya rixaka leri matsalwa yalawo ya tsaleriweke rona. Mayelana ni mhaka leyi Grace (1965:44) u ri "literature is our mirror because in a deep sense we are looking in literature for ourselves".

Nkoka wa mhaka leyi i wa leswaku vatsari eka yin'wana ya mikongomelo ya vona va tala ku paluxa hakelo ya swiendlo leswinene na swo biha. Vutsari bya muxaka lowu byi hlohloteriwa hi ku tirhisiwa ka vutshila hi ntokoto wa vatsari eka matsalwa yalawo. Heese na Lawton (1988:4) vona va ri "literarture then is that body of work in which man's written record of his experience is given artist form". Leswi swi vula leswaku vatsari va tsala hi timhaka leti va ti tokoteke naswona leti humelelaka evuton'wini.

Nsusumeto wun'wana wo endla ndzavisiso lowu wu tile hikokwalaho ka ku vona leswaku nxopaxopo wa matsalwa ya tinovhele wa ha salerile endzhaku hi tlhelo ra milavisiso. Ntiyiso wa mhaka leyi wu tikomba ngopfu eka tidyondzo ta le henhla. Mayelana ni mhaka leyi, Chauke (1998:1) u boxa leswaku:

> Although there has been an increase in the number of novels published in Xitsonga recently, very little research has been conducted on them. Until now, research on Xitsonga has largely concentrated on poetry, short stories, folkfore and drama to the exclusion of Xisonga novels.

Handle ka milavisiso eka tinxaka ta matsalwa leti boxiweke, milavisiso yo tala yi endliwile eka xiyenge xa vuvulavuri. Chauke (1998:4) u ri "most of the research carried by Tsonga scholars up to now has been on linguistics". Marito lawa ya tshikilela mhaka ya leswaku swidyondzeki swo tala eka Xitsonga swi voyamerile eka ku endla milavisiso ya swona eka vuvulavuri.

Xin'wana lexi nga ndzi susumeta ku endla ndzavisiso lowu i ku pfala vangwa leri nga kona hi tlhelo ra milavsiso eka matsalwa hi ku angarhela xikan'we ni tinovhele hi ku kongoma. Nsusumeto wun'wana wa ndzavisiso lowu wu tile hikokwalaho ka ku pfumaleka ka milavisiso leyi endliweke hi ku tirhisa Xitsonga eka tidyondzo ta le henhla to fana ni dyondzo ya vudokodela. Milavisiso yo tala leyi endliweke eka Xitsonga eka tidyondzo ta le henhla ta Masitasi na Vudokodela yi tsariwile hi ku tirhisa Xinghezi. Kutani ke, nsusumeto wun'wana i wa ku engetela nhlayo yintsongo leyi nga kona ya milavisiso eka dyondzo ya le henhla ya Xitsonga.

© University of Venda

1.4 XIKONGOMELO XA NDZAVISISO

Xikongomelo xa ndzavisiso lowu i ku xopaxopa tihakelo ta swiendlo eka tinovhele ta nhungu leti hlawuriweke ku xopaxopiwa eka ndzavisiso lowu. Xin'wana xikongomelo i ku lava ku paluxa leswaku hambileswi eka Xitsonga hi nga ni theme rin'we ro vula hakelo ya swiendlo, kambe eka Xinghezi mhaka leyi yi nga va hi matheme mambirhi, ku nga, *poetic justice* na *doctrine of retribution.* Ku hambana ka matheme lama ku ta hlamuseriwa hi ntalo eka xiyenge xa tinhlamuselo ta matheme laha hansi.

Xin'wana xikongomelo xa ndzavisiso lowu i ku lava ku komba leswaku a hi mikarhi hinkwayo laha ximunhuhatwa eka tsalwa xi tirhaka xi tlhela xi kuma hakelo yo fambelana ni mitirho ya xona. Swa endleka leswaku ximunhuhatwa xi tirha ntirho wo biha ivi xi hakeriwa hi leswinene, kumbe xi tirha leswinene xi hakeriwa hi swo biha. Mhaka leyi i ya nkoka ku va xikongomelo xa ndzavisiso lowu hikuva i swilo leswi humelelaka evuton'wini bya siku rin'wana ni rin'wana. Hi tlhelo lerin'wana vanhu va ta kota ku dyondza leswaku a hi mikarhi hinkwayo munhu a nga vuyeriwaka hi leswinene ehenhla ka ntirho lowunene lowu a wu endleke erixakeni.

I swa nkoka ku va hi boxa leswaku a hi xikongomelo xa ndzavisiso lowu ku lava ku paluxa swihoxo eka tinovhele leti hlawuriweke. Hikokwalaho ke, ntshaho wa Grace (1965:191) wu boxa leswi landzelaka hi mitirho ya muxopaxopi:

> The critic's most important tasks are to understand the artist's real objective in a piece of work and to show in a carefully argued analysis how the artist achieves that objective . . .

Marito ya Grace ya boxa leswaku ntirho wa muxopaxopi i ku twisisa xikongomelo xa mutsari eka tsalwa ro karhi kutani ri xopaxopiwa ku kombisiwa vutshila lebyi tirhisiweke ku fikelela xikongomelo xolexo. Xikongomelo xin'wana xa ndzavisiso lowu i ku xopaxopa swiendlo swo hambanahambana swa swimunhuhatwa ku paluxa vubihi ni vunene lebyi humelelaka eka tinovhele leti hlawuriweke.

Xikongomelo xin'wana xa ndzavisiso lowu i ku pfuneta ku hluvukisa ririmi ra Xitsonga hi ku endla ndzavisiso eka dyondzo ya le henhla hi ri karhi hi tirhisa rona ririmi leri. Leswi swi seketelana swinene ni Vumbiwa bya tiko bya Afrika-Dzonga bya 1996 lebyi tshikilelaka leswaku tindzimi ta Vantima leti nyikiweke xiyimo xa ximfumo ti fanale ti hluvukisiwa ni ku dyondzisiwa.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Xitsonga tanihi Xibunu ni Xinghezi na xona nga swi kota ku tirhisiwa eka milavisiso ya tidyondzo ta le henhla. Xikongomelo lexi xo hluvukisa ririmi xi yelana ni leswi Golele (2002:3) a swi vulaka loko a ku:

> . . . Ntirho lowu i ku pfuneta ku hluvukisa ririmi ra Xitsonga ni dyondzo ya rona, ni ku antswisa xiyimo xa swona hi ku kombisa leswaku ririmi leri a hi ro vulavuriwa ntsena, kambe ra swi kota ku tirha ni le ka swa tidyondzo ta le henhla ku fana ni leyi.

Xikongomelo xo hetelela ku ta va ku nyika swibumabumelo mayelana ni leswi nga ta va swi fikeleriwile eka ndzavisiso lowu. Hi ku komisa hi nga katsakanya swikongomelo swa ndzavisiso lowu hi ndlela leyi landzelaka:

- Ku paluxa hi vuenti hakelo ya swiendlo eka tinovhele ta Xitsonga ta nhungu leti hlawuriweke.
- Ku kombisisa ku hambana exikarhi ka hakelo ya swiendlo na *doctrine of retribution*.
- Ku paluxa switandzhaku swa swiendlo swa swimunhuhatwa.
- Ku humesela erivaleni dyondzo leyi kumekaka eka vunene na vubihi bya swiendlo swa swimunhuhatwa.

1.5 SWIVUTISO SWA NDZAVISISO

Ku fikelela swikongomelo swa ndzavisiso leswi andlariweke laha henhla ku ta tirhisiwa swivutiso leswi landzelaka ni swin'wana swo yelana na swona.

- Xana hakelo ya swiendlo yi nga paluxiwa njhani eka tinovhele ta Xitsonga ta nhungu leti hlawuriweke?
- Xana hi kwihi ku hambana exikarhi ka hakelo ya swiendlo na *doctrine of retribution*?
- Xana hi swihi switandzhaku swa swiendlo swa swimunhuhatwa?
- Xana hi yihi dyondzo leyi hi yi kumaka eka vunene na vubihi lebyi endliweke hi swimunhuhatwa?

UNIVERSITY OF VENDA

© University of Venda

1.6 NKOKA WA NDZAVISISO

Mulavisisi u tshemba leswaku leswi nga ta kumiwa eka ndzavisiso lowu swi ta va na nkoka swinene eka vanhu vo hambanahambana. Xosungula ndzavisiso lowu wu dyondzisa vanhu leswaku nchumu wun'wana na wun'wana lowu munhu a wu endlaka wu ni hakelo yo karhi. Hakelo yi nga ha va leyinene kumbe yo biha. Ndzavisiso lowu wu paluxa tihakelo ta swiendlo leswo biha na leswo lulama. Ndzavisiso lowu wu hi dyondzisa leswaku loko munhu a endla leswinene u ta kuma hakelo leyinene naswona loyi a endlaka leswo biha u ta kuma hakelo ya leswo biha. Leswi swi hlamusela leswaku vubihi byi hakeriwa hi vubihi. Hi ndlela leyi mbuyelo wa ndzavisiso lowu wu ta byala vutihlamuleri eka ku hunguta mahanyelo yo biha yo fana na vugevenga, vuoswi, ku venga vanhu va ku huma ematikweni man'wana, ku yiva, nsele na swin'wana swo biha. Mbuyelo wa ndzavisiso lowu wu ta tisa ku rhula emindyangwini, eswikolweni, emitirhweni, etikerekeni, na le tindleleni. Loko vanhu vo tala va hunguta hinkwaswo leswo biha, leswi swi ta vula leswaku matsalwa ya lemukisa vanhu ku papalata vutomi byo homboloka ivi va namarhela vunene.

Mbuyelo wa ndzavisiso lowu wu ta pfuna na vatsari va tibuku ta Xitsonga ku anamisa miehleketo ya vona hi ku tshinya rixaka eka leswi swi onhaka rixaka.

Mhaka yo vavisa mbilu hileswaku hi kuma matsalwa man'wana lawa ya kombisaka swimunhuhatwa leswi nga hanya hi ku xanisa vanhu kutani swi ya kuma tihakelo letinene, eku heteleleni swi va van'wankumi kumbe tihosi. Tsalwa ro tano a ri fambelani na ntirho wa matsalwa laha misaveni tanihi laha Grace (1965) a hlamuselaka ha kona. Kutani swa fanela leswaku matsalwa ya paluxa mahanyelo ya vanhu tanihi laha hi ma tivisaka xiswona hikuva ntirho wa matsalwa i ku dyondzisa na ku nyanyula vanhu ku nga ri ku hi siya na swivutiso swo pfumala tinhlamulo.

Mbuyelo wa ndzavisiso lowu wu ta pfuna na ku engetela matsalwa ya Xitsonga lawa ya vulavulaka hi hakelo ya swiendlo hikuva hi na nkayivelo lowukulu wa milavisiso ya muxaka lowu.

1.7 NHLAMUSELO YA MATHEME

Eka xiyenge lexi ku hlamuseriwa matheme lama tirhisiweke eka ndzavisiso lowu. I swa nkoka ku hlamusela matheme lama hikuva matirhisele ya wona eka ndzavisiso lowu ya nga hambana ni matirhisele ya wona eka tidyondzo tin'wana kumbe eka matirhisele ya wona ya masiku hinkwawo. Mhaka ya nkoka hileswaku matheme lama ya fanele ku twisisiwa hi ndlela leyi ya hlamuseriweke xiswona eka ndzavisiso lowu.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

1.7.1 HAKELO YA SWIENDLO

Theme ra hakelo ya swiendlo hi Xinghezi ri vuriwa *Poetic Justice* kumbe *Doctrine of Retribution*. Matheme lama ya ta hlamuseriwa eka swiyenge swo hambana hikuva tinhlamuselo ta wona a ti fani leswi hetisekeke. Hambiswiritano, hi nga boxa leswaku eka Xitsonga hi tirhisa theme rin'we ntsena ri nga ra hakelo ya swiendlo. Eka tindzimana leti landzelaka ku ta sungula ku hlamuseriwa theme ra *Poetic Justice*.

Gray (1985:224) u hlamusela leswaku theme ra *Poetic Justice* ri tumbuluxiwile hi muxopaxopi wa mitlangu ya Xinghezi, Thomas Rhymer eka tsalwa ra yena ra ***Tragedies of the Last Age Considered*** hi 1678, laha a kongomisa eka ntlangu wa *Elizabethen*. Mayelana ni mhaka leyi, Gray (1985-161) u ri:

> Thomas Rymer devised this term in Tragedies of the Last Age (1678) to describe the idea that literature should always depicts a world in which virtue and vice are eventually rewarded and punished appropriately.

Leswi swi vula leswaku loko Rhymer a tumbuluxa theme leri a lava ku kombisa miehleketo ya leswaku matsalwa a ya fanele ku va nkarhi hinkwawo ya kombisa ku va vunene byi hakeriwa hi leswinene, kasi vubihi byona byi hakeriwa hi vubihi hilaha swi faneleke hakona. Rito ra *reward* ra fana ni ra *rewarded* eka ntshaho naswona ri na vamavizweni yo fana ni *recompense*, return, *incentive, payment, repayment, remuneration* na *compensation*. Kasi rito ra *punishment* rona ri fana ni ra *punished*. Rona ri ni vamavizweni lava landzelaka: *sentence*, *penalty, reprimand,* ni *retribution*.

Hi marito man'wana, loko munhu a tirhile ntirho wo biha na hakelo ya yena yi fanele yi va yo biha, kasi loko ntirho lowunene wu tirhiwile na hakelo ya kona yi fanele yi va leyinene. Nhlamuselo ya Cuddon (1998:724) mayelana ni theme ra *Poetic Justice* yi fambelana swinene ni xikongomelo xa Rymer xo va a tumbuluxile theme leri. Cuddon u hlamusela hi ndlela leyi:

> It was widely held belief that literature should reflect a moral point of view and that a work of literature should reward the virtuous and punished the wicked.

© University of Venda

University of Venda
Creating Knowledge

Marito ya ntshaho lowu ya kombisa leswaku i nhlamo wa matsalwa hi ku angarhela ku dyondzisa vahlayi mhaka ya leswaku hakelo ya swiendlo leswinene yi fanele yi va leyinene kasi swiendlo leswo biha swi hakeriwa hi vubihi. Mavonelo ya Cuddon ya yelana ni ya Ridout na Clarke (1971:93) loko vona va hlamusela *Poetic Justice* va ri:

> It is justice meted out by poets to the good and bad, and in punishment of the wrong doer, Poetic Justice is more than a touch of irony.

Barnhart na Thorndike (1962:1608) va ni mavonelo lawa ya nga hambanangiki ngopfu ni ya vatsari lavan'wana hi va tshaheke laha henhla. Vona va hlamusela theme leri va ku:

> Poetic justice, ideal justice with virtue being suitably rewarded and wickedness properly punished as shown often in poetry, drama and fiction.

Ntshaho lowu wu vula leswaku munhu wa swiendlo leswo biha u fanele ku twisiwa ku vava kasi wa swiendlo leswinene u fanele ku tsakisiwa. Mhaka ya swiendlo ni tihakelo ta swona swi paluxiwa ni le ka matsalwa ya vutlhokovetseri, mitlangu na prozi. Asher na Simpson (1994:122) va boxa leswaku "That ideal justice which poets exercise in making the good happy, and the bad unsuccessful in their evil schemes".

Hi ku famba ka mikarhi, ku vile ni ku hundzuka hi tlhelo ra mavonelo ya theme ra *Poetic Justice*. Vatsari van'wana va matsalwa va humile eka mavonelo ya Rhymer loko a tumbuluxa theme ni leswi a lava ku fikelela swona. Hi marito man'wana, hakelo ya swiendlo eka man'wana ya matsalwa a ya ha fambelani ni leswi hi ntumbuluko theme ra *Poetic Justice* ri vulaka swona.

Theme ra *Poetic Justice* sweswi ri katsa mavonelo mambirhi. Mavonelo yo sungula i ya leswaku hakelo ya swiendlo leswinene ku fanele ku va leswinene, loko na hakelo ya vubihi ku va leswo biha, leswi hi swona Rhymer a tumbuluxeke theme leri hi xikongomelo xa kona. Mavonelo ya vumbirhi i ya leswaku swiendlo leswinene swa hakeriwa hi leswo biha, loko swiendlo leswo biha swi hakeriwa hi vunene. Mhaka leyi ya vumbirhi yi ya paluxeka ngopfu loko hi xopaxopa novhele ya W.R Chauke ya **Nsuku wa Mina**.

© University of Venda

University of Venda

Theme leri ra *Poetic justice* ri hambana ni ra *Doctrine of Retribution* hambileswi hinkwawo ya vulavulaka hi tihakelo ta swiendlo. Ku hambana ka matheme lamambirhi ku tikomba eka nhlamuselo ya theme ra *Doctrine or retribution* laha hansi.

1.7.2 *DOCTRINE OF RETRIBUTION*

Theme ra *Doctrine of Retribution* na rona ri kongomisa eka hakelo ya swiendlo hi Xitsonga. Ku hambana loku ku nga kona exikarhi ka matheme lama hileswaku eka *Doctrine of Retribution* hakelo leyi swimunhuhatwa swi yi kumaka yi fanele ku va yi fambelana ni swiendlo swa swona. Hileswaku loko ximunhuhatwa xi endla leswinene hakelo ya xona yi fanele ku va leyinene. Leswi swi tano ni le ka ximunhuhatwa lexi endlaka leswo biha, xi fanele ku kuma hakelo yo fambelana ni mitirho ya xona leyo biha. Hi marito man'wana, nhlamuselo ya theme leri yi tshamile yi nga tsekatseki eka nhlamuselo yo sungula ya theme ra *poetic justice*.

Webster (1986:1227) u hlamusela theme ra *Doctrine of retribution* hi ndlela leyi " . . . is to recompense, return, reward or punishment according to the service done thereafter"

Hi ni marito lama ya fanaka ni rito ra *retribution* hi tinhlamuselo ta wona. Marito lawa ya katsa *vengeance, payback, reprisal, reckoning*, na *justice*. Rito *recompense* ri boxa leswaku ximunhuhatwa xi fanele xi nyikiwa kumbe xi tlherisiriwa leswi xi swi tirheke hi ndlela yo ringana. Webster (1986:1228) u ya emahlweni a boxa leswi:

> Return or requital of a crime, injury, sin...suppose to be recomposed in another life for one's good or bad deeds in this world.

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku tihlo hi tihlo kumbe hakelo ya swidyoho i rifu; hileswaku nandzu wo karhi ku nga va ku vavisa hi ndlela ya tihanyi kumbe swidyoho swi fanele ku tlherisiriwa hi ndlela leyi swi endliweke ha yona.

Matheme ya *Poetic Justice* ni *Doctrine* of *Retribution* lawa ya hlamuseriweke laha henhla ya yelana swinene ni theme ra *Nemesis*. Hikokwalaho ka sweswo, tindzimana leti landzelaka ti ta hlamusela theme ra *nemesis* hi vuenti.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

1.7.3 NEMESISI

Theme ra nemesisi hi Xinghezi ri vuriwa *Nemesis*. Theme leri ri tumbulukile eka ririmi ra Xigiriki eka rito ra *Nemein* leri vulaka "to give what is due" hi Xinghezi. Leswi swi vulaka ku nyika leswi faneleke. Hambiswiritano, nhlamuselo ya rona eka ndzavisiso lowu yi ta hambana swinene ni matumbulukelo lawa ya boxiweke ya Xigiriki.

Theme ra nemesisi ri kongomisa eka xiyimo xo tika lexi ximunhuhatwa xi hlanganaka na xona kutani xi ringeta hi matimba hinkwawo ku lwa ni ku cinca kumbe ku hlula xiyimo xolexo. Eka ku lwa loku, ximunhuhatwa lexi xi hetelela xi tsandzekile ku hlula kumbe ku cinca xiyimo lexi xo tika. Hi marito man'wana, ximunhuhatwa xi va xi ri hava matimba yo ringana ku kota ku hlula xiyimo lexi. Brown (1993:2538) u seketela mhaka leyi loko a hlamusela theme leri a ku " . . . refers to any situation which one cannot triumph over".

Marito ya "cannot triumph over" ya vula xiyimo lexi nga hlulekiki. Ximunhuhatwa xa ringeta matshalatshala yo cinca xiyimo xo tika lexi xi hlanganaka na xona, kambe eku heteleleni leswi xi nga swi tsakeliki leswaku swi humelela swa humelela. Webster (1986:26) u nyika nhlamuselo ya nemesisi ku seketela leyi nyikiweke hi Brown loko a ku "...someone or something that continues to oppose you and cannot easily be defeated".

Marito ya ntshaho lowu ya ha seketela leswi boxiweke hi Brown leswaku theme ra nemesisi ri kongomisiwa eka xiyimo lexi munhu kumbe ximunhuhatwa eka tsalwa a tsandzekaka ku va a xi hlula kumbe ku xi cinca hambi a nga ringeta hi matimba. Marito ya "continueus to oppose you" eka ntshaho ya tshikilela mhaka ya leswaku ku va ni nkokelano eka leswi ximunhuhatwa xi swi lavaka ni leswi eku heteleleni swi humelelaka.

1.7.4 MATSALWA (LITERECHA)

Nhlokomhaka ya ndzavisiso lowu yi wela ehansi ka dyondzo ya tinovhele leti ti nga rin'wana ra tinxaka ta dyondzonkulu ya matsalwa. Kutani ke, i swa nkoka ku hlamusela leswaku matsalwa i ncini. Rito ra matsalwa ri tirhisiwa ku fana ni ra literecha hikokwalaho hi ta ya hlamusela ya ri karhi ya nghenelelana. Xivutiso lexi hi nga na xona xa leswaku xana matsalwa i yini, xi vutisiwile na hi Roberts (1977:2) loko a ku "What is literature?".

Gray (1985:115) u kombisa leswaku rito ra liretecha ri huma eka Xilatini leri vulaka "alphabetic letters". Eka nhlamuselo leyi yi vula leswaku literecha i marito ya alfabete. Eka nhlamuselo ya

© University of Venda
UNIVERSITY OF VENDA

University of Venda
Creating Future Leaders

yena, Gray (ibid) u tlhela a kombisa leswaku theme leri ri vula "poetry, novels, drama, short stories, prose: anything written, in fact, with an artistic purpose".

Mavonelo lawa ya Gray ya komba leswaku literecha i minchumu leyi tsariweke ehansi naswona yi tsariwile hi ndlela ya vutshila, leyi a yi fanerile yi tsariwile eka tinxaka ta matsalwa leti katsaka vutlhokovetseri, tinovhele, mitlangu, swirungulwana, ni prozi. Mhaka ya vutshila leyi khumbiweke hi Gray yi tlhela yi boxiwa hi Heese na Lawton (1988:4) loko va hlamusela matsalwa va ku i "...the body of work in which man's written record of his experience is given artistic form". Marito ya 'artistic form' ya tshikilela leswi hi swi boxeke swa vutshila.

Eka nhlamuselo ya Gray ku kongomisiwa matsalwa ku va swilo leswi nga tsariwa ntsena. Leswi a swi hambananga ni nhlamuselo ya Wellek na Warren (1977:20) loko va ku: "one way is to define 'literature' as everything in print". Tinhlamuselo ta Gray, na Wellek na Warren ti kombisa nhlamuselo ya matsalwa eka leswi tsariweke etibukwini ntsena. Mavonelo ya vatsari lava tshahiweke ya komba leswaku leswi nga tsariwangiki a swi vuriwi leswaku i matsalwa.

Roberts (1977) eka nhlamuselo ya yena ya theme leri u engetela swin'wana leswi vatsari lava hi va tshaheke laha henhla va nga swi nghenisangiki eka tinhlamuselo ta vona. Roberts (1977:03) u ri "Technically, anything spoken or written down is literature". Eka nhlamuselo leyi marito ya 'anything spoken' hi wona eka tinhlamuselo ta Gray, na Wellek na Warren ya nga riki kona. Leswi vulaka leswaku matsalwa ku kongomisiwa eka leswi runguriweke hi nomu ni leswi tsariweke ehansi, kambe swi fanele swi kombisa vutshila byo karhi bya mutsari.

Eka mhaka ya leswi runguriwaka hi nomu ku kongomisa eka matsalwa ya ndhavuko yo fana ni mitsheketo, swiyila, swikholwakholwana, switekatekisano, ni swin'wana leswi khale a swi runguriwa kunene hi nomu swi nga tsariwi ehansi. Hambiswiritano, hi nga vula leswaku ku ni vuxaka exikarhi ka matsalwa lawa ya ndhavuko ni matsalwa ya manguva lawa, lawa yo tsariwa ehansi. Wellek na Warren (1977:46) va boxa vuxaka lebyi loko va ku:

> We must endorse the view that the study of oral literature is an intergral part of literary scholarship, for it cannot be divorced from the study of written works, and there has been, and still is a continuos interaction between oral and written literature.

© University of Venda

University of Venda

Marito ya ntshaho lowu ya komba vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka matsalwa ya ndhavuko ni ya ximanguva lawa lebyi nga oloviki ku byi tsema. Vuxaka lebyi byi vangiwa hi leswi matumbulukelo ya matsalwa ya ximanguva lawa ya humaka eka matsalwa ya ndhavuko.

Mavonelo lama hlamuseriweke laha henhla ya nga katsakanyiwa hi ku vula leswaku matsalwa hi leswi runguriwaka hi nomu kumbe swi tsariwa ehansi naswona swi fanele swi paluxiwa hi ndlela ya vutshila no komba ntokoto wa vutomi bya murunguri kumbe mutsari.

1.7.5 NOVHELE

Rito ra novhele hi vuhundzuluxi bya kahle bya Xitsonga ri nga vuriwa leswaku i hungutsalwa. Hambiswiritano, eka ndzavisiso lowu ku tirhisiwile theme ra novhele tanihi leswi ri nga rona ri tirhisiwaka ngopfu eka vutsari ni vuvulavuri bya Xitsonga. Hi ku ya hi Cuddon (1998:430), theme ra novhele i theme leri tumbulukeke eka Xintariyana eka rito ra *novella*. Leswi kombaka leswaku ku ni vuxaka exikarhi ka matheme ya novhele na novhela. Cuddon (1998:430) u hlamusela vuxaka lebyi loko a hlamusela theme ra novhele a ku:

> Derived from Italian novella 'tale, piece of news, and now applied to a wide variety of writings whose only common attribute is that they are extended pieces of prose fiction....it is a form of story or prose narrative containing characters, action and incident, and perhaps, a plot.

Nhlamuselo ya Cuddon yi vula leswaku novhele i tsalwa ro leha leri paluxaka hungu ro karhi naswona ri fanele ri va ni swimunhuhatwa ni migingiriko leswi nga ta vumba kungu ra tsalwa rolero. Mavonelo lawa ya Cuddon mayelano ni nhlamuselo ya novhele ya yelana ni ya Fowler (1919:554) loko vona va hlamusela novhele va ku:

> ...fictitious prose narrative of sufficient length to fill one or more volumes portraying characters and actions representatives of real life in continuous plot.

Eka ntshaho lowu marito ya "representative of real life" ya hi komba leswaku novhele i tsalwa laha murunguri a rungulaka leswi a ngo swi anakanya naswona swi fanele swi va leswi humelelaka eka vutomi bya masiku hinkwawo. Novhele yi fanele ku va tsalwa leri leheke ku ringanela ku tlula tsalwa ra swirungulwana. Abrahams (1971:110) u hlamusela novhele a ku:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> The term novel is now applied to a great variety of writtings that have in common only attribute of being extended works of prose fiction. As an extended narrative,...its magnitude permits a greater variety of characters, greater complication of plot (or plots), an ampler development of milieu, and a more sustained and subtle exploration of character than do shorter, hence necessarily more concetrated, modes.

Marito ya Cuddon, Fowler na Abrams ya nga katsakanyiwa hi ku hlamusela leswaku novhele ku kongomisiwa eka ndzungulo wo leha laha swimunhuhatwa swi paluxaka nkongomelo wa mutsari. Kungu ra ndzungulo lowu ri humeseriwa hi nkwetlembetano lowu vangaka ku fika eka makholo kutani wu ya hetelela eka xintshuxo.

1.7.6 XIMUNHUHATWA

Rito ra Ximunhuhatwa hi Xinghezi ri vuriwa *Character*. Swimunhuhatwa i vanhu lava mutsari a va vumbaka eka prozi kumbe ntlangu hi xikongomelo xa leswaku va fambisa hungu ra tsalwa ra yena. Hendry (1991:106) u hlamusela swimunhuhatwa loko a ku:

> The characters are the people who act the plot, and who interact with one another, within the established setting.

Leswi tshahiweke swi vula leswaku swimunhuhatwa eka tsalwa hi swona swi nghingirikaka eka ku humelerisa kungu, ni ku tlhela swi vulavurisana ku ya hi mbangu lowu mutsari a wu tirhisaka eka tsalwa ra yena. Swimunhuhatwa a hi vanhu va ntiyiso, i vanhu lava ngo ehleketeleriwa, kambe swi nyikiwaka swiendlo swa vanhu va ntiyiso. Kutani ke, swi fanele swi khorwisa ku va swi hanya eka vutomi bya masiku hinkwawo. Hambiswiritano, swi nga endleka eka van'wana vahlayi vutomi bya swimunhuhatwa leswi byi nga amukeleki. Leswi swi nga vangiwa hi maandlalelo ya timhaka hi mutsari lawa ya susumetaka muhlayi ku vumba xifaniso xo karhi xa le miehleketweni mayelana ni swimunhuhatwa leswi.

Swimunhuhatwa leswi tanihi leswi swi faneleke ku tirha mitirho ya vanhu lava hanyaka, swi fanele ku nyikiwa swihlawulekisi ni swiendlo swa vanhu va vutomi bya siku ni siku. Mayelana ni mhaka leyi Chauke (1998:30) u ri " characters in fiction are not always real people, but

© University of Venda

largely imaginary persons endowed with human traits". Mikarhi yin'wana mutsari a nga tirhisa swiharhi ku va swona swimunhuhatwa swa tsalwa ra yena.

Mavito lawa ya thyiwaka swimunhuhatwa eka novhele a ya hambananga ni mavito ya vanhu lava hanyaka. Hambiswiritano, a swi vuli leswaku mutsari u tsala hi vanhu vo karhi, kambe hakanyingi ko va nkotlano wa mavito. Mhaka ya mathyele ya mavito eka matsalwa yi vuriwa *Literary Onomastics*.

Swimunhuhatwa swi ni nkoka wukulu eka vutsari bya tinovhele. Nkoka wa swimunhuhatwa eka tsalwa ra novhele wu hlamuseriwa hi Serudu (1993:203) loko a ku :

> Among the many devices a novelist uses to achieve total communication are his characters. Characters in a novel can be regarded as agents through whose nature, actions and interactions the novelist signals the meaning , or theme "message" of his work. The selection and delineation of characters, their grouping, possible separation and regrouping, are all part and parcel of comprehensive code of the novel.

Marito lawa i xikombiso xa leswaku handle ka vukona bya swimunhuhatwa, novhele yi nge swi koti ku humelela. Leswi swi va tano hikuva mutsari u tirhisa swimunhuhatwa ku fambisa hungu ra novhele ya yena. Maswanganyi (2009:32) u seketela mhaka ya nkoka wa swimunhuhatwa eka tsalwa ra novhele loko a ku:

> A swi olovi ku vulavula hi tsalwa ra novhele handle ka ku tirhisa swimunhuhatwa. Xitori xin'wana ni xin'wana xa novhele xi kota ku humesela muhlayi hungu ro karhi loko swimunhuhatwa swi kombisiwa swi ri karhi swi hanya no endla hinkwaswo leswi vanhu va endlaka swona evuton'wini bya masiku hinkwawo.

Eka ndzavisiso lowu ku ta xopaxopiwa mitirho ni tihakelo ta swimunhuhatwa leswi vatsari va swi tirhisaka ku humelerisa nkongomelo wa tinovhele ta vona. Eka tindzimana leti landzelaka ku hlamuseriwa theme ra nkarhi.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

1.7.7 NKARHI

Nkarhi i nchumu lowu tirhisiwaka eka vutomi bya masiku hinkwawo xikan'we ni le ka matsalwa. Hi kuma nkarhi ku ri xitirho xa nkoka eka matsalwa, laha swimunhuhatwa swi pimeriwaka nkarhi hi mutsari ku humelerisa xiyenge lexi xi tumbuluxeriweke xona. Loko swimunhuhatwa swi kunguhata timhaka ta swona, nkarhi wu teka xiphemu xa nkoka eka makunguhatelo ya swona. Rimmon –kenan (1983:44) u hlamusela nkarhi hi ndlela leyi landzelaka: "Time refers to the relations of chronology between story and text"

Ntshaho lowu wu koxometa mhaka ya leswaku nkarhi swi vula vuxaka bya malongolokelo exikarhi ka xitori na tsalwa. Cummings (1922:78) u seketela Remmon-Kenan hi ndlela leyi :

> Time is a period during which an action or event occurs, also a dimension representing a succession of such actions or events.

Cummings u hlamusela leswaku nkarhi wu tirhisiwa tanihi xipimo xa nkarhi lowu swilo swi humelelaka hi wona leswaku ku nga vi ni ku kavanyeteka exikarhi. Cowie (1989:75) u seketela hi ndlela leyi: "Time is what keeps everything from happening at once"

Cowie u tiyisisa leswaku nkarhi i nchumu lowu endlaka leswaku swilo swi nga humeleli hi nkarhi wun'we. Xin'wana ni xin'wana xi pimeriwa nkarhi wa xona lowu xi nga ta humelela hi wona, kumbe swilo swi fanele ku nyikana nkarhi leswaku swi kota ku humelela hi ndlela leyi nga ta humelerisa mhaka leyi lavaka ku fikeleriwa.

1.7.8 VUYIMERI

Rito ra "Vuyimeri" ri vula xifaniso kumbe mfungho lowu yimeleka swo karhi. Rito ra vuyimeri hi Xinghezi i "Symbolism". Marivate (1984:29) u hlamusela rito *symbolism* hi ndlela leyi:

> .....comes from the word symbol. A symbol is an object character, or incident which stands for something else or suggest something else.

Hi ntshaho lowu hi twisisa mhaka ya leswaku swilo leswi yimeriwaka swi nga va swo vavisa mbilu, ku tsaka, ku khunguvanyeka, ku nyangatseka ni swin'wana. Leswi swi kota ku humelerisa ku cinca ka nghohe ya munhu loyi a khumbekaka. Kutani ke, vuyimeri i ku va

© University of Venda

UNIVERSITY OF VENDA

University of Venda

mutsari a tirhisa swifaniso kumbe mifungho e[illegible] tsalwa ku hi paluxela hungu rakwe. Heese na Lawton (1988:83) va hlamusela vuyimeri hi ndlela leyi:

> Things regarded by general consent as naturally typifying or representing or recalling something by possession of analogous qualities or by association in fact or thought, and gives as example white a symbol of purity.... And the cross as a symbol of Christianity.

Eka ntshaho lowu, marito ya "typifying", "representing" na "recalling" ya tiyisisa mhaka leyi boxiweke ya leswaku vuyimeri i mifungho kumbe swifaniso i vuyimeri bya swilo swo karhi. Laha hi kona vaxopaxopi va matsalwa va tikumelaka tinhlamulo hi voxe. Rito ra vuyimeri kumbe ku fananisa swilo swin'wana ni swo karhi hilaha tinhlamuselo ta kona ti nga tumbela. Vatsari va tirhisa vuyimeri hi tindlela to hambana. Van'wana va byi tirhisa eku thyeni ka mavito ya matsalwa, kasi van'wana va tirhisa swifaniso ni mihlovo ehandle ka matsalwa. Vatsari va tirhisa vuyimeri endzeni ka matsalwa ku thya mavito ya swimunhuhatwa, tindhawu ni swin'wana. Hi nga vula leswaku vuyimeri i xikhomandhawu kumbe xisivandhawu.

1.7.9 NKONGOMELO

Theme ra nkongomelo hi Xinghezi ri vuriwa *theme*. Nkongomelo eka tsalwa hi wona hungunkulu wa tsalwa rolero. Hi hungunkulu hi kongomisa eka leswi tsalwa ro karhi ri vulavulaka hi swona. Tsalwa rin'wana ni rin'wana ri tsariwile hi ku endlela ku hundzisela hungu ro karhi eka vahlayi, leswi vuriwaka nkongomelo wa tsalwa. Hi marito man'wana nkongomelo i mbilu ya tsalwa rolero. Leswi vulaka leswaku loko ku nga ri ni nkongomelo wa tsalwa ni tsalwa ri fanele ri nga vi kona. Mikarhi yin'wana a swi olovi eka mutsari ku humesa nkongomelo wa tsalwa ra yena, kambe swa boha leswaku wu va kona. Mayelano ni mhaka leyi, Knott (1977:23) u ri:

> ...although the writer may find it difficult to find the correct theme and though the theme may change in midstream as the writing of the story continues, however, without theme, no unified story is possible.

© University of Venda

University of Venda

Ntshikilelo wa ntshaho lowu i wa leswaku tsalwa ri nge vi kona loko ku nga ri ni nkongomelo wo karhi lowu faneleke ku fikisiwa eka vahlayi. Mhaka yin'wana hileswaku nkongomelo wu fanele wu khumba timhaka ta nkoka leti humelelaka evuton'wini bya vahlayi va tsalwa rolero. Mayelano ni mhaka leyi Bill na Masunga (1985-21) va tshaha Alexander Solzhenitsyn loko a ku:

> A literature that is not the breath of life of the society of its time, that dares not communicate its own pains and its own fears on society, that does not warn in time against threatening moral and social dangers, does not deserve the name literature, it is only a façade.

Marito lawa ya komba nkoka wa nkongomelo hi ku vula leswaku nkongomelo wa tsalwa wu fanele wu kota ku phofula mabibi ya mbilu lawa rixaka leri tsalwa rolero ri tsaleriwaka rona. Nhlamuselo ya nkongomelo yi nyikiwa hi Cuddon (1985:695) loko a boxa leswaku:

> ...properly speaking, the theme of a work is not its subject but rather its central idea which may be stated directly of indirectly.

Mavonelo ya Cuddon ya nhlamuselo ya theme ra nkongomelo ya yelana ni ya Heese na Lawton (1988:126), vona va swi veka hi ndlela leyi landzelaka:

> ...the central idea, the basic issue with which the novelist/playright is concerned, and on which he comments through the medium of his story and his plot.

Marito ya "central idea" eka mitshaho ya Cuddon na Heese na Lawton ya kombisa leswaku nkongomelo hi wona mbilu ya leswi tsalwa ri vulavulaka hi swona. Leswi swi vula leswaku tsalwa ri va kona hikokwalaho ka nkongomelo lowu nga kona eka rona. Hi marito man'wana, nkongomelo i xiphemu xa mavonelo yo karhi ya vutomi hi mutsari, leswi u swi paluxa eka xitori hi ndlela yo kongoma kumbe yo gega. Mhaka leyi yo va nkongomelo ku ri mavonelo yo karhi ya mutsari yi kombisiwa hi Kahari (1990:248) loko a hlamusela a ku:

> ...the author's implicit or explicit claim which his imaginative work incorporates to persuade the reader to accept his point of view.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Marito ya Kahari ya kombisa leswaku hi nkongomelo mutsari wa swi kota ku endla leswaku vahlayi va teka mavonelo ya yena ya ri ntiyiso. Leswi swi va tano hikuva nkongomelo hi wona ku langutiwaka ngopfu wona loko vahlayi va hlaya tsalwa ro karhi. Nkongomelo wu nga paluxiwa hi nhlangano wa swiphemu swo hambanahambana swa tsalwa swo fana ni kungu, mbangu, vumunhuhati, swimunhuhatwa, ni swin'wana.

1.8 TINOVHELE LETI HLAWURIWEKE NI XIVANGELO XO VA KU HLAWURIWILE TONA

Tinovhele leti nga xopaxopiwa eka ndzavisiso lowu ti katsa:

1. THUKETANA F.A **N'WANINGININGI MA KA TINDLEVE** (1978)
2. MIYEN E.MC. **MAKUMU YA VUTOMI BYEBYO** (1979)
3. THUKETANA F.A. **NDZI NGO TINCIKI!** (1987)
4. CHAUKE W.R. **NDZI TA N'WI KUMA** (1993)
5. MGIBA N.R. **VUTOMI I VHILWA** (1995)
6. CHAUKE W.R. **NSUKU WA MINA** (1997)
7. LUBISI C.M. **I VUTOMI** (1998)
8. THUKETANA F.A. **A HI FAMBE M'NGHANAME** (2011)

Tinovhele leti ti hlawurile hikokwalaho ka swihlawulekisi swa tona leswi hambaneke ni tinovhele letin'wana. Xihlawulekisinkulu lexi vangeke ku hlawuriwa ka tinovhele leti exikarhi ka leto tala ta Xitsonga i ku va vatsari va tona va paluxa swimunhuhatwa leswi humelerisaka mitirho yo karhi leyi tlhelaka yi hakeriwa ku fambelana kumbe ku hambana na yona tanihi leswi humelerisaka xiswona eka vutomi bya masiku hinkwawo. Leswi i swa nkoka hikuva hi swona leswi ndzavisiso lowu wu kongomaneke ni swona.

Mhaka ya mitirho leyi humelelaka ivi yi tlhela yi kuma tihakelo to fambelana na yona yi encenyeta swinene swiendlo swa ntiyiso wa mhaka tanihi laha hi tivaka hakona eka vutomi bya masiku hinkwawo, leswi eka matsalwa hi nga swi vulaka *realism* hi Xinghezi. Nhlamuselo ya *realism* yi nyikiwa hi Webster (1986:1890) hi ku boxa leswaku i ". . . a style in art and literature that shows life as it really is "Mhaka leyi yi lavisisiwaka eka nhlokomhaka ya ndzavisiso lowu yi humelela ngopfu eka vutomi bya masiku hinkwawo. Hi marito man'wana, swa endleka evuton'wini munhu a tirha ntirho wo karhi, kambe hakelo ya ntirho wolowo yi hambana kumbe yi fambelana ni wona.

© University of Venda

University of Venda

Eka ndzavisiso lowu ku hlawuriwile tinovhele leti nga laha henhla hikuva ti puluxaka hi ku kongoma mhaka ya hakelo ya swiendlo, kambe ti kona tin'wana to fana na tsalwa ra T.H Khosa ra **Mulunguntima,** O.R Chauke na F Chauke ra **Gama ra nsele** na ra N.B Mkarhi ra **Nkhavi wa le ndzhaku**. Hambiswiritano yan'wana matsalwa ya Xitsonga yo ka ya nga ri tinovhele lawa ya khumbaka mhaka ya hakelo ya swiendlo ya katsa matsalwa ya vutlhokovetseri, swirungulwana, ni mitlangu. Eka swirungulwana, matsalwa lama humeselaka hakelo ya swiendlo ya katsa tsalwa ra S.P Chauke ra **Tinhlolo ti hlolela vinyi**, B.K.M Mtombeni ra **Ndzhaka ya vusiwana**, D.R. Maluleke ra **Mangava ya Joni**, na W.R. Chauke ra **Ntlhontlho**. Eka matsalwa ya mitlangu ya katsa C.P.N Nkondo na Shilote **Macbeth**, S.J Baloyi ra **Julius Caesar**, C.M. Lubisi ra **Mi ndzi dlele**, M.M. Mabuza ra **Nyuku wa mbyana**, C.M. Lubisi ra **Ndzi ta swi byela mani?** na Chauke O.R. ra **Mahlo ya kwahle**.

1.9 MATIMU YA VATSARI VA TIBUKU LETI HLAWURIWEKE

Laha hansi ku hlamuseriwa hi matimu ya vatsari va tibuku leti hlawuriweke ku xopaxopiwa eka ndzavisiso lowu. I swa nkoka ku va matimu ya vatsari lava ya hlamuseriwa ku endlela leswaku vatirhisi va xitsalwana lexi va kota ku va tiva hi ku hetiseka. Ku andlariwa ka matimu ya vatsari va tibuku swi ta tlhela swi pfuneta eka ku twisisa hi vuenti leswi va kuceteleke ku tsala hi mikongomelo yo karhi eka tin'wana ta tibuku ta vona.

Tani hilaha swi kombisiweke hakona laha henhla, tibuku ta nhungu leti xopaxopiweke ti tsariwile hi vatsari va ntlhanu, timbirhi ti tsariwile hi W.R Chauke, tinharhu ti tsariwile hi mutsari un'we, ku nga F.A Thukelana, kasi tinharhu to hetelela ti tsariwile hi N.R Mgiba, C.M Lubisi na E.Mc Miyen.

1.9.1 Willie Richard Chauke

Willie Richard Chauke u velekiwile eAlexandra eJoni hi siku ra 18 Mhawuri 1958. U sungurile xikolo eBovet kutani a pasa Ntangha 8 hi nyeleti eAlexandra High hi 1978, laha a nga tlhela a pasa matiriki kona.

Buku ya yena yo sungula ya novhele i **Ndzi ta n'wi kuma** (1983). Yi kumile xiyimo xa vumbirhi eka mphikizano wo tsala tinovhele lowu a wu lulamisiwile hi va De Jager Haum ePitori hi 1982. Switlhokovetselo swin'wana swa yena swi nghenisiwile eka Madaladala, lowu nga nhlengelo wa swltlhokovetselo swa vatsari va khumenhungu.

Eku tsariweni ka buku leyi a a ri mudyondzisi eka swin'wana swa swikolo swa ka Malamulele endzhaku ka loko a vile mabalana eka xifundzantsongo xa ka Malamulele.

© University of Venda

University of Venda

Willie Chauke u tekile naswona va ni vana va mbirhi. Evuton'wini u tsakela ku hlaya tibuku, ku yingisa vuyimbeleri ni ku hlalela mintlangu ya le xitejini ni tifilimi (Rikhotso, 1989).

1.9.2 Felix Alois Thuketana

Felix Alois Thuketana u velekiwile eBurgersdorp eka Muhlava hi 5 N'wendzamhala hi 1933. I n'wana wa vumbirhi ni rikotse ra sirha Mufundhisi J.W Thuketana. U kulele ni ku nghena xikolo eLady Selborne ePitori. U pasile vuthicara, hi 1955 u sungurile ku dyondzisa eswikolweni swa Rita, Timbavati na Mafarana. Endzhakunyana u tirhile eLight Industries ePitori.

Hi 1956 u dyondzisile exikolweni xa Bordeaux ku ringana malembe ya 13. Ku suka eBordeaux Nkul. Thuketana u dyondzisile eswikolweni swa Timangeni na Shiluvana.

Hikokwalaho ko tsakela matsalwa, Thuketana swin'we ni kokwa wa yena D.Z.J. Mthebule (loyi a nga va nhloko ya xikolo xa Bankuna) va sungurile phephahungu ra *Phusela* hi 1958. Hi ku vona leswaku Thuketana u tinyiketile etimhakeni to tsala, kereke ya Evangelical Presbyterian, hi ku hlohleteriwa hi Mufhundisi T.R. Schneider, va n'wi rhumela eMindolo Ecumenical Centre eZambia hi 1964. Xikongomelo a ku ri ku endlela leswaku a ya engetela vutivi hi tlhelo ra matsalwa. U vile xirho xa *Christian Writers' fellowship of Afrika* eKitwe.

Loko a vuyile hi le Zambia u kombisile nyiko ya yena a pfuna kereke hi ku hundzuluxa tibuku leti landzelaka hi Xitsonga: **Kheleni ra tihele, Hanyela ra Mukreste**, na **Ndzi rahandza nhwana**.

Novhele ya yena yo sungula i **Xisomisana**. Tsalwa leri kandziyisiwile hi 1968. Novhele ya vumbirhi leyi a nga yi tsala i **Nwaninginingi ma ka tindleve** (1978) ivi ku landzela **Ndzi ngo tinciki!** (1987).

Nkul. Thuketana u kale a va nhloko ya xikolo xa Gavaza eRitavi. Evuton'wini bya yena u tsakela ku hlaya tibuku ta tinovhele, ku yingisela tinsimu ta "Jazz" ya xiyimo xa le henhla ni ku ya ebayisikopo (Rikhotso, 1989).

1.9.3 Nathaniel Russel Mgiba

Nathaniel Russel Mgiba u tswariwile hi 16 Khotavuxika 1951 eArthurseat (Munombeleni), EMpumalanga a ri n'wana wa vuntlhanu wa sirha Titus na Floris Mgiba.

U sungurile tidyondzo ya yena hansi le hi lembe ra 1957 eSenoni Primary na le Lekete High. Endzhaku ka swona u titsariserile tidyondzo ta swa nawu eYunivhesiti ya N'walungu leyi eka

© University of Venda

University of Venda

nkarhi wa sweswi yi tivekaka hi Yunivhesiti ya Limpopo. Hikokwalaho ka mpfumaleko wa macheleni, u vile a tshika tidyondzo leti loko a endla lembe ra vumbirhi.

Ntirho wa yena wo sungula wu vile wa ku va muhaxi wa Radio Bantu leyi sweswi yi tivekaka hi Munghana Lonene FM. Hi 1980 u sungurile ku tirha tanihi mudyondzisi eMagwagwaza High ku ringana khumembirhi wa malembe. Hi nkarhi lowu, a a titsariserile digiri ya BA eUnisa. U pasile digiri leyi hi risiva ro sungula. U tlhele a tirha eswikolweni swo katsa Phendulani High, Eric Nxumalo High na Madizi High. EMadizi a a ri xandla xa nhloko ya xikolo. Laha hi kona a hi siyeke a karhi a tirha kona hi siku ra 19 April 1994 hikokwalaho ka nghozi ya movha.

1.9.4 Conny Masocha Lubisi

C.M. Lubisi hi un'wana wa vatsari va ndhuma eka Xitsonga. Hi vutshamo u kumeka eBushbuckridge eka xifundzankulu xa Mpumalanga. Lubisi u tsarile tibuku to hlaya ta ririmi, ta mitlangu na tinovhele. Mitirho ya yena va vutsari wu kokile miehleketo ya vahlayi vo hlaya hikokwalaho ka mikongomelo ya yena leyi khumbaka vutomi bya siku na siku.

Hikokwalaho ka vutsari bya yena, u tlhomiwile risiva eka masagwati yo hambanahambana. U karile a nga tlhomiwa risiva ku ringana kambirhi eka masagwati ya vutsari ya M-NET hi matsalwa yo fana na **I Vutomi** na **Xijahatana**.

Matsayo yo tala ya Lubisi ya tirhile na le swikolweni swa mfumo tanihi tibuku to hlaya ta ndzawulelo.

Handle ko tsala tibuku, Lubis u tlhela a tsala na mitlangu ya rhadiyo. Ntlangu wa **Mina hi mina** lowu a wu tsalaka na vatsari van'wana vambirhi wu karile wu nga tlhomiwa risiva eka masagwati ya MTN hi lembe ra 2013.

Hi nkarhi wa ndzavisiso lowu, Lubisi u tirha tanihi mutsundzuxi wa kharikhulamu ya swa vubindzuri eka xifundzantsongo xa Mopani eLimpopo.

1.9.5 Edgar Mchabi Miyen

Mutsari u velekiwile eka Storom endhawini ya Pitori kumbe Tshwane hi siku ra 12 Nyenyenyani 1952. U dyondzile eka swikolo leswi landzelaka: Shirhendza eMamelodi, Elim Practising School, Lemana kumbe Douglas Laing Smit. U twasele ntirho wa vudyondzisi eTivumbeni Training College.

© University of Venda

University of Venda

U vuyile a ya dyondzisa eswikolweni leswi landzelaka: Njhakanjhaka Primary, Hluvuka High, Fumana Comprehesive eKatlehong lomu a veke mudyondzisi wa Xitsonga na English, H.O.D ya English, convernor ya swikolo swa le henhla swa le Katlehong eka ndzawulo ya English. U tlhele a va xirho xa *Highveld Co-ordinating committee* etihofisini ta le Springs. Eku tsariweni ka matimu lama a ri mudyondzisi eElim Higher Primary.

Tsalwa ra yena ro rhanga ra **Makumu ya vutomi byebyo** ri humile hi N'wendzamhala 1979.

Mutsari u tekanile ni ntombhi ya ka Mathebula laha ndyangu wa vona wu katekisiweke hi vana va tsevu. Mutsari i munhu loyi a tsakelaka ku hungasa hi ku tsala, ku hlaya, ku yingisela rhadiyo, vuyimbeleri, kereke hikuva a tshemba swinene eka leswaku "eka hinkwaswo munhu u fanele dzunisa ni ku vonga Mumbi, ntlangu wa bolo, ni ku landzelelanyana swa tipolitiki".

1.10 MAHLAWULELE YA TINDZIMANA NI MAXOPAXOPELE YA TONA

Ku fikelela xikongomelo xa ndzavisiso lowu, ku ta hlawuriwa tindzimana to hambanahambana to huma eka tinovhele leti hlawuriweke ku xopaxopiwa. Tindzimana leti nga ta hlawuriwa ti ta va leti fambelanaka ni mitirho yo karhi leyi swimunhuhatwa swi yi tirheke. Tindzimana leti nga ta hlawuriwa ti ta paluxa mitirho leyo biha kumbe leyinene.

Handle ka tindzimana leti kombisaka mitirho kumbe swiendlo, ku ta tlhela nakambe ku hlawuriwa tindzimana leti kombisaka tihakelo ta mitirho leyi nga ta va yi kumiwile hi ximunhuhatwa xin'wana ni xin'wana. Endzhaku ka tindzimana leti ku ta nyikiwa miehleketo yo hlela ku fambelana ka swiendlo ni tihakelo ta kona. Leswi swi ta endliwa hi xikongomelo xo lava ku humelerisa nhlokomhaka ya ndzavisiso lowu.

I swa nkoka ku boxa ni leswaku tindzimana tin'wana swi nga endleka ti tshahiwa ku tlula kan'we ku lava ku komba leswaku hakelo ya swiendlo leyi ya humelerisiwa hi matheme ya *Poetic justice* na *Doctrine of retribution.*

1.11 MAAVELE YA TINDZIMA

Ndzavisiso lowu wu aviwile hi tindzima ta nhungu. Xikongomelo xa xiyenge lexi i ku andlala vuxokoxoko bya ndzima yin'wana na yin'wana tanihi laha byi nga ta kaneriwa hakona.

Ndzima ya 1: Eka ndzima leyi ku hlamuseriwa nsusumeto ni xikongomelo xa ndzavisiso lowu. Tinhlamuselo ta matheme ya nkoka ti ta hlamuseriwa hi ku seketela hi miehleketo ya vatsari

© University of Venda

van'wana. Ndzima leyi yi ta tlhela yi longolox... tinovhele leti hlawuriweke ku xopaxopiwa eka ndzavisiso lowu.

Ndzima ya 2: Eka ndzima leyi ku ta kaneriwa hi mitirho leyi endliweke eka nhlokomhaka leyi.

Ndzima ya 3: Eka ndzima ya nharhu ku kaneriwa hi maendlelo lama nga ta tirhisiwa ku humelerisa ndzavisiso lowu.

Ndzima ya 4: Eka ndzima leyi ku ta xopaxopiwa tinovhele timbirhi ta W.R. Chauke, ku nga, **Nsuku wa mina** na **Ndzi ta n'wi kuma**. Eka tona ku ta kombisiwa hilaha swiendlo swa swimunhuhatwa swo hambanahambana swi hakeriwaka ha kona ku ya hi mitirho ya swona. Eka ndzima leyi ku ta kaneriwa hi vuenti theme ra *doctrine of retribution* tanihi leswi ri humelerisaka xiswona eka tsalwa ra **Nsuku wa Mina**.

Ndzima ya 5: Ndzima leyi yi ta kanela hi ntalo tinovhele ta F.A. Thuketana ta **N'waninginingi ma ka tindleve** na **Ndzi ngo tinciki**! Laha eka ndzima leyi ku ta paluxiwa hi vuenti ku fambelana ka theme ra hakelo ya swiendlo ni timhaka ta nkoka eka tinovhele leti. Vutshila lebyi mutsari a byi tirhiseke ku fikelela nkongomelo wa tinovhele ta yena swi ta andlariwa.

Ndzima ya 6: Nxopaxopo wa tinovhele ta vatsari E.Mc Miyen ya **Makumu ya vutomi byebyo** na C.M Lubisi ya **I Vutomi** wu ta endliwa eka ndzima leyi.

Ndzima ya 7: Eka ndzima leyi ku ta xopaxopiwa tinovhele timbirhi ku nga to hetelela eka ndzavisiso lowu, ku nga tinovhele ta vatsari, N.R Mgiba ya **Vutomi i vhilwa** na ya F.A. Thuketana ya **A hi fambe M'nghaname**. Ku ta kombisiswa hi laha swimunhuhatwa swi kumaka tihakelo ta swiendlo leswo biha hakona.

Ndzima ya 8: Ndzima leyi yi ta nyika nkatsakanyo wa ndzavisiso hi ku angarhela. Ku ta nyikiwa ni leswi nga ta kumiwa eka ndzavisiso lowu. Swibumabumelo mayelana ni ku yisa emahlweni ni ndzavisiso wa muxaka lowu swi ta nyikiwa.

1.12 NKATSAKANYO WA NDZIMA LEYI

Ndzima leyi yi hlamuserile hi vuenti nsusumeto ni xikongomelo xa ndzavisiso lowu. Swi hlamuseriwile leswaku nsusumeto wa ndzavisiso lowu wu tile hikokwalaho ka vusweti bya milavisiso leyi endliweke ku ri karhi ku tsariwa hi Xitsonga, ngopfungopfu eka tidyondzo ta

© University of Venda
UNIVERSITY OF VENDA

University of Venda

Masitasi na Vudokodela. Xikongomelo xonkhe xa ku xopaxopa hakelo ya swiendlo eka tinovhele leti hlawuriweke. Matheme ya nkoka lama tirhisiweke ngopfu eka ndzavisiso lowu ya hlamuseriwile naswona ya katsa, *poetic justice*, *doctrine of retribution*, nemesisi, matsalwa, ximunhuhatwa, vuyimeri, nkarhi, novhele ni nkongomelo.

Eka ndzima leyi ku tlherile ku endliwa mbalango wo angarhela hi tlhelo ra matimu ya vutsari bya tinovhele eka Xitsonga. Leswi swi kombisiwile ku sukela eka novhele yo sungula ya 1938 ya Marivate ya **Sasavona** ku fikela 2009. Mikongomelo ya tinovhele leti ku ya hi matlawahetele yo karhi ya paluxiwile.

Tin'wana ta tinovhele leti hlawuriweke ku dyondziwa eka ndzavisiso lowu ti xopaxopiwile hi valavisisi lava rhangeke. Kutani ke, xiyenge xin'wana eka ndzima leyi xi kanerile hi mitirho ya milavisiso leyi endliweke eka dyondzo leyi. Milavisiso ya valavisisi va ntlhanu yi kaneriwile eka ndzima leyi. Ehenhla ka milavisiso leyi hi tlherile hi kanela hi milavisiso ya mune leyi nga khumbiki tinovhele leti hlawuriweke, kambe yi ri eka tidyondzo ta Masitasi ni Vudokodela. Miehleketo ehenhla ka milavisiso leyi yi nyikiwile.

Eka ndzima leyi hi boxile ni tinovhele leti hlawuriweke ku xopaxopiwa eka ndzavisiso lowu. Xivangelo xo hlawuriwa ka tinovhele leti na xona xi nyikiwile. Ndzima leyi yi gimetiwile hi ku kombisa leswi tindzima eka ndzavisiso lowu ti nga avisiwa xiswona. Ndzima leyi landzelaka yi ta xopaxopa mitirho leyi endliweke eka nhlokomhaka leyi.

© University of Venda

2. MITIRHO LEYI ENDLIWEKE EKA NHLOKOMHAKA LEYI

2.1 MANGHENELO

Xikongomelo xa xiyenge lexi i ku xopaxopa milavisiso leyi endliweke eka matsalwa lama hlawuriweke. Nkoka wa xiyenge lexi i ku lava ku komba vangwa leri nga kona mayelana ni nhlokomhaka leyi muxopaxopi a yi hlawuleke. Mitirho leyi endliweke yi ta pfuna muxopaxopi ku humesela mavonelo mantshwa yo hambana ni milavisiso leyi endliweke. Nakambe i swa nkoka ku kanela milavisiso leyi ku endlela ku kombisa laha ndzavisiso lowu wu welaka kona. Man'wana ya matsalwa lama hlawuriweke ku xopaxopiwa ya xopaxopiwile hi valavisisi van'wana, kambe va karhi va nga kongomisi eka dyondzo leyi xopaxopiwaka eka ndzavisiso lowu.

2.2 MITIRHO LEYI ENDLIWEKE

2.2.1 NKUZANA K.J (1996)

Nkuzana u endlile ndzavisiso wa dyondzo ya Vudokodela wa ***A critical Assessment of B.K.M Mtombeni 's Creative works***. Eka ndzavisiso lowu nkuzana u xopaxopa matsalwa ya Mthombeni ku sukela eka tsalwa ro sungula ra 1966 ku fika eka ro hetelela ra 1997. Nkuzana eka ndzavisiso wa yena a nga xopaxopangi tinovhele ntsena ta Mtombeni, kambe u xopaxopile matsalwa hinkwawo ya mutsari loyi.

Ndzavisiso wa Nkuzana wu komba leswaku Mtombeni a a ri mutsari wa vutshuri swinene. Nkuzana u boxa leswaku mikongomelo ya matsalwa ya Mtombeni na yona a yi anamile naswona yi katsa timhaka ta vukati, vugevenga ni rirhandzu.

Eka ndzavisiso wa yena, Nkuzana a nga khumbangi nchumu hi nkongomelo wa hakelo ya swiendlo eka vutsari bya Mthombeni.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

2.2.2 CHAUKE O.R (1998)

Chauke u endlile ndzavisiso eka dyondzo ya Masitasi ehansi ka nhlokomhaka ya ***The Novels of M.J Maluleke***. Eka ndzavisiso lowu Chauke u xopaxopile tinovhele timbirhi ta Maluleke, ku nga, **N'wana wa Tinhlalu** na **Hi ya Kwihi?** Eka tinovhele leti muxopaxopi loyi u langutile mhaka ya nandzelelano wa timhaka, nkongomelo ni mbangu tanihi laha mutsari a swi paluxaka hakona.

Ndzavisiso lowu wu tlherile wu kanela hi ntalo swimunhuhatwa ni vumunhuhati eka tinovhele leti boxiweke. Eka mhaka leyi Chauke u kumile leswaku mutsari wa tinovhele leti u tirhisile vutshila byikulu eku thyeni ka swimunhuhatwa swa yena. Swo tala swa swona ngopfu eka novhele ya **Hi ya Kwihi?** Swi thyiwile hi ndlela ya vuyimeri.

2.2.3 MSIMEKI, B.E (1998)

Msimeki u endlile ndzavisiso wa Masitasi hi nhlokomhaka ya ***Characterisation in Murhandziwani and Manyunyu ya Xitsonga***. Eka ndzavisiso lowu Msimeki u paluxa hilaha vumunhuhati byi tikombaka hakona eka ku paluxa nkongomelo wa tinovhele letimbirhi. Ndzavisiso lowu wu tlhela wu komba ku hambana ka mamunhuhatele eka tinovhele leti xopaxopiweke.

Ndzavisiso wa Msimeki wu kumile leswaku eka **Murhandziwani** mutsari u vulavulela ngopfu swimunhuhatwa kasi eka **Manyunyu ya Xitsonga** mutsari u tshikela swimunhuhatwa swi tipaluxa hi swoxe. Leswi hi nga swi vula leswaku i xitayele lexi mutsari wa novhele leyi a hlawuleke ku xi tirhisa.

Mhaka yin'wana ya nkoka leyi Msimeki a yi kumeke eka ndzavisiso wa yena i ya vuswikoti lebyi vatsari va tinovhele letimbirhi va byi tirhiseke eka mavumbele ya swimunhuhatwa swa matsalwa ya vona.

2.2.4 CHAUKE M.T (1998)

Chauke u endlile ndzavisiso wa dyondzo ya Masitasi hi nhlokomhaka ya ***Some Narratological features of the Novels of F.A Thuketana***. Eka ndzavisiso lowu tin'wana ta tinovhele leti a ti xopaxopeke i ta **N'waninginingi ma ka tindleve** na **Ndzi ngo tinciki!**. Eka ndzavisiso lowu Chauke u xopaxopile ngopfu swiyenge leswi landzelaka eka matsalwa lawa, *analepsis, prolepsis*, nkarhi na nkongomelo. Swiyenge leswi swi xopaxopiwile hi ku lava ku komba nkoka wa swona eka ku humelerisa hungu ra matsalwa lawa.

© University of Venda

Ndzavisiso lowu wu kombisa hi ntalo vutshila lebyi mutsari a byi tirhisaka eka mavumbele ya yena ya swimunhuhatwa leswi nkoka wa swona ku nga ku humelerisa nkongomelo eka matsalwa lawa. Eku heteleleni ka ndzavisiso wa yena, Chauke u kombisa leswaku swi tele leswi nga lavisisiwaka eka matsalwa handle ka leswi yena a languteke swona. Ndzavisiso wa Chauke a wu khumbangi nchumu hi mayelano ni hakelo ya swiendlo eka tinovhele leti kaneriweke.

2.2.5 MACHETE H.A (2001)

Machete eka dyondzo ya yena ya Masitasi u endlile ndzavisiso hi nhlokomhaka ya ***Dyondzo ya tin'wana ta tinovhele ta Xitsonga*: 1983-1998**. Eka ndzavisiso lowu Machete a a languta mikongomelo ku ya hi ku hambana ka mikarhi leyi tinovhele ti tsariweke hayona.

Machete u kumile leswaku mikongomelo ya tinovhele leti tsariweke eka malembe yo sungula a yi languta mhaka ya nkokelano exikarhi ka Xilungu/Vukriste ni Xintu/Xihedeni. Handle ka ntlawa lowu wa tinovhele u tlherile a kanela hi mikongomelo ya tinovhele ta le ka malembe ya 1960-1998. Laha u kumile leswaku mikongomelo ya kona a yi katsa timhaka ta vukati, vugevenga, rirhandzu, Vukriste, ni yin'wana.

Eka nxopaxopo wa tinovhele leti a nga ti hlawula ku hava ni novhele leyi eka yona a xopaxopeke hi mhaka ya hakelo ya swiendlo. Eka tin'wana tinovhele a a languta ni matirhisele ya ririmi, vumunhuhati, mbangu ni swin'wana.

2.2.6 BALOYI H.D (2010)

Baloyi u endlile ndzavisiso wa dyondzo ya Masitasi wa ***The use of code –switching from Xitsonga to English as a conversational stratergy***. Eka ndzavisiso lowu rin'wana ra matsalwa lawa Baloyi a ya tirhiseke i ra F.A. Thuketana ra **N'waninginingi ma ka tindleve**. Ndzavisiso lowu wu kombisile leswaku ku ni ku cincacinca ka matirhisele ya tindzimi ta Xitsonga na Xinghezi leswi endliwaka hi swin'wana swa swimunhuhatwa.

Baloyi eka ndzavisiso lowu u kumile leswaku swimunhuhatwa leswi humelerisaka ngopfu *code-switching* tanihi nhlokomhaka ya ndzavisiso wa yena swi katsa Khegu, Phatimana, Muprofeta Sithole na Galachana eka ku paluxa hungu ra mutsari.

© University of Venda

Eku heteleleni ka ndzavisiso lowu, Baloyi u kombisile leswaku xikongomelo xa ndzavisiso wa yena u xi fikelerile naswona novhele leyi ya humesela theme ra *code-switching* erivaleni. Hambiswiritano, hi nga vula leswaku theme leri kongomeke ngopfu leswi tindzimi leti ti tirhisiwaka xiswona eka tsalwa leri i ra *malapropism* ku nga ri ra *code-switching*. Leswi swi va tano hikuva Xinghezi lexi xi tirhisiweke hi lexo tshoveka xi tlhela xi hlekisa.

2.2.7 RIKHOTSO M.E (2009)

Rikhotso u endlile ndzavisiso eka dyondzo ya Masitasi hi nhlokomhaka leyi nge, Nxopaxopo wa nkucetelo wa vamanana eka vana va vona hilaha swi paluxiwaka hakona eka matsalwa ya ***Sasavona*** hi D.C Marivate, ***U Khanya Mani?*** Hi M.G Magagane, ***Vutomi I Vhilwa hi N.R Mgiba na Ximambana*** hi M.M Mabuza.

Eka ndzavisiso lowu, ntshikilelo a wu ri eka leswaku hakanyingi vamanana va tala ku onha vana va vona va xisati hikokwalaho ka nkucetelo wa vona wo biha. Eka rona tsalwa leri u kombisile leswaku Maria mana wa Thokozile na Dudu u va onhile hikokwalaho ko tsandzeka ku va tshinya loko va endla vugangu na vavanuna vo tala naswona lava nga ni vavasati.

2.2.8 MASWANGANYI T.B (2009)

Maswanganyi u endlile ndzavisiso wa dyondzo ya Masitasi ya Hakelo ya swiendlo eka tsalwa ra **N'waningingi ma ka tindleve** ra F.A Thuketana. Eka ndzavisiso wa yena u kombisa hilaha nkarhi wu pfunaka hakona eka ndlandlamuko wa swiendlo swa swimumhuhatwa leswi swiendlo swa swona swi hakeriwaka eku heteleleni. Swimunhuhatwa Phatimana, Galachana Khegu na Manghezi hi swona muxopaxopi loyi a swi puluxaka swi ri ni swiendlo swo biha leswi eku heteleleni swi kumaka tihakelo to fambelana na vubihi bya swona.

Eka ndzavisiso lowu, Maswanganyi u tshikilerile swiendlo leswo biha ntsena leswi hakeriweke hi ndlela yo biha. A nga hlamuselangi nchumu hi swiendlo leswinene leswi tihakelo ta swona ti veke letinene ku fambelana ni mitirho ya kona. Maswanganyi u swi kotile ku fikelela xikongomelo xa ndzavisiso wa yena xa ku humelerisa nhlamuselo ya theme ra matsalwa ra hakelo ya swiendlo .

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

2.2.9 GOLELE N.C.P (2002)

Golele u endlile ndzavisiso wa dyondzo ya Vudokodela hi nhlokomhaka leyi nge, *Ririmi ra tinovhele ta nhungu ta Xitsonga*. Eka tin'wana ta tinovhele leti u xopaxopile tsalwa ra **Nsuku wa mina**. Eka rona a a languta ngopfu matirhisele ya ririmi eku paluxeni ka nkongomelo wa tsalwa. Eka swin'wana swa leswi kaneriweke swi katsa leswi landzelaka, "Vito ra tsalwa ra Nsuku wa mina, vito ra *Project Midas*, mavito ya mihlovo ya swifambo, marito yo hayekiwa emakhumbini ya miako, riviti ra "mavoko" na nsinya wa riendli wa "veleka".

Golele u tlherile a xopaxopa ririmi eka vumunhuhati laha a a languta matirhisele ya ririrmi eka swimunhuhatwa, Dokodela Small, Young, Smith, Bower na Born. Ndzavisiso lowu wu kanerile ni ririmi eku paluxeni ka mbangu. Laha muxopaxopi a a xopaxopa tindhawunkulu tinharhu laha tsalwa ri humelelaka kona, Swisa-Geneva, Afrika-Dzonga na Amerika. Ndzavisiso lowu wu swi kotile ku fikelela xikongomelo lexi muxopaxopi a a lava ku xi fikelela.

Handle ka milavisiso leyi kaneriweke laha henhla, hi ta tlhela hi kanela hi milavisiso leyi endliweke eka tidyondzo ta Masitasi na Vudokodela mayelano ni tinovhele ta Xitsonga. Xiyenge lexi landzelaka a xi nga kongomisi eka tinovhele leti hlawuriweke, kambe xi ta languta milavisiso leyi endliweke eka tidyondzo ta Masitasi ni Vudokodela.

2.2.11 NKATSAKANYO WA NDZIMA LEYI

Ndzima ya vumbirhi yi kanerile hi vuxokoxoko milavisiso leyi endliweke hi matsalwa ya Xitsonga ku katsa ni nhlokomhaka ya hakelo ya swiendlo. Kambe milavisiso hinkwayo yi lo ba mavala ya yingwe hikuva a yi kombisangi hi vuenti theme ra hakelo ya swiendlo. Xin'wana hileswaku ku langutiwe tsalwa rin'wana kasi eka ndzavisiso lowu ku xopaxopiwa matsalwa ya nhungu hi ndlela leyi nga ta languta ximunhuhatwa xin'wana na xin'wana hi vuenti. Eka ndzima leyi landzelaka ku ta kaneriwa hi maendlelo lama nga ta tirhisa eka ndzavisiso lowu.

© University of Venda

3. MAENDLELO

3.1 MANGHENELO

Eka xiyenge lexi, ku ta hlamuseriwa hi vuenti maendlelo lama nga tirhisiwa eka ndzavisiso lowu wa hakelo ya swiendlo. Miehleketo ya vatsari van'wana yi ta tshahiwa ku seketela nhlamuselo ya maendlelo lama nga ta tirhisiwa.

3.2 MAENDLELO EKA NDZAVISISO LOWU

Vuxokoxoko bya ndzavisiso lowu byi fikeleriwile hi ku tirhisiwa ka maendlelo yo karhi. Hakanyingi nhlokomhaka hi yona leyi lawulaka maendlelo lawa muxopaxopi a faneleke ku ya tirhisa. Maendlelo lawa ya fambelanaka ni nhlokomhaka ya ndzavisiso lowu i maendlelo mambirhi ya nga ya nxopaxopo wa matsalwa (Literary Criticism), na maendlelo yo xopaxopa tsalwa (Textual Analysis). Makumele ya vuxokoxoko hi ku tirhisa maendlelo manharhu eka ndzavisiso ya vuriwa *triangulation* hi Xinghezi. Eka tindzimana leti landzelaka ku ta hlamuseriwa maendlelo lawa hi ku seketela hi miehleketo ya vatsari van'wana.

3.2.1 NXOPAXOPO WA MATSALWA

Loko ku nga si hlamuseriwa maendlelo lawa hi ta sungula hi boxa timhaka timbirhi ta nkoka leti khumbaka maendlelo lawa, ku nga, *The Theory of Criticism* na *The Practice of Criticism.* Eka *The Theory of Criticism* hilaha ku langutiwaka laha timitsu ta maendlelo lawa ti simekiweke kona. Leswi swi ni nkoka ku endlela ku va ni masungulo lamanene eka nxopaxopo wo karhi. Nkoka lowu wu paluxiwa hi Heese na Lawton (1988:6) loko va ku:

> The theory of criticism with establishing a basis of general critical principle, from which is derived a working terminology as well as criteria (i.e. standard") to be employed in analyzing, interpreting and evaluating particular works of literature.

Eka *The Practice of Criticism* kona hilaha muxopaxopi a xopaxopaka tsalwa hi roxe hi ku tirhisa vutivi lebyi a byi hlengeleteke eka *The Theory of Criticism.* Heese na Lawton (1988:6) va hlamusela maendlelo lawa loko va ku:

© University of Venda

University of Venda

> The practice of criticism is concerned with an examination of an commentary on specific concrete examples of literary works.

Eka theme ra Xinghezi ra *Literary criticism* hi nga boxa leswaku rito ra 'criticism' ri tumbuluka eka rito ra 'critic' leri humaka eka Xigiriki. Gray (1985:57) u hlamusela leswaku rito ra 'criticism' ri vula "the interpretation, analysis, classification, and ultimately judgement of works of literature". Leswi swi vula leswaku i ku tlhantlha, ku ava ni ku avanyisiwa ntirho wo karhi wa matsalwa.

Matsalwa i nchumu lowu nonohaka ku wu hlamusela hi ku koxometa. Leswi swi endla leswaku swi nga olovi ku nyika nhlamuselo ya maendlelo ya nxopaxopo wa matsalwa. Schreiber (1965:1) u kombisa ku tika ka ku hlamusela maendlelo ya nxopaxopo wa matsalwa loko a ku:

> ...literary criticism is not something which can be summed up in a series of neat little statements which can be learnt by heart...

Marito ya Schreiber eka ntshaho lowu ya hlamusela leswaku nxopaxopo wa matsalwa a hi nchumu wo olova lowu muxopaxopi a nga wu katsakanyaka hi marito mantsongo kumbe ku wu bela enhlokweni. Ku nonoha loku ka ku hlamusela maendlelo lawa ku vangiwa hi leswi vaxopaxopi va matsalwa hakanyingi va vonaka swilo swo hambana eka tsalwa rin'we.

Mavonelo ya Schreiber hi tlhelo ra ku nonoha ka ku nyika nhlamuselo ya maendlelo lawa ya seketeriwa hi Dutton (1986:103) hi ku vula leswaku "no single text can be used to demonstrate all the possibilities that a critic might implore".

Ntshaho wa Dotton wu vula leswaku a swi olovi ku xopaxopa tsalwa hikuva swi nga endleka leswaku muxopaxopi a hluleka ku boxa hi ku hetiseka leswi mutsari a a lava ku swi paluxela vahlayi. Hambiswiritano, hi ta hlamusela eka ndzavisiso lowu leswi hi vulaka swona hi nxopaxopo wa matsalwa.

Nxopaxopo wa matsalwa wu nga hlamuseriwa ku va ndlela ya vutshila yo kota ku hlahluva no kambela vundzeni bya mutsari eku paluxeni ka hungu ra yena. Schreiber (1965:1) u nyika nhlamuselo ya nxopaxopo wa matsalwa hi ndlela leyi "...literary criticism is the business of evaluating the merits and demerits of literary work of art".

© University of Venda

University of Venda

Marito lawa ya kongomisa eka leswaku nxopaxopo wa matsalwa i ndlela leyi muxopaxopi a yi tirhisaka ku kuma leswi khensekaka ni leswi nga khensekiki eka tsalwa leri xopaxopiwaka. Hambiswiritano, a hi mikarhi hinkwayo laha muxopaxopi a languteriweke ku kuma vukhenseki kumbe ku tsan'wa ka tsalwa leri a ri xopaxopaka. Swi nga endleka leswaku mikarhi yin'wana muxopaxopi a kuma xin'we kumbe hinkwaswo ka swona. Peck na Martin (1993:149) vona va hlamusela nxopaxopo wa matsalwa va ku:

> ...is usually regarded as the analysis, interpretation and evaluation of liberty works: it does not mean 'finding fault with'. Criticism as an academic activity expresses the reader's sense of what is happening in the text.

Marito ya "analysis", "interpretation na evaluation" eka ntshaho lowu ya yelana swinene ni lawa ya nga kona eka nhlamuselo ya *Literary Terms and Criticism* laha henhla. Eka ntshaho wa Peck na Martin, marito lawa ya tikisiweke ya kombisa leswaku xikongomelo xa ku xopaxopa a hi ku lava ku kuma swihoxo eka tsalwa ro karhi, kambe i ku lava ku kumisisa hungu leri mutsari a lavaka ku ri humelerisa eka vahlayi va yena. Leswi a swi hambananga ni leswi boxiwaka hi Ridout na Clarke (1983:93) loko va ku:

> Shows that it is the duty of a critic not merely to censure; not merely to 'criticize' in the general acceptance of the word, but to consider carefully and give an honest opinion. The literary critic...may find fault, but when they praise, that is also criticism, the decision of an impartial judge.

Marito lama tshahiweke ya hlamusela leswaku ntirho wa muxopaxopi a hi ku sandza leswi nga eka tsalwa, kambe ni ku ndunduzela swi vumba xiphemu xa nxopaxopo. Leswi swi komba leswaku muxopaxopi a nga fanelangi a voyamela tlhelo rin'we ntsena, ro sandza kumbe ro bumabumela.

Hi ku katsakanya hi nga vula leswaku hambiloko swi nga olovi ku hlamusela leswaku nxopaxopo wa matsalwa i yini, kambe tinhlamuselo leti nyikiweke laha henhla ti komba leswaku i ndlela leyi ha yona muxopaxopi a avanyisaka tsalwa ku endlela ku humesela nkoka wa rona ehandle. Tanihileswi matsalwa ya vulavulaka hi vutomi bya vanhu ni leswi va swi endlaka, maendlelo ya nxopaxopo wa matsalwa na wona i ndlela leyi tirhisiwaka ku xopaxopa vanhu, leswi va kholwaka eka swona, mitolovelo ni mikhuva ya vona.

© University of Venda

Vuxokoxoko bya ndzavisiso lowu byi nga fikeleriwa kahle hi ku va ku tirhisiwa ni maendlelo yo pimanisa. Mandlele lawa ya ta hlamuseriwa eka tindzimana leti landzelaka.

3.2.2 MAENDLELO YO XOPAXOPA TSALWA

Maendlelo yo xopaxopa tsalwa hi Xinghezi ya vuriwa *Textual Analysis*. Eka maendlelo lawa hilaha muxopaxopi a hlayaka tsalwa hi vurhon'wana kutani a ri hlahluva ku ya hi mavonelo ya yena. Mahlahluvele lawa ya ta lawuriwa hi nhlokomhaka leyi ndzavisiso wa yena wu kongomaneke ni wona. Mckee (2003:1) u hlamusela maendlelo lawa a ku: "...a way for researcher to gather information about how other human beings make sense of the world". Marito lawa ya kombisa leswaku maendlelo lawa i ya ku paluxa mavonelo ya vanhu ya vutomi ku ya hileswi muxopaxopi a hlahluviseke xiswona tsalwa ro karhi. Mckee (2003:1) u tlhela a yisa emahlweni nhlamuselo yakwe hi ndlela leyi:

> A data gathering process for these researchers who want to understand the way in which members of various cultures and sub-cultures make sense of who they are.

Leswi swi komba leswaku hi maendlelo lawa muxopaxopi u kota ku twisisisa ndhavuko wa vanhu va rixaka ro karhi ni leswi vanhu valavo va titwisisa xiswona. Mhaka yin'wana ya nkoka leyi nga ta tirhisiwa ngopfu eku xopaxopeni ka matsalwa lawa ya hlawuriweke eka ndzavisiso lowu hi leyi boxiwaka eka maendlelo lawa hi Mckee (2003:1) loko a ku:

> When we perform textual analysis on a text, we make an educated guess at some of the most likely interpretations that might be made of the text.

Leswi swi vula leswaku muxopaxopi eka maendlelo lawa, handle ka ku a tlhelela a vula leswi boxiweke eka tsalwa, u nyika miehleketo yo enta hileswi vuriwaka eka tsalwa ku komba ku anama ka miehleketo ya yena.

© University of Venda

3.3 NKATSAKANYO WA NDZIMA

Ndzima ya vunharhu yi langutile maendlelo lama tirhisiweke ku fikelela vuxokoxoko bya ndzavisiso lowu. Maendlelo hi wona mbilu ya ndzavisiso wun'wana na wun'wana. Hi ku tirhisa maendlelo lama kaneriweke laha henhla swi ta pfuna mulavisisi ku fikelela swikongomelo swa ndzavisiso lowu. Eka ndzima leyi landzelaka ku xopaxopiwa matsalwa ya **Nsuku wa mina** na **Ndzi ta n'wi kuma** hi W.R Chauke.

© University of Venda

4. NXOPAXOPO WA MATSALWA YA W.R CHAUKE

4.1 MANGHENELO

Ndzima ya leyi yi ta kombisa nkatsakanyo wa tsalwa ra **Nsuku wa mina** na ra **Ndzi ta n'wi kuma** hi W.R Chauke. Ku ta tlhela ku xopaxopiwa matsalwa lawa ku kombisiwa hilaha swimunhuhatwa swi kunguhataka hakona ku kuma rifumo leri swi nga ri dzukelangiki nyuku. Ku ta kombisiwa ni hakelo leyi swi yi kumaka eku heteleleni ka kungu ra vona ra timhaka leti va ti lulamiseke hi vutlhari ni ku tiyimisela.

4.2

(i) NKATSAKANYO WA NSUKU WA MINA

Tsalwa ra *Nsuku wa mina* i tsalwa leri nga taleriwa hi vuxisi ni vugevenga. Hi kuma Young loyi a a ri eka huvo ya ndzavisiso yo tisa ku rhula emisaveni hinkwayo. Young a a tshembiwile swinene hi Presidente Reagan ni tiko ra Amerika. Xiyimo xa yena xa le henhla xi wisiwa hi rirhandzu ra yena ra le xihundleni na Charlotte Pointer.

Smith, Roberts na Martin va ntlawa wa swigevenga va kuma ndlela yo nghena eka Young va n'wi tirhisa ku kuma xihundla xa "Project Midas", leyi a yi fanele ku ngungumerisa nsuku wa xihundla eka swirho swin'wana swa Sinodo eAmerika ku katsa na Bower. Xikongomelo xa nsuku lowu i ku xava ku herisiwa ka ku khiriwa ka tiko ra Afrika-Dzonga.

Steyn, Van der Merwe na Wolfaardt a va fanele ku fambisa nsuku lowu hi ku tirhisa byatso bya "Lady Faith". Smith ni ntlawa wa yena hikokwalaho ko dyuhala va kuma vavanuna vo tiyela lava a va ri khotsweni ku va rhuma ku ya vutla nsuku lowu. Va kuma Whiteside loyi a nga tirhisa xiyimo xa dokodela Small ku humesa Born, Clout na Woods ekhotsweni. Small a a ri yena dokodela wa ximfumo loyi a a kambela vabohiwa ekhotsweni ra Allerdale.

Robert Wayne a a ri dokodela leri a ri tokotile hi ku lunghisa tinhlonge ta vanhu. A a swi kota ku cinca swikandza swa vanhu. U tirhisiwile hi Smith ku cinca swikandza swa swigevenga leswi a swi balekisiwile ekhotsweni.

© University of Venda

University of Venda

Smith u tirhisile vanhu vo tala a tlhela a herisa [illegible] leya vona ku fikelela makungu ya yena. Ematshan'wini yo va nyika mali leyi a va tshembiseke ku va hakela hi yona loko va n'wi tirherile, u va hakela hi hakelo yo vava ku nga ku va dlaya. Kambe eku heteleleni Smith ni vanghana va yena va dlayiwa hi Born. Nsuku lowu Smith a wu lave hi mbilu ya yena hinkwayo wu helela elwandle wu nga kumiwangi hi munhu.

(ii) NXOPAXOPO WA TSALWA

Eka tsalwa leri, mutsari u kombisa hakelo leyi a yi kuma hi swimunhuhatwa eka mitirho yo biha leyi a va yi endla. Hi ntolovelo vanhu va hakeriwa hi mali endzhaku ka loko va tirhile. Kambe eka tsalwa leri swi hambanile ni swa ntolovelo, hi kuma vanhu va ri karhi va hakeriwa hi rifu hikuva mitirho ya vona yi va yi ri leyo biha hambileswi van'wana va susumetiwaka hi xiyimo ku tirha mitirho yoleyo.

Smith a rhandza leswaku mitirho leyi a yi avelaka vanhu leswaku va yi tirha, va fanele ku yi tirha hi nkarhi. Hikokwalaho eka hinkwaswo leswi a swi kunguhata, a va tsundzuxa hi nkarhi lowu nga yimeleki munhu. Mayelana ni mhaka leyi mutsari u kombisa leswaku :

> Hakunene nkarhi wu fe tshiriti, i makalantwelo-vusiwana... Nkarhi wu tshama wu ri karhi wu kayivela. Wu tshama wa ha laveka. Ku hava nkarhi wa kahle, wo tlula yin'wana. Nkarhi wu va kahle loko wu tirhisiwile swinene, wu nga tshikiwangi wu hundza (p.69-70).

Eka ntshaho lowu mutsari u kombisa nkoka wa nkarhi ni leswaku munhu u fanele ku wu tirhisa hi vukheta leswaku a ta kota ku hatla a kuma hakelo kumbe ku hatla a fikelela ku navela ka yena. Smith a navela leswaku nsuku wu hatla wu fika emavokweni ya yena, hikokwalaho a tsundzuxa hinkwavo lava a va fanela ku n'wi tirhela leswaku va hlonipha nkarhi. Smith u kombisa vanghana va yena leswaku va fanele ku tirha hi ku hatlisa leswaku va ta hatla va kuma nsuku lowu va wu navelaka. U boxa leswaku:

> Hi fanele hi tirha hi ku hatlisa, nkarhi wu komile swinene. Hi le ka voko lerin'wana hi fanele ku lava majaha ku ta hi pfuna eka mhaka leyi (p.15).

© University of Venda

Smith a a swi twile leswaku ku ta va na nsuku lowu nga ta suka eAfrika-Dzonga wu ya eAmerika. Eka ntshaho lowu, Smith a kombisa vanghana va yena hi ta ku koma ka nkarhi ni vukulu bya ndzima leyi va lavaka ku yi sungula. Hikokwalaho a tirhisa vutlhari byo enta ku lava ku kumisisa vuxokoxoko bya mafambisele ya nsuku lowu, kutani va fanele ku sungula ku tirha leswaku va ta hatla va kuma nsuku lowu. Ntshaho lowu wu tlhela wu tiyisisa leswaku Smith a tiyimisele ku tirhisa vanhu van'wana leswaku a ta fikelela ku navela ka yena. Smith u tlhela a yisa emahlweni a kombisa nkoka wa nkarhi a ku:

> Lowu i nkarhi wa hina wo hetelela wa ku fuma kumbe ku fa hi ri timbyana...Leswi hi twanaka hi ta ku koma ka nkarhi ni vukulu bya ndzima ya hina, a hi sunguleni ku tirha (p12-13).

Ntshaho lowu wa ha tiyisisa nkoka wa nkarhi leswaku va ta hatla va fikelela ku navela ka vona, ku nga ku kuma rifumo. Smith u tlhela a kombisa nkoka wa nkarhi eka Stout loko a n'wi kombele leswaku va hlangana e*Dikes's kitchen* a ku: "Ndzi lava ku ku thola, kambe a ndzi kholwi leswaku ndzi nga thola munhu wo ka a nga chavi nkarhi" (p.26).

Eka ntshaho lowu Smith a tsundzuxa Stout leswaku yena u tolovele ku tirhisana ni vanhu lava hlayisaka nkarhi. Hikokwalaho u tlhela a n'wi byela leswaku u lava ku n'wi thola swa "nkarhinyana" (p.27), hikuva a lava ku hatla a hundzela emahlweni ni rhengu leri a ri ta endla leswaku a hatla a kuma nsuku.

Xivutiso hileswaku xana vanhu lava a kunguhateke ku va tirhisa u ta va hakela ke? Hi ntolovelo munhu u fanele a kuma hakelo eka ntirho wun'wana na wun'wana lowu a wu tirhaka. Wu nga va wu ri ntirho wo homboloka kumbe ntirho lowunene, hikwalaho ni hakelo yi nga va leyinene kumbe leyo ka yi nga ri leyinene.

Mutsari u kombisa leswaku eka vutomi bya yena Smith u kale a kuma hakelo yo ya tshama ekhotsweni malembe yo hlaya, laha a hlanganeke ni vanghana va yena kona hikokwalaho ka vubihi lebyi a a va byi endlile. Mutsari u tiyisisa marito lama hi ndlela leyi :

> Vakhalabye lava va sungurile xinakulobye lexi xa vona eka malembe yo tlula makumenharhu lawa ya hundzeke. Va hlanganile ekhotsweni hi nkarhi lowu a va khomeriwe milandzu leyi a va lo tiokela (p.14).

© University of Venda

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku hakelo va[illegible]ya mitirho ya vona leyo biha kambe swi tikomba ongeti a va nga enelangi hi yona hikuva va tlhele va yisa mitirho ya vona yo homboloka emahlweni. Mutsari u boxa leswaku:

> Ku hungutiwa ka swigwevo ku veleke ku engeteleka ka masiku ya vukhamba ni vugevenga eka vavanuna lava. Va sungurile ku famba va faya marhavi ya tibanki ni tindhawu ta mabindzu, va ringeta ku tata swikhwama swa vona hi macheleni ya minyuku ya van'wana (pp14-15).

Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku a va khomiwa va ya exitokisini kambe a va nga tshiki mitirho ya vona ya vugevenga ni ku dya laha va nga rimangiki kona. Leswi vulaka leswaku hakelo yo va va ya ekhotsweni a yi nga va ringananga. Mfumo a wu fanele wu tikise xigwevo kumbexana a va ta hambana ni vugevenga.

Swimunhuhatwa leswi Smith a swi thola, a swi nga rivali ku n'wi vutisa hi hakelo endzhaku ka loko ntirho wu ta va wu tirhiwile. Born u vutisile hi timhaka ta mahakelelo endzhaku ka loko Smith a va thole ntirho lowu a wu nga olovi. Mutsari u ri: Hina hi ta holeriwa hi ndlela yini xana?... Hikuva ntirho lowu i ntirho wo nonohwa (p. 62).

Hakunene ntirho lowu a va thoriwile wona a wu nga olovi ku wu tirha. Hikokwalaho va vutisile leswi a va ta vuyeriwa hi swona endzhaku ka ntirho lowo nonohwa. Smith u hlamurile hi ku olova a ku: "Hi ta mi nyika miliyoni yin'we ya tidolara, leyi mi nga ta avelana. Swigevenga swi lo n'wayitela ku komba leswaku a swi tsakela hakelo leyi" (p. 62).

Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku hakunene a va ta hakeriwa. Loko va kala va n'wayitela swa tikomba leswaku a va enela hi hakelo leyi va tshembisiweke yona. Kambe va tlhele va tela hi ku kanakana hikuva swigevenga naswona a swi tshembani mikarhi yin'wana, hikwalaho va nge:

> Xana mi ta siveriwa hi yini ku hi herisa loko se hi mi tirherile xana?...Loko hi nga vekani erivaleni, hi ta hetana. Mina ndzi lava leswaku mi swi tiva sweswi leswaku a ndzi nge kanakani ku dlaya loko swi ndzi pfukile (p.63).

UNIVERSITY OF VENDA
LIBRARY

© University of Venda

Hi ntshaho lowu hi kota ku twisisa leswaku hakelo yi dlaya yi nga tshuka yi kumiwile hi vaBorn ematshan'wini ya mali leyi a va tshembisiwile yona. Hikokwalaho vaBorn na vona a va tshembisa ku dlaya loko swilo swo tshika swi fambe hi ndlela yo gombonyoka. Mutsari u tlhela a boxa leswaku: Ntwanano wa vona a wu nga ta helela evunghaneni, a wu ri ntwanano wa vamangadyani (p.63).

Mutsari a tiyisisa leswaku tanihi swigevenga a va nge pfuki va tshembanile hikuva va hlangana hi leswo biha. Hikwalaho a ku na ntiyiso leswaku va ta hakeriwa hi mali kumbe hi rifu. Smith a swi tiva leswaku loko a thola munhu u fanele a n'wi hakela emakumu ka ntirho. Loko a burisiwa na David Stout u boxa leswaku: "Ndzi lava ku ku thola eka ntirho wa xihundla, ndzi ta ku hakela mali yo tala swinene."(p.26).

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku Smith a swi tiva leswaku hakelo yi fanele ku va kona loko ntirho wu tirhiwile, naswona munhu a nge pfumeli ku tirha a nga hakeriwi hi nchumu. Stout a nga rivalangi ku va a vutisa leswaku i mali muni leyi a faneleke a hakeriwa hi yona hikuva ntirho lowu a nyikiweke wona wu nga n'wi vangela xigwevo xa rifu loko o tshika a kumekile. U tlhele a boxa leswaku: "Mina a ndzi tirheli vanhu lava nga twananiki no hakela naswona nxavo wa mina wu tlula movha wa Porsche hi ku durha"(p. 29-30).

Hi ntshaho lowu, Stout a kombisa ku kanakana embilwini ya yena leswaku xana hakunene u ta hakeriwa ke, a nga lavi ku veka vutomi bya yena ekhombyeni ku ve a nge kumi hakelo yo nyawula. Smith u tshembisile leswaku: Magidimbirhi ya tidolara i ya wena loko wo endla ntirho lowu (p.28).

Ntshaho lowu wu kombisa ku tiboha ka Smith leswaku u tiyimiserile ku hakela. Kambe Stout a ha kombisa ku sola hakelo leyi ku kondza va twanana hi "magidi makumembirhi, kumbe mi ya tilavela un'wana" (P 30). Hi ntiyiso Stout a nga ri xigevenga kambe sweswi a boheka ku tirha ntirho wa manyala hikokwalaho ka rirhandzu ra mali.

Mitshaho leyi nga laha henhla, yi kombisa tihakelo ta ntolovelo leti munhu a faneleke a kuma tona endzhaku ka loko a tirhile, ku nga va mali loko munhu a tirhile ntirho lowu a averiweke wona kumbe ku ya tshama ekhotsweni loko munhu a tirhile ntirho wa manyala.

Eka tsalwa leri hi kuma vanhu va ri karhi va hakeriwa hi rifu endzhaku ka loko va tirhile mitirho leyi Smith a va nyika yona. Ematshan'wini yo va va kuma mali leyi va tshembisiweke yona, va

© University of Venda

kuma hakelo yo va miyeta ra makumu leswaku a ku ba riqingho a pfuki va ha londzile mali leyi a va tshembisiwile yona. Hikokwalaho Smith a nga kanakanangi ku byela Dokodela Small leswaku:

> Loko wo endla leswi nga ta ndzi boha ku ku titimeta, ndzi ta swi endla hi ku copeta ka tihlo. Xibamu lexi xi rhwele maqulu ya tsevu sweswi, maqulu lawa ya nga helela embilwini ya wena hi ku olova (p. 36).

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku Smith a nga kanakani ku tshembisa munhu ku n'wi dlaya loko a nga kombisi ntirhisano eka ntirho lowu a fanele ku tirheliwa wona. Dokodela Small a nga ri mubihi kambe xiyimo a xi n'wi boha leswaku a hundzuka lowo biha leswaku vutomi bya yena byi ta hlayiseka loko swi fanerile. U tekile swileriso swa Smith hi ku chavela vutomi bya yena. Smith u lerisile leswaku:

> Sweswi u fanele ku ba riqingho ri ya le Allerdale. U fanele ku va byela leswaku wena wa tsandzeka ku ta kambela swibochwa hi wexe namuntlha. Xivangelo hi leswi nsati wa wena a vabyaka swinene. U va byela leswaku u komberile Dokodela Whiteside ku ta teka ndhawu ya wena. U fanele ku n'wi themendhela leswaku a ta amukeriwa (p.39).

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku Smith a ri ni matimba ya ku lerisa leswaku yena a ta kota ku vuyeriwa. Small u hundzuriwe bofu leswaku vutomi bya tinsulavoya byi ta kota ku hlayiseka. Loko Small a komberile leswaku a susiwa lapi ematihlweni leswaku a ta kota ku ba riqingho leri a lerisiwile ku ri ba, u hlamuriwa leswaku: "Loko ho ku ntshunxa, hi ta kombela ku ku dlaya leswaku hi nga chavi ku xa ka dyambu mundzuku" (p.39).

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku hakelo yo va a ntshuxiwa lapi ematihlweni ku ta va rifu, hikuva a va nga lavi ku paluxeka eka manyala ya vona, naswona a va lava ku hela va kumile mbuyelo lowunene ehenhla ka swona. Va tlhele va n'wi tshembisa rifu endzhaku ka loko va n'wi nyikile riqingho leswaku a vulavula ni va le Allerdale va ku: "Rito rin'we ntsena ro huma endleleni ri ta ku nghenisa endleleni ya rifu..." (p.39).

Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku a va ta n'wi dlaya hi ku olova, ku va yona hakelo yo va a lava ku va humesela erivaleni. Small a nga lavi leswaku vutomi bya yena byi va hakelo yo va a nga vanga ni ntirhisano eka swigevenga, hikwalaho mutsari a nge:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> Dokodela a a ha byi lava ngopfu vutomi bya yena. A a swi tiva leswaku swi ni nkoka swinene ku tivumbela no tihlayisela vito lerinene, kambe mikarhi yin'wana ku tihlayisela vutomi hi yona mhaka ya xirhangana. Lowu a ku ri nkarhi wo tihlayisela vutomi (p.39).

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku vutomi a byi ri bya nkoka eka Small. A swi boha leswaku a ba riqingho a vula timhaka leti nga riki ta ntiyiso leswaku a nga lahlekeriwi hi vutomi. A ri munhu wo lulama no tshembeka erixakeni hikuva u ri: "Ndzi wanuna wa xiyimo xa le henhla exikarhi ka vanhu va ka hina. Mfumo wa hina ni vanhu, a va nga ha ndzi tshembi" (p.43).

Hambiloko Small a kombisa vunene bya yena ni nkoka lowu a ri na wona eka vanhu eka tinsulavoya leti, a kombisa leswaku rifu a ri nga n'wi fanelangi, tinsulavoya a ti swi twisisangi hikuva ti ri:

> Va byeli ntiyiso…Ntiyiso nandzuwe, va byeli leswaku wena a wu boheka ku hemba hikuva vutomi bya wena a byi ri ekhombyeni. Va ta kholwa hikuva wolowo i ntiyiso (p.43).

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku tinsulavoya a ti nga tlheleli endzhaku eka makungu ya tona lamo biha. Small a boheka ku hemba no tirhela tinsulavoya leti. Mutsari u ri:

> A a nga tolovelangi ku hemba. Siku rero a a vulavurile mavunwa hi ku chavela vutomi byakwe. Loko timhaka ti bihile vunwa bya fanela, ku tisirhelela (p.42).

Ntshaho lowu wu seketela leswaku hi ntiyiso swa humelela eku hanyeni leswaku munhu a hemba leswaku vutomi bya yena byi ta hlayiseka, hikuva a nga kona loyi a faneriweke hi rifu. Matshalatshala lawa hinkwawo a ya ponisangi vutomi bya Dokodela Small. Endzhaku ka loko a endlile ku rhandza ka tinsulavoya, u hakeriwile hi rifu hikuva na yena a hundzukile lowo biha hikwalaho ka xiyimo lexi a xi n'wi tlimbeleta ku endla tano. U xengile mfumo hikuva mano yo sirhelela vutomi bya yena ya endlile leswaku swigevenga swa vukarhi swi baleka ekhotsweni, hikwalaho ka sweswo a faneriwile hi hakelo ehenhla ka swiendlo swa yena. Mutsari u tiyisile ku fa ka Small a ku:

© University of Venda

Ehansi a ku ganamisiwile mi[illegible] mimbirhi: Small na Whiteside. Hinkwavo a va huma ngati hi tindleve, kambe a va fe khale. A va honoke mahlo wonge va ha vona. Sejeni u lo yima a honokelana ni mintsumbu leyi, a nga kholwi leswaku mahlo yakwe a ya nga n'wi vungunyi (p.55).

Ntshaho lowu wu tlhela wu tiyisisa ni ku fa ka Whiteside loyi a va tirherile hi malwandla ku ya humesa swigevenga swa khombo ekhotsweni. Hi ntiyiso Whiteside a nga ri dokodela a ri xigevenga. Mutsari u boxa leswaku:

Tani hi swigevenga leswi a swi n'wi langutile a a ri xigevenga na yena. A a tinyiketile ku endla ntirho wun'wana ni wun'wana, ntsena loko a hakeriwa. A a tekile ntirho lowu hikuva mali ya wona a yi koka mahlo (p.51).

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku Whiteside a langutele ku hakeriwa hi mali, hikokwalaho a tiendlile dokodela a tlhela a pfumela ntirho lowu a wu veka vutomi bya yena ekhombyeni hikokwalaho ko tsakisiwa hi hakelo ya mali yo tala leyi a ta yi kuma. Hambiswiritano, Whiteside a pfa a swi ehleketa leswaku loko o tsandzeka eka ntirho lowu a nga tshuka a kume hakelo yo ka yi nga ri kahle hikuva u ri: Ku tsandzeka swi vula rifu. Emirini wakwe ngati a yi sungula ku kufumela. Mbilu yona a yi ba hi swigingi swa xihontlovila (p.52).

Ntshaho lowu wu kombisa ku kanakana loku Whiteside a ri na kona endzeni ka mbilu yakwe. Hikokwalaho ko ehleketa hakelo ya mali leyo tala, u tlhele a bakanyela miehleketo leyo chava etlhelo, a tiyisisa eka swigevenga leswaku ku ni ntirho lowu va faneleke ku wu tirha lowu nga ni mali swinene. U boxa leswaku :

Madoda, ku hava nkarhi wo vutisa kumbe wo hlamula swivutiso. A ndzi dokodela mina. Ndzi tele ku ta mi humesa laha. Ku na ntirho wa timali lowu mi yimeleke le handle (p.52).

Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku Whiteside u vone mali yi ri ni nkoka ku tlula vutomi bya yena, hikokwalaho a pfumeleke ku teka ntirho lowu a thoriwile hi vaSmith ntsena a ta kuma hakelo ya mali leyi faneleke. Hambileswi na yena a ri xigevenga, Smith a fanele a n'wi hakerile hi mali yo nyawula endzhaku ka loko a kotile ku humesa Born ni vanghana va yena ekhotsweni. Makungu ya Smith yo tilavela ku fuma a ya nga ta humelela loko Whiteside a nga vekangi

© University of Venda

vutomi bya yena ekhombyeni a ya humesa swi[illegible]ekhotsweni. Kambe hikokwalaho ka vugevenga bya yena, u kumile hakelo leyi a yi n'wi fanerile kumbe ku n'wi ringana ku nga rifu. Loko a nga hundzangi emisaveni a ta tlhela a vanga manyala lamo tala laha misaveni, lawa a ya ta endla leswaku ku nga vi ni ntshamiseko etikweni. U hundzile emisaveni ku kotisa Dokodela Small loyi va n'wi xaniseke. Mutsari u tiyisisa ku lova ka Whiteside a ku :

> Leswi Sejeni a swi voneke swi n'wi tsuvule misisi enhlokweni yakwe. Ehansi a ku ganamisiwile mintsumbu mimbirhi :Small na Whiteside. Sejeni u lo yima a honokelana ni mintsumbu leyi, a nga kholwi leswaku mahlo yakwe a ya nga n'wi vungunyi (p.55).

Ku tilavela rifumo swi endlile leswaku vanhu vo tala va kuma hakelo ya rifu eka tsalwa leri. Smith wa ha yisa emahlweni mitirho ya yena leyo homboloka no tlhela a hakela vanhu hi rifu ematshan'wini ya mali leyi a va tshembisaka yona loko a ha va thola. Hakunene ntirho wun'wana ni wun'wana wu ni hakelo evuton'wini. Nicholas Black a nga chavangi ku endla mhaka ya manyala a rhandzana na nsati wa Steward Born a tlhela a n'wi onha loko Born a ha ri enyimpini ya Vietnam, kambe u kume hakelo ya rifu ehenhla ka swiendlo kumbe manyala lawa a ma endleke. Mutsari u boxa leswaku :

> Loko ndzi vuye haleno kaya, ndzi kume leswaku nsati wa mina a a bihe emirini. N'winyi wa manyala lawa a ku ri Nicholas Black ...ku hlundzuka ku ndzi lerise ku n'wi hundzisa (p.60).

Ntshaho lowu wu kombisa hakelo leyi kumiweke hi Black endzhaku ka loko a onhile nsati wa Born, ku nga ku funyisiwa buwa. Vanhu va swiyimo swa le henhla a va endla vugevenga na vona leswaku va ta kota ku vuyeriwa. Phuresidente Nixon u kume hakelo yo vava endzhaku ka mpfilumpfilu wa "Watergate", hikuva mutsari u ri:

> Presidente Nixon u humile eka "White House" a nyume ku kota kuwa leri vuneke. Vatirhelamfumo lavo tala a va mbumburhukile. Ku wa ka vona ku ninginise tiko hinkwavo (p.75).

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku vubihi byin'wana ni byin'wana lebyi munhu a byi endleka u kuma hakelo leyi ringaneke swiendlo swoleswo. Hikokwalaho Phuresidente Nixon na yena a faneriwile hi hakelo yo va a chika exitulwini ku fana ni mbyana.

© University of Venda

Nkulukumba Bower u ringetile ku tumbela nkarhi lowa ku kondza a ehleketa leswaku u ponile, kambe a swi helelangi kwalaho hikuva swiendlo swin'wana ni swin'wana swi ni hakelo, yi nga ha va leyo biha kumbe leyinene. Hambileswi nandzu lowu a wu humelerile khale, Redcliffe u tsundzuxa Bower hi ta vubihi lebyi a byi endleke lebyi a nga si kuma hakelo eka byona a ku:

> Loko ndzavisiso wu endliwa, wanuna loyi u ponile hikuva a a ri ekusuhi swinene ni valavisisi lava. Wanuna loyi u tihlayiserile xiyimo xa yena ku fikela namuntlha leswi ndzi vulavulaka (p. 76).

Ntshaho lowu wu boxa leswaku Bower a nga si yi kuma hakelo leyi n'wi faneleke, kambe nandzu wa yena wa ha tsundzukiwa hambileswi a vula leswaku mhaka leyi yi humelele khale hikokwalaho a boxaka leswaku: "Swi humelerile khale swilo leswi", ku hlamula Bower, ku hava ni munhu ni un'we loyi a nga ku yingisaka" (p.76).

Hambiloko Bower a ringeta ku va a titiyisa nhlana, a nga ta pona eka nandzu lowu. Hikokwalaho, a boheka ku teka swiletelo swo huma eka Redclife kumbe a ta pona a nga kumi hakelo. Redcliffe u n'wi kombisa leswaku:

> Wa swi tiva leswaku sweswo i ku hlala. Loko u nga kholwi, ndzi pfumeleli ku boxa mhaka leyi mundzuku...Xidyoho xa tatana xi ta hlayiwa ehenhla ka n'wana (pp.76-77).

Ntshaho lowu wu tshikilela leswaku hakunene hakelo a nga yi kuma hi xihatla loko Redcliffe o boxa xihundla lexi nga kona xa Bower naswona swi ta khumba na n'wana wa yena William loyi a ri museketeri wa matsalani wa ndzawulo ya timali. Hikokwalaho Bower u boheke ku boxa xihundla xa "Project Midas" eka Redcliffe. Matshalatshala lawa hinkwawo a ya ta pfuna Smith leswaku a fikelela nsuku lowu a wu lava.

Robert Wayne a ri dokodela loyi a tokotile hi ku lunghisa tinhlonge ta vanhu. A swi kota ku cinca swikandza swa vanhu. A tirha hi ntiyiso naswona a durha eka matirhelo ya yena. Ntiyiso lowu a tirha hi wona wu landzeleriwa hi marito lawa a ya tsariwile ehofisini ya yena lawa ya nge: "Ndzi tirhela ku pfuna, ku nga ri ku tumbeta. Leswi a swi endleriwile ku tshova matimba ya lava va lavaka ku titumbeta hi vutivi byakwe" (p.78).

© University of Venda

Marito lawa ya seketela vunene bya Wayne ku mutsari u ri loko a vona mali a tirha hi manyala leswi landzulanaka ni leswi a swi tsariwile ehofisini yakwe. Hikokwalaho mutsari a nge: "Maveriveri a ya vula leswaku loko a vona mali a a tirha na tinsulavoya" (p.78).

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku ku rhandza mali hi swona swi endleka leswaku vanhu va huma endleleni va endla ni mitirho leyi a va fanele va nga yi endli hikuva yi va yi hombolokile. Loko a pfumerile ku thoriwa hi Smith, Wayne u hatlile a boxa hakelo leyi a yi lava loko a nga se sungula ntirho lowu a wu amukerile ku wu tirha. U boxa leswaku: "U fanele ku ndzi nyika mali yo ringana magidi makumenkombo ya tirhandi ndzi nga si sungula ntirho lowu" (p.79).

Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku mali i nchumu lowu wu endlaka leswaku vanhu va huma eka vutshembeki bya vona. Xivutiso hi leswaku, xana Smith a ta n'wi hakela Wayne ke, hikuva mali leyi Wayne a yi lavile tanihi hakelo a yi tele. Smith wa tiyisisa a ku: "Mali a hi nchumu. Mundzuku nkota ya wena le bangini yi ta va yi engeteriwile hi mali leyi u yi boxeke" (p.79).

Ntshaho lowu a wu tiyisa Wayne nhlana leswaku a sungula ntirho lowu a thoriwile wona hikuva a ta hola mali leyi a yi koxeke. Hikokwalaho a nga kanakanangi ku tirha a ehleketa xuma lexi a ta xi kuma tanihi hakelo. Eku heteleleni u hlamarile endzhaku ka ntirho hikuva ematshan'wini ya mali u vonile ku huma xibamu. Mutsari u ri :

> Martin u humese xibamu a xi veka ehenhla ka tafula, " loko wena wo ya ehandle, u ta hi paluxa. Ko va ni tindlela timbirhi ntsena: ku ku hlayisa kwala kumbe ..." a kombetela Xibamu (p.101).

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku a swi nga ha tshembisi leswaku hakelo ya mali leyi a yi languterile a yi ta ha kumeka, kambe a vona ongeti rifu hi leri a ta amukela rona hi ku vona xibamu lexi a xi vekiwile ehenhla ka tafula. Kutani u kanye mbilu a vutisa leswaku:

> Kasi ndzi mi dyohele hi yini xana?...nghohe ya yena a yi basuluke ku kota rifu leri a va n'wi xungeta hi rona...Wayne u honokerile xibamu lexi a xi ri ehenhla ka tafula, a tiboha mbilu. A tlula a xi vutla, a yima a kombetele vavanuna lavanharhu. "Loko ku ri ku fa ndzi ta fa na n'wina" (p.102).

UNIVERSITY OF VENDA
LIBRARY

© University of Venda

Marito lama tshahiweke laha henhla ya kombisa Wayne a nga ha ri na mhaka na mali leyi a tshembisiwile yona kambe a lava ku sirhelela vutomi bya yena leswaku a nga kumi hakelo hi byona, hikokwalaho a lukile rhengu ro tiponisa hambileswi a swi vona leswaku a swi nga ta olova ku hlula vavanuna lava. Hikokwalaho Wayne u kumile hakelo leyi n'wi ringaneke endzhaku ka loko a pfunile eka ku cinca swikandza swa swigevenga hambileswi a lo sindzisiwa ku endla ntirho lowu wa manyala. Mutsari u tiyisisa ku lova ka Wayne hi ndlela leyi:

> A nga twangi ku pfuleka ka rivanti endzhaku kakwe, hikokwalaho a nga vonangi ku nghena ka Clout. A nga vonangi ni nsimbhi leyi a yi ri vokweni rakwe. Nsimbhi yi tlakukile, yi vuya ehenhla ka nhloko yakwe. Wayne u fe a yimile, a nga rilanga no rila - a a nga ha ri na wona nkarhi wa sweswo. Loko a hela hi ku ya wela ehansi moya a wu n'wi lan'we khale (p. 102.)

Wayne a nga ta ha pfuka a yi londzile mali leyi a fanele a hakeriwa yona hi Smith hikuva ematshan'wini ya mali u kume hakelo yo tika ku nga rifu, hikuva mutsari u yisa emahlweni a boxa leswaku Wayne a nga ta pfuka a voniwile ni siku ni rin'we hi ku vula leswi landzelaka:

> Le New York Wayne u boheleriwile ribye enhan'wini, a rhwariwa a ya cukumetiwa elwandle. Loko ntsumbu wakwe wu ba lwandle wu mbombomerile hi rivilo wonge a wu tiva laha a wu ya kona. Loko ri ri vito ra yena ri hlanhlekile, ri n'okelana ni mati ya lwandle ni munhu wa rona. Wayne a a hundzuke matimu (p.113).

Marito lama tshahiweke laha henhla yi kombisa handle ko kanakana leswaku Wayne a hundzile emisaveni, ni leswaku rifu ku ve rona hakelo yo antswa ya swiendlo leswi a sindzisiwile hi Smith ku swi endla.

Young u tekiwile swifaniso a ri exihundleni na murhandziwa wa yena Charlotte Pointer hi Stout loyi a rhumiwile hi Smith. Stout a ta kuma hakelo yo antswa loko o komba Young swifaniso leswi hikuva Young a ta boheka ku lava vuxokoxoko bya mafambelo ya nsuku lowu a wu laviwa hi Smith. Stout u byela Young a ku:

> Loko ndzi hetile ku vulavula na wena, u ta hlawula hi wexe ntirho lowu nga wa nkoka eka lemimbirhi . . . kutani a tisecha endzeni

© University of Venda

> ka baji, ivi a humesa mvhilopu(Khokhomula kariti rin'we, a ri languta a nga se ri hundzisela eka Young. Loko Young a ri vona, a chuha swinene(p.66).

Leswi swi kombisa leswaku Young a boheka ku amukela ntirho lowu Smith a lava ku n'wi thola wona, handle ka swona a ta kuma hakelo yo n'wi paluxa eka manyala lawa a ya endla exihundleni na wanhwana Pointer. Young u ringetile ku tisirhelela a ku: "Ndzi nga ku pota enawini leswaku u hi teka swifaniso swi nga fanelangi" (pp.66-67). Kambe leswi a swi kalangi swi nga cinca miehleketo ya Smith hikuva a ri wanuna wa matimba. Mutsari u boxa leswaku:

> Young u hatle a tshika xifaniso lexiya wonge a xo n'wi hisa tintiho, xi wela emilengeni yakwe. U xi honokerile, a vona wonge Charlotte a a n'wi khongotela ku yingisa Smith (p.67).

Ntshaho lowu wu tshikilela leswaku Young a boheka ku pfumela ntirho lowu Smith a n'wi tholaka wona wo lavisisa hi ta "Project Midas". Young a nga tshembisiwangi hakelo ya mali, kambe a ta kuma hakelo yo va vito ra yena ri tshama ri basile erixakeni. Hikokwalaho na yena u kunguhate ku landza Nkulukumba Redcliffe leswaku a ta n'wi boxa tshumba leri a nga na rona. Redcliffe u lave ku tiva hakelo leyi a yi ta kumiwa hi Young endzhaku ka loko a kumile vuxokoxoko bya "Project Midas". Hi twa a vutisa Young a ku: "Loko wu ri ntiyiso lowu wu vuriweke hi North, xana wena u ta kuma hakelo muni?" (p.73)

Marito lawa ya kombisa leswaku hakunene ntirho wun'wana ni wun'wana wu va ni hakelo eku heteleleni. Young u hlamurile xivutiso xa Rodecliffe hi ku olova hambileswi a vulavula vunwa a ku:

> Ndzi ta va ndzi kume ntiyiso. A ndzi langutelangi hakelo yo karhi, ndzo lava ku tiva ntiyiso ntsena. Loko ndzi wu kumile, ndzi nga kota no tsala buku hi "Project Midas" (p.73).

Ntshaho lowu wu kombisa vunwa lebyi a byi vulavuriwa hi Young. A tsandzekile ku boxa ntiyiso leswaku u ni ntshikilelo wo huma eka Smith. Redcliffe u ya emahlweni no vutisa a ku: "Mina ndzi ta vuyeriwa hi yini xana? A a nga lavi ku tirhela mahala" (p.73).

Redcliffe a lava ku tiva hakelo leyi a faneleke ku yi kuma loko a byerile Young vuxokoxoko hinkwabyo hikuva a nga lavi ku tirhela donki yo fa. Young u n'wi tiyisile matimba hi vunwa a

© University of Venda

ku: " kumbe u nga va Phuresidente wa Amerika" Young a tshembisa Redcliffe hakelo leyi a nga ta pfuka a nga yi kumangi evuton'wini bya yena. Young a endlela leswaku Redcliffe a ta hatla a humesa xihundla lexi a xi tivaka hi "Project Midas".

Young u yile emahlweni ni mhaka yo lava vuxokoxoko bya mafambiselo ya nsuku, hikuva a chava ku kuma hakelo yo biha eka Smith. U boheke ku hanya hi ku tirhisa matimba ni vuxisi leswaku a ta kota ku hunguta nxungeto lowu Smith a ri na wona ehenhla ka vutomi bya yena. U vonile swi antswa ku ya vona Steyn leswaku a ta kota ku vevukela hi ku hanya. Young u lavile vuxokoxoko eka Steyn a tlhela a n'wi chavisa loko a jikajika no boxa ntiyiso a ku: "Loko u nga swi tivi, xava nyuziphepha ya mundzuku u ta swi tiva...ndzi vula leswaku u fanele ku hlaya nyuziphepha mundzuku" (p.105).

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku Steyn loko a nga lavi ku hakeriwa hi tingana a hume ni ntiyiso lowu a wu tivaka leswaku vito ra yena ri ta hlayiseka. Mutsari u ri: "Steyn a tshama ehansi, a miyela, a languta tafula wonge a ri hundzuke nyuziphepha ya mundzuku" (p.105).

Marito ya Young a ya bohe Steyn matsolo ku fika laha a nga vona swi antswa leswaku a boxa ntiyiso lowu a wu tivaka. Mutsari u kombisa leswaku: "Steyn u hlamuserile hi ku enta, ku tlula awara hinkwayo, a tlhantlha swo tala swi sala erivaleni" (p.106).

Hileswaku ntshikilelo wu vangele Steyn ku boxa ntiyiso lowu a wu tiva hi "Project Midas". Vanhu lava hinkwavo a va tikiseriwa vutomi hi Smith leswaku yena a ta kuma hakelo ya nsuku.

Jim Davis u pfumerile ku thoriwa hi Bower hikuva hakelo ya kona a yi koka mahlo. Davis a navela mitirho leyi a yi ri ni makhombo, a nga chavi nchumu, ntsena loko a ta kuma hakelo leyi faneleke. Hikokwalaho loko a hlamuseriwile hi xihundla xa "Project Midas" u vone swi fanerile ku teka ntirho lowu wa ku landza nsuku. Loko Davis a vutisile hakelo eka Bower u hlamuriwile leswaku: "Tiva ntsena leswaku hakelo eka ntirho lowu yi ta endla leswaku u hanya emafurheni vutomi bya wena hinkwabyo" (p.125).

Marito lawa ya tiyisisa leswaku Davis a ta kuma hakelo leyi enetaka, hikokwalaho mutsari u boxa leswaku: "Jim a a lava ku hanya emafurheni vutomi bya yena hinkwabyo hikokwalaho a nga ha jakatsekangi (p.125).

Ntshaho lowu wu komba handle ko kanakana leswaku Jim a wu amukela ntirho lowu wa manyala lowu a ta wu tirha na timbheveve hikuva tona ti hava mahungu. Eku heteleleni Jim

© University of Venda

Davis a nga ha amukelangi rifumo leri a tshembisiwile vona hi Bower. U kumile hakelo ya rifu ehenhla ka ntirho wa xihundla lowu a ri eku wu endleni. Ntirho loko wu kala wu vuriwa leswaku i wa"xihundla" swi vula leswaku wu ni manyala endzeni ka wona. Hikokwalaho Born u vone swi antswa leswaku va ya hlasela xikepe lexi a xi famba hi Jim Davis na timbheveve xa "The Brave Live Longer", leswi vulaka ku hela ka vutomi bya Davis. Mutsari u tiyisisa ku hundza emisaveni ka Davis hi ku vula leswaku:

> VaBorn va hundzulukile va tlhelela eka "The Brave Live Longer". Va lo na xi vona vo xi hlanhla hi maqulu ya tiganunu ta xihahampfhuka-phatsa xa vona. Ku mbombomela ka xona ku tisile ku n'wayitela eswikandzeni swa swigevenga. Loko a va swi tivile leswaku a ku mbombomela ni nsuku lowu a va wu lava a va ta va va rile mihloti ya ntiyiso (p.148).

Ntshaho lowu wu kombisa hakelo yo eneta leyi kumiweke hi Davis endzhaku ko va a pfumele ku tirha ntirho wa manyala lowu a wu nyikiwile hi Bower. Timbheveve ti kume hakelo yo vava hambileswi a va nga tivi xihundla xa Davis, kambe hi ku va va hoxile xandla eka swiendlo leswo biha, va kumile hakelo yo va ringana.

Hi tlhelo Born ni vanghana va yena a va tiputa vusiwana loko va ri endzeni ka xihahampfhukaphatsa xa manyunyu lexi a va haha hi xona. Mutsari u boxa leswaku: "A va langutele ku hakeriwa hi vakhalabye lava a va va thorile" (p.141). Woods u boxile leswaku:

> Loko a kumile mali yakwe a a ta huma eAmerika a ya aka etikweni rin'wana ekule. A a ta sungula vutomi byintshwa, a tithya vito rintshwa. A a swi vona leswaku vugevenga a byi nga ta n'wi pfuna hilaha ku nga heriki. Hambiswiritano a ku ri mhaka leyi a yi n'wi karhata: a a nga ri na ntiyiso lowu hetisekeke leswaku a va ta hakeriwa hi vakhalabye lavaya (pp.141 -142).

Ntshaho lowu wu kombisa ku navela na ku kanakana loku Woods a ri na kona embilwini ya yena. A navela ku tshika vutomi lebyo biha endzhaku ka loko a kumile hakelo leyi a tshembisiwile hi vaSmith. Hi le tlhelo a kanakana leswaku xana va nga tshika va hakeriwile hi vathori va vona ke? Hikokwalaho Woods a tlheleke a boxa leswaku:

© University of Venda

> Mhaka leyi a yi ndzi khomi kahle va mahakelelo ni vutomi bya hina. Vakhalabye lava hi va tirhelaka va kunguhatile swilo hinkwaswo, loko va swi lava va nga hi herisa hi ku olova. Hi fanele ku tsundzuka leswaku kungu leri ra vona i xihundla lexikulu. Xihundla lexi xi tiviwa hi hina. Hi ku rhandza ka vona a xi fanele xi nga tiviwi hi munhu. Loko se hi hetile ntirho hinkwawo hi ta hundzuka swirhalanganyi, va nga hi sula exikandzeni xa misava (p.142).

Ntshaho lowu wu kombisa ku chava loku swigevenga a swi ri na kona. A va nga ha tshembi leswaku va nga kuma hakelo leyi faneleke ku nga mali hikuva va boxa leswaku ntirho lowu i xihundla leswi vulaka leswaku i wa manyala. Hikokwalaho hi mikarhi hinkwayo a va ehleketa hi rifu ntsena. Kambe a va titiyisa va ku:

> Hi fanele ku endla ndlela yo tiponisa. Hi fanele ku tiyisa leswaku hi endla kungu ha ha khome nsuku hi mavoko, ...loko nsuku wa ha ri na hina hi ta va hi ri ni matimba (p.142).

Marito lawa ya kombisa leswaku swigevenga a swi nga lavi ku hundzuka matoya, a swi nga amukeli ku kuma hakelo ya rifu swi ri ni miehleketo leyi anameke ni vutlhari, hikokwalaho a swi kunguhata ku ponisa vutomi bya swona. Va vonile vanhu vo tala va hakeriwa hi rifu endzhaku ko tirhela vaSmith hi malwandla, hikokwalaho a va ha kombisa ku kanakana hambiloko nsuku wu ta va wa ha ri emavokweni ya vona va ku:

> Hi fanele ku tsundzuka leswaku nsuku a wu fi. Loko vo hi balesela, hambi hi wu khomile, hina hi ta fa wona wu sala. Nsuku lowu a wu nge hi ponisi ku ya ekule (p.142).

Ntshaho lowu wu komba ku dzika ka miehleketo ya swigevenga, leswaku hakunene vona va nga tshuka va dlayiwile kambe nsuku wu ta tama wa ha ri kona. Kambe Born wa ala ku hluriwa. U boxa leswaku: "Loko vo ringeta ku endla swin'wana ndzi ta va hlanhla hi maqulu va fa nya!" (p. 143).

Mutsari u tirhisile riencisi "nya", ku tiyisisa leswaku u ta va dlaya va fela kwalaho handle ka ntsetselelo. Born u tiyisisa leswaku loko va Smith vo ringeta mano yo bola, u ta va dlaya va fa va siya nsuku lowu va wu tekaka wu ri ni nkoka ku tlula vutomi bya vanhu. Hi ntiyiso vaSmith

© University of Venda

a va nga kunguhatangi ku hakela swigevenga leswi endzhaku ka ntirho lowo tika lowu a va nyikiwile wona. Mutsari u boxa leswaku a va kunguhata ku va endla nsele, Martin u ri:

> Mina ndzo karhatiwa hi leswi hi nga ta swi endla leswaku majaha lawa hi ya rhumeke ya nga hi karhati...vanhu lava va tiva timhaka to tala ku tlula mpimo (p. 143).

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku hakunene a ku nga ri na hakelo ya mali leyi a yi ta kumiwa hi vaBorn.

Martin a nga boxi leswaku va nga hakeriwa hi mali kambe u boxa leswaku xana va ta endla yini hi vona loko va tirhile. A va nga kumbuki na swintsongo leswaku va nga tshuka va va hakerile hi mali. Smith u n'wi tiyisa mapfalo a ku: "Kasi u nga ki u vilela hi teto, ndzi swi lunghise khale" (p. 144). Kambe Martin a nga kombi ku enela hi leswi Smith a swi vulaka, hikwalaho a nge:

> Lava a swi nge olovi ku va dlaya, va tlharihe ngopfu, naswona va fanele va swi tiva leswaku hi nga tshuka hi va dlaya. Va ta va va lukile manu na vona (p.144).

Marito lawa tshahiweke laha henhla ya ha kombisa ku kanakana ka Martin hikuva a swi vona leswaku swigevenga leswi swi tlharihile ngopfu. Hi ntiyiso na swona a swi ri eku kunguhateni ka leswi a swi ta endla swona loko vaSmith va nga lavi ku swi hakela. Smith a nga ri munhu wo hatla ku tlhentlha kumbe ku chava eka makungu ya yena, hikwalaho a tlhelaka a yisa emahlweni mhaka yo tiyisa Martin nhlana a ku:

> Ku hava manu lawa ya nga tirhaka laha. Loko va vuya ndzi ta ndzondzometa kunupu leyi..."a va komba xinchinani xin'wana". Loko ndzi xi ndzondzometile, vundzeni bya xihahampfhuka-phatsa byi ta tatiwa hi moya lowu dlayaka. Va ta fa ku fana ni tinhongana (p.144).

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku hakunene vaSmith a va nga tiyimiselangi ku hakela swigevenga. Lexi a va tiyimisele xona i ku herisa vutomi bya vona. Ntiyiso wa mhaka leyi wu ta humela erivaleni loko vaBorn va vuya laha a va rhumiwile ku ya tirha kona.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Hi le tlhelo Steyn ni vanghana va yena va kumile hakelo yo tirha mhaka ya manyala, yo ngungumerisa nsuku ku suka eAfrika–Dzonga wu ya eAmerika. Tanihileswi munhu a kumaka hakelo eka swiendlo leswo biha leswi a swi endlaka, swi ve tano ni le ka Steyn ni vanghana va yena. Va kume hakelo ya rifu va nga swi langutelangi. Mutsari u boxa leswaku hi xinkarhana "va tikume va talelwe" (p.151). Mutsari u tirhisile rito "talelwe" ku komba leswaku timhaka a ti nga ha ri eka xiyimo xa kahle. A va langutisane ni khombo naswona a va nuhwetela rifu, hikokwalaho Wolfaardt a nge:

> A ndzi kholwi leswaku hi ta pona . . . vonani, vatirhi va hina, lava a va ta hi pfuna, va etlele vurhongo. Loko a va hanyanya a va ta hundzuka switlhangu swa hina (p.151-152).

Wolfaardt a tiyisisa leswaku a va kongomane ni xiyimo xo tika, hikuva swigevenga a swi fikile laha a va ri kona. Vatsonga va ri : "yi fa yi hlarile," hikokwalaho na vona va ringetile ku lava ku ponisa vutomi bya vona. Hikokwalaho Steyn a va lerisaka leswaku:

> Tumbelani le tikamareni kambe mi va mi hlomile swinene. Loko vanhu lava va ri swigevenga mi ta va juma mi va balesela...Wolfaardt na Van der Merwe a va ha dyangi nkarhi. Va lo namba va ya lota meno, ivi va cinama (p.152).

Marito lama ya boxa leswaku vakulukumba lava a va nga lavi ku nyikela vutomi bya vona eka swigevenga, hikokwalaho a va tiyimiserile swinene ku lwisana ni khombo leri a ri va fikerile. Woods a nga Kalangi a jikajika loko a hlanganile na Steyn, u boxe xikan'we leswaku : "Hi lava nsuku" (p.152). Steyn u ti hlamarisile kambe mutsari u tlhela a boxa leswaku:

> Clout a n'wi raha khwiri hi ntangu, ku twala no bu! Steyn a petseka tani hi nsinya lowu sahiweke hi le xikarhi, ivi Clout a n'wi pfuxa hi tsolo, a dedeleka a ya kule, le kulenyana. Sweswo swo va masungulo ntsena (p.153).

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku swilo a swi bihile hakunene. Loko munhu a kala a biwa hi ndlela leyi swa tikomba leswaku a nga ha lahlekeriwa hi vutomi. Swigevenga swi tlhele swi byela Steyn leswaku:

© University of Venda

> Hee wena, vutomi bya wena a hi emavokweni ya hina. Hi nga ku dlaya sweswi loko u nga lavi ku tirhisana na hina...loko wo pfula nomu wo kaneta nakambe u ta hi tiva kahle...A n'wi dlidlimbeta a tlhelela ehansi (p.53).

Marito lawa ya kombisa ntshikilelo lowu Steyn a ri na wona. Vutomi bya yena a byi ri emavokweni ya swigevenga. Vutomi ni rifu a swi lwetana hi yena naswona a ri ekusuhi swinene no va a kuma hakelo ya swiendlo swa yena. Clout u tshembise Steyn hakelo yo vava a ku:

> Loko hi vulavula hi ku dlaya a hi vuli ku balesela nhloko. Hi ta swi endla hi ndlela leyi: hi ta rhanga hi ku balesela tsolo ra ximatsi ri fayekela ku fana ni mapa. Endzhaku ka rona hi ta balesela lera xinene. Loko u nga se vulavula ntiyiso hi ta faya swikokola swa wena, ivi hi panga maqulu endzeni ka khwiri ra wena. Loko ku ri ku fa kona, u ta fa endzhaku ka tiawara to tala ta ku xaniseka. Swi le ka wena ku tihlawulela: ku vulavula kumbe ku xaniseka! (p.153).

Hileswaku swigevenga a swi tiyimisele ku xanisa Steyn ku kondza a va byela ntiyiso. A ta dlayiwa ku fana ni xifuwo, a ta kuma ni nkarhi wo hlala ku fana ni homu hikuva mutsari u boxe leswaku "u ta fa endzhaku ka tiawara to tala ta ku xaniseka"! Hikokwalaho a fanele a tihlawulela ndlela leyi nga ta hatla yi endla leswaku a nga xaniseki ku hundza mpimo kambe loko ku ri rifu rona a ri n'wi kongomile. A ku nga ri ni ndlela ni yin'we leyi a ta pona eka swigevenga leswi hikuva a ku ri hava lexi a ta va nyika xona hikuva nsuku a wu mbombemerile ni xikepe xa "The Brave live longer".

Mutsari u tlhela a kombisa nchavo lowu Woolfaardt a ri na wona. A swi vona leswaku hakelo yo vava va ta yi amukela hi ku copeta ka tihlo. U byela Van der Merwe loko a ku: "U swi twile sweswo . . . namuntlha hi ko' hi file. Leswi a chuhise xiswona a a nga ha copeti, mahlo wona a ya ringana ni n'weti" (p.153).

Marito lawa ya tiyisisa leswaku rifu a ri ri ekusuhi na vona. A ri va telangi ku fana ni gama, kambe ri va landze hi ku kongoma. Loko va ha kunguhata mhaka leyi yo tirhela exinyameni a va swi vonile leswaku ntirho lowu wu nga tshika wu va hoxa ekhombyeni hikuva a wu tirhiwa

© University of Venda

hi ku tumbela. Van der Merwe u kombisa ku chuva ka yena a ku: "Mina ndzi swi vonile leswaku leswi swi ta helela ekhombyeni...a ndzi tivi ku ri a ndzi ya kwihi" (p.154).

Eka ntshaho lowu, mutsari u kombisa leswaku "Loko" a ya ha tirhi naswona a nghenile eka ntirho wa manyala lowu a nga ha ta huma eka wona hikuva nkarhi a wu n'wi vondzokile. Kambe Van der Merwe u tlhele a n'wi tiyisa matimba a ku: "Loko va tiyisisa leswaku va n'wi dlaya hi ta va tlulela hi va balesela...kambe loko a swo olovisa xisweswo" (p.154).

Marito lama ya kombisa leswaku Van der Merwe a nga tiyimiselangi ku nyiketa vutomi bya yena eka swigevenga hi ku olova. A swi vona leswaku rifu ri kusuhi na vona, kambe a alela rifu leswaku ri nga va xavisi. A swi tekangi nkarhi Born a nga va vonangi laha a va tumbele kona. Mutsari u boxa leswaku:

> Born u hatle a tlakuka a yima erivantini ra xihahampfhuka-phatsa a balesela. Van der Merwe u kume leswaku Woolfaardt a pfempfa ngati emombyeni. A swi nga fanelangi leswaku a n'wi khumba ku tiyisa leswaku a a file (p.154).

Eka ntshaho lowu hi vona hakelo leyi kumiweke hi Wolfaardt ya swiendlo swa yena swo tinghenisa eka ntirho wa manyala wo ngungumerisa nsuku. Hi ntshaho lowu, mutsari u tiyisisa leswaku Woolfaarfdt a hakeriwile hi rifu, ku nga ri miliyoni yin'we ya tidolara leyi a va tshembisiwile hi Smith leswaku va ta avelana yona. Hikokwalaho, rifu ri ringanile mitirho ya yena. A nga ri xigevenga, kambe a nga lulamangi erixakeni hikuva u pfumerile ku amukela ntirho wa manyala.

Van der Merwe a nga pfumelanga ku fa ku fana ni toya, hikokwalaho mutsari a boxaka leswaku : "u twe swigingi endzhaku kakwe, ivi a hundzuluka xibamu xi ri karhi xi hlanta maqulu" (p.154). Mutsari u kombisa leswaku swigingi leswi a swi twa a swi kalangi swi n'wi vangela ku tilahlela eka swigevenga. U vone swi antswa leswaku a langutisana ni valala va yena a ri karhi a khohlola rifu. Mutsari u boxa leswaku: "Van der Merwe u biwile maqulu mambirhi exikarhi ka mahlo, a fa a honokile" (pp.154-155).

Marito lawa ya tiyisisa ku hundza emisaveni ka Van der Merwe. Ematshan'wini yo kuma mali leyi a yi languterile, u kumile rifu tanihi hakelo ehenhla ka swiendlo swa yena. Kambe mutsari u tlhela a kombisa leswaku Clout na Woods na vona kalangi va pona eka "ndhasundhasu" lowu a wu ri eku humeleleni. Hikokwalaho mutsari u ri:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> Loko a ri Woods na Clout va sivile maqulu man'wana hi swifuva, Clout a namba a tifunyela buwa. Woods a a ha ri ni matimbanyana yo kota ku huwelela. (p.155).

Eka ntshaho lowu nga laha henhla mutsari u tirhisile xivulavulelo "ku funya buwa", leswi vulaka, "ku fa kumbe ku lova" leswi kombisaka handle ko kanakana leswaku Clout a hundzile emisaveni. A kumile hakelo ya swiendlo swa yena swo hanya hi vuxisi ni vugevenga. Jele a nga yi chavi, a tshamile malembe yo hlaya, kambe u kotile ku tlhela a pfumela ku tirha ntirho wa manyala. A a ri ni milandzu yo tala leyi a yi endlile eku hanyeni ka yena ku katsa ni leyi a yi endleke endzhaku ko balekisiwa ekhotsweni hi vaSmith. Hambi ku ri wona nandzu wo baleka exitokisini, wa ha ri nandzu hikuva a fanerile a arile ku balekisiwa ku komba leswaku yena u lulamile. Kambe u swi amukerile hi malwandla a tlhela a yisa vugevenga emahlweni ku katsa no dlaya Wayne loyi na yena a faneriwile hi ku hanya. Ku seketela vubihi bya Clout, mutsari u ri:

> Wayne a nga twangi ku pfuleka ka rivanti endzhaku kakwe, hikokwalaho a nga vonangi, ku nghena ka Clout. A nga vonangi ni nsimbi leyi a yi ri evokweni rakwe. Nsimbhi yi tlakukile, yi vuya ehenhla ka nhloko yakwe. Wayne u fe a yimile, a nga rilangi no rila (p. 102).

Ntshaho lowu wu seketela yin'wana ya milandzu leyo tala leyi endliweke hi Clout. Hikokwalaho na yena a ringaniwile hi rifu leri a ri phakeleke Wayne a nga ehleketangi. Leswi Woods a ha ri na "matimbanyana" yo kota ku vulavula u byele Born a ku: "ku hava nsuku laha" (p.155). A ku nga ha ri matimba ya nchumu lawa a ya ri na Woods hikuva mutsari u boxa leswaku: "ku hava nsuku laha...", ku ve wona marito yo hetelela evuton'wini bya yena kutani a "raha bakiti". Woods u kumile hakelo leyi n'wi faneleke evuton'wini bya yena. U hundzile emisaveni endzhaku ka swiendlo swa yena leswo homboloka.

Vatsonga va ri : "Hambi wo famba enkoveni lundza ri ta vonaka", i ntiyiso. Young a endla mitirho ya manyala emunyameni, hambileswi a susumetiwile hi Smith ku endla tano, ku kondza un'wana wa swirho swa huvo a n'wi paluxa a ku:

> Loko wena Young a wu ri munhunene, xana a wu ta endlela yini timhaka exihundleni xana?...hlamusela huvo leyi leswaku u tirha

© University of Venda

yini ni vusiku etinqhingweni. Ndzi vonile mikarhi yo tala u ri karhi u foyina nimadyambu, ndzi ku vonile nkarhi wun'wana u ri karhi u burisana ni wanuna un'wana. Hina a hi swi tivi leswaku hi tele ku ta tirha timhaka ta vunyoka haleno (p.149).

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku Young a voniwa eka timhaka ta yena ta le xihundleni leti a ehleketa leswaku a ku na munhu loyi a nga eku n'wi voneni. Ntshaho lowu wu tlhela wu kombisa leswaku loko xihundla xa munhu xi kala xi humela erivaleni, swi vula leswaku munhu yoloye u le kusuhi swinene no kuma hakelo ya swiendlo swa yena. Hambi ku ri Diana nsati wa Young, u kale a nunhwetela vutomi bya manyala bya nuna wa kwe. Hi twa a ku:

> Vutomi byi fukamele mandza ya tinxakanxaka. Yan'wana ya tlhotlhoriwa leswaku ku ta va ni ntsako. Yan'wana i ya tingana. Yan'wana i ya mavondzo. Yan'wana i ya mihloti – lawa hi wona ya ndzi chavisaka (p. 81).

Marito lawa ya kombisa leswaku Diana a ri ni ku kanakana loko a languta nuna. Ongeti a swi tiva leswaku u n'wi vona ro hetelela hikuva u ri u chavisiwa hi "mandza ya mihloti. Loko munhu a kala a huma mihloti swi vula leswaku u ta va a twe mhaka yo chavisa naswona leyi nga tsakiseki.

Hakunene Young a voniwa ro hetelela hi nsati wakwe hikuva a nga ha vuyangi eAfrika-Dzonga laha a va ye enhlengletanini kona, u yile a ya kuma hakelo ya swiendlo swa yena a ri lomo. Hikokwalaho hi vonaka Nkul. Perez a vitanaka nhlengeletano yo hlawuleka ya Huvo ya Vuhlayiseki, kutani a va vikela hi ta rifu ra Young a ku:

> Vachaviseki hinkwenu, nhlengeletano leyi yi ta va leyo koma swinene. Mahungu lawa ndzi mi langeleke wona numuntlha a ya nandzihi. Ndzi boheka ku mi tivisa hi mbilu leyi khomiweke hi gome, leswaku Nkul. Young u hi siyile. U hundzile emisaveni exikarhi ka vusiku bya matolo ni mpundzu wa namuntlha. U kumeke a tshoviwe nhamu. Vadlayi vakwe a va si tiveka (p.158).

Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku Young a hundzile emisaveni. Ku kanakana ka Diana na Rabinski hi vutomi bya Young swi tswale mihandzu ya tingana. Hakunene hakelo ya xidyoho i rifu. Loko a pfumerile ku chichiwa xiyimo hi Smith, tiko ra Amerika ri tiva vugangu bya yena

© University of Venda

na Charllotte, vutomi bya yena a byi fanele b[illegible]kile. Kambe u vone swi antswa ku pfumela ku tirha na Smith ku tlula ku poyileka, hikokwalaho swi n'wi vangele ku tshoviwa nhamu hi vanhu lava nga tivekiki. Rifu ri n'wi fanerile hikuva a onhela ni huvo leyi a yi ringeta ku tisa ku rhula emisaveni, hikwalaho Dok. Geoffrey wa Nghilandi a boxeke leswaku: "Mina a ndza ha swi tsakeli leswi humelelaka. Mina ndzi susumeta leswaku huvo ya Mitterand yi yimisiwa, yi ta tlhela yi vitaniwa yi vuya. A hi tsakeli ku tirha hi khegetelanile ni rifu" (p.159).

Marito lawa ya kombisa leswaku rifu ra Young ri kavanyetile ntirho lowu huvo ya vuhlayiseki a yi fanele yi wu tirha, ku nga ntirho wa ku tisa ku rhula. Kambe rifu leri ri komba leswaku ntirho wa vona a wu le ku tswaleni ka mihandzu handle ko tisa xirilo. Hikokwalaho va vona swi antswa ku hangalaka va tlhelela emakaya hikuva a va chavisiwile hi rifu ra Young. Kambe Nkul. Nhlanga a nga twisisi mhaka leyi. Hikokwalaho a vutisaka leswaku:

> "Se kungu ra hina ke?...kungu rero ri veleke rifu. Hi ta ri pfuxeta hi vuntshwa lembe rin'wana, loko manyala lawa ya ta va ya rivariwile (p.159).

Marito lawa ya kombisa leswaku rifu ra Young a ri va hetele ntsako ni ku va heta matimba hikokwalaho ri va tsandzekiseke ku hetisisa xikongomelo xa vona. Kambe hi ntiyiso, rifu ri ve hakelo ya kahle ya swiendlo leswi Young a swi endla hikokwalaho ko chava ku poyileka etikweni.

Xivutiso hi leswaku: "Xana Born, Smith, Roberts na Martin a va ta pona eka rifu leri swimunhuhatwa leswin'wana leswi a swi endla manyala a swi hakeriwa hi rona ehenhla ka swiendlo swa vona ke?" Mutsari u kombisa leswaku:

> Loko Born a vona leswaku a va nga ha ta kuma nsuku, u tikokile a tshama exitulwini xa yena, a xikisa xihahampfhuka-phatsa xi lava no khumba xikepe. U vonile mintsumbu leyi a yi lo n'walala, a twa ni ku hela ka marito ya Woods..."ku hava nsuku laha..." U lo namba a tlakusa xihahampfhuka-phatsa hi xikongomelo xin'we: ku ya hetisisa ntirho ni vakhalabye lava a va n'wi rhumile, yena ni vanghana va yena (p.155).

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku Born a tilan'wile, a nga ha chavi rifu hikuva timbitsi ta swi kota ku nyika munhu matimba. A lava ntsena leswaku timhaka ti hetiseka. Hikokwalaho a

© University of Venda

voneke swi antswa leswaku a ya vonana na Smith leswaku swivuriso swi ta hetiseka. Hikokwalaho mutsari a boxaka leswaku:

> Munhu a nga pfumela leswaku mikarhi yin'wana rifu ri nghenela lava va tinyiketaka. Loko wo kala u ku "Ndzi file, "u file"...Born a a tiyimisele ku alela rifu ku kondza loko a vonanile na Smith (p.156).

Lawa i marito lama Born a ti tiyisa hi wona hambileswi a ri eku tweni ka ku vava. A nga lavi leswaku rifu ri n'wi fikela a nga si vona vakhalabye lava. Born a fana ni ndlopfu leyi nga feki hi rimbambu rin'we. Ku tshoveka ka yena moya ni mbanga leyi a yi n'wi vavela a swi n'wi vulavurisa hi mbilu kambe a karhi a sindzisa ku ya vona Smith. Hi twa mutsari a boxa ku xegela ka Born a ku:

> A a tsandzekile ku fuma, a a ha ri xisiwana, a a ha nuha vusiwana. Hambi ekusuhi ni sirha a a ta ya a ha nuha, a ri mbyana yo mbya! Born a a tivona a ri mutsandzeki, mutsandzeki evupfumerini, entirhweni, evuton'wini, eka hinkwaswo. A a twa mbilu yakwe yi vava, yi vavisiwa hi mbanga ni hi ku hlupheka (p.156).

Hi marito lama tshahiweke laha henhla, Born a tivona a ri munhu loyi a endleke matshalatshala yo tala evuton'wini kambe a ya humelerisanga hakelo leyinene leyi a yi languterile handle ko ya tshama ekhotsweni ni ku langutisana ni rifu. Kambe a nga hatli ku hela matimba hikuva u ri :

> "Doroba hi leriya"...a ri karhi a hunguta rivilo, "se ndzi fikile" sweswi leswi gombonyokeke swi ta ololoxiwa. A jitamisa xihahampfhuka-phatsa, a xi tshika xi ri karhi xi pfuma. A longa xibamu, a xika (p.156-157).

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku Born a fikile eka vaSmith naswona u lava ku hetisisa timhaka leti hoxekeke. A nga rivalanga ku longa xibamu leswaku a ta kota ku lulamisa hi xona leswi nga hoxeka. Mutsari u boxa leswaku :

© University of Venda

> Smith, Martin na Roberts a va vuriwile hi huwa ya xihahampfhuka-phatsa. Loko va ha hlamele huwa leyi, va twe ku hlanhliwa ka rivanti hi maqulu. Rifu ra vitanisa. Ematshan'wini yo ya tumbela, va lo tsutsuma va ri hlanganisa loko va vona Born, va yime hi ku hatlisa (p.157).

Ntshaho lowu wu kombisa xiyimo xo tika lexi vaSmith a va langutisane na xona naswona a ri ri ro sungula ku va va tikuma va langutane no tikeriwa. Hakelo ya rifu leyi a tshamela yo yi nyika vanhu loko va n'wi tirherile manyala hi malwandla ni nsindziso a yi ri ekusuhi swinene no n'wi damarhela. Mutsari u ri hambileswi Smith a chuhwile u kote ku vutisa leswaku: "Born, swilo yini?" kambe a ko vutisa rito, yena a a tshuke a helela (p.157). Born u kote ku hlamula xivutiso xa Smith handle ko kanakana a ku:

> Vanghana va mina va file. Na mina ndzo va sirha ra le handle. Ndzi ta fa endzhaku ka loko ndzi mi dlele na mina..."Lady Faith" a xi nga ri na nsuku, a xo va ni rifu ntsena. Mi hi rhume lomu ku nga hava nchumu... Ngati leyi a mi yi voni xana? "Ndzi ri vanghana va mina va file. Sweswi ku fa n'wina na mina (p.157).

Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku Born a nga tiyimiselangi nchumu, a nga lavi ku burisana na vakhalabye lava handle ko va dlaya kutani na yena a tihetisa. Ku vulavula ngopfu a swi ta kala swi n'wi cincisa miehleketo yo dlaya leyi a ri na yona, hikuva u ri:

> A ndza ha lavi ku hlamuseriwa nchumu, ndzi ta endla yini hi tinhlamuselo esirheni xana? Mi rhange hi ku miyela loko hi mi huwelela hi thelefoni ya rhadiyo, kasi a mo hi susumetela erifini. A ndzi tivi leswaku a mi kongome yini eku sunguleni, kambe sweswi mi khome rifu hi mavoko (p.157-158).

Marito lawa ya kombisa leswaku Born a nga ha ta kota ku cinca leswi a swi kunguhatile. U tiyisisa leswaku swikongomelo swa vona swi va celele sirha. Hikokwalaho a nga ha lavi no vitaniwa hi vito. Mutsari u boxa leswaku loko Roberts a n'wi vitanile hi vito u te: "Rifu" A ndza ha ri Born sweswi, ndzi rifu. Ivi a rhiya xibamu xakwe" (p.158).

Mutsari u tlhele a boxa handle ko kanakana leswaku himpela Born a ri rifu hakunene naswona a nuha rona. A nga ha ri na mhaka na vutomi bya munhu. A nga voni xivangelo xo va a hanya.

© University of Venda

UNIVERSITY OF VENDA LIBRARY

A lava ku tinyika hakelo leyi faneleke ehenhla ka swiendlo swa yena hikuva vaSmith va tsandzekile ku humesa "miliyoni ya tidolara" leyi a va tshembisile ku va hakela hi yona. Hi le tlhelo, a lava ku hakela vakhalabye hi leswi swi va ringaneke ehenhla ka swiendlo leswo biha leswi a va swi endla ku katsa ni ku herisa vutomi bya vanhu. Mutsari u ri a ku nga ha ri na lexi a xi ta ponisa vutomi bya vona hambileswi maphorisa a ya fikile. U boxa leswaku Born a nga ta kavanyetiwa hi munhu ku va a va nyika hakelo. Mutsari u ri:

> Hambi hi leswi ana a a kongome khale ku va dlaya, hambi hi leswi a a tshukisiwe hi huwa ya maphorisa, Born u baleserile vakhalabye lavaya, va fa va hlamele. Loko va wile u lo hundzuluka a huma hi nyangwa, a sungula ku balesela maphorisa. Yena a a swi tiva leswaku o tisunga. U fe a ha balesela (p.158).

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku vaSmith a va nga ta yi bakanya hakelo leyi a va langutane na yona hikuva Born a nga tiyimiselangi ku va tsetselela na yena a nga ha ri na mhaka ni vutomi bya yena. Mutsari u tlhela a tiyisisa ku hundza ka vona emisaveni hi ku vula leswi landzelaka:

> Maphorisa ya nghenile endlwini ya kuma mintsumbu liya. A ku nga ha ri na munhu loyi a a ta va byela nchumu. Milomo hinkwayo a yi pfariwe ra makumu (p.158).

Marito lawa ya kombisa leswaku hakunene vakhalabye a va lovile. A ku nga ri ni un'we loyi a ta nyika maphorisa vuxokoxoko bya leswi nga humelela. Hinkwavo vaendli va manyala a va kumile hakelo leyi va faneleke. Makungu hinkwawo yo va Smith a navela ku fuma ya tumbuluxile rifu.

Timhaka leti ti rhendzeleka eka swiendlo swa Smith. Theme ra "Hakelo ya swiendlo" ri paluxeka hi ku hetiseka eka tsalwa leri. Hikuva ematshan'wini yo va vanhu va kuma hakelo ya mali endzhaku ka loko va tirhile ntirho wa Smith a va kuma hakelo ya rifu ehenhla ka swiendlo leswi a va vangeriwa swona hi Smith ku swi endla, leswi na vona a va hoxa xandla ehenhla ka swona. A va nga rhandzi ku swi endla, kambe a va swi endla ehansi ka ntshikilelo wa Smith hikokwalaho a va hundzuka xiavo xa swiendlo leswo biha leswi eku heteleleni swi va vangelaka rifu.

© University of Venda

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku loko munhu a endla mitirho leyinene u ta kuma leswinene evuton'wini kambe loko a endla manyala u ta tshovela leswo biha.

Marito lawa ya tshikilela leswaku loyi a endlaka vudyoho laha misaveni u lulamele hi rifu. Ku rhandza ka Xikwembu hileswaku hi tshama eku lulameni hi masiku, hi fambela ekule ni ku endla swidyoho hikuva swi nga hi khalutisa ku hanya eka misava leyi nga ni vunene. VaSmith a va rhandza ku dya laha va nga rimangiki kona hikokwalaho va kume hakelo leyi va faneleke, ku nga rifu leri munhu a ri kumaka loko a endlile vudyoho. Tikhotso ti tele laha misaveni, kumbe vanhu a va tshiki ku endla mitirho leyo biha hambiloko va khomiwa va ya tshama exitokisini nkarhi wo leha. Mutsari wa tiyisisa leswaku a va khomiwa kambe va nga voniwi nandzu, hikokwalaho a boxaka leswaku:

> Mikarhi hinkwayo loko va khomiwa, nawu a wu tsandzeka ku va pfalela. Tihuvo ta milawu a ti tsandzeka ku komba ntiyiso wa vukhamba bya vona hi ndlela leyi nga kanakaniseki. Hikokwalaho, makhamba lawa a ya tshikiwa ya tifambela. Hambiswiritano, tiko a ri swi tiva leswaku vavanuna lava a va ri ni milandzu (p. 15).

Hi ntshaho lowu hi kota ku twisisa leswaku vanhu hambi va ri na yona milandzu kumbe swidyoho swo yiva, ku dlaya, ku kanganyisa ni swin'wana leswo ka swi nga lulamangi va khomiwa kambe va tlhela va huma va nga voniwanga nandzu. Kasi Xikwembu xi swi vekile handle ko jikajika leswaku loyi a endlaka vudyoho u faneriwile hi rifu naswona munhu u tshovela laha a rimeke kona, un'wana ni un'wana u fanele a dya swa nyuku wa yena. Hikokwalaho hakelo leyi yi kumiweke hi swimunhuhatwa leswi nga kona eka tsalwa yi lulamile.

Dok. Small a nga ri mubihi, kambe xiyimo lexi a hlanganile na xona xa ku sindzisiwa ku endla ntirho wa manyala hi Smith xi n'wi hakerile hi rifu. Mutsari u boxa leswaku Small u sindzisiwile ku tirha ntirho wa manyala hikuva u ri: "Loko u lava ku hanya u ta endla leswi hi nga ta ku kombela swona.Hina hi tirha hi ku kombela. Loko u lava ku fa, hi ta vona hi ntshiva" (pp.38-39)

Ntshaho lowu wu komba leswaku Small a boheka ku endla ku rhandza ka swigevenga. Mutsari u tlhela a boxa ku lulama ka Small a ku: "A a nga tolovelangi ku hemba. Siku rero a a vulavurile mavunwa, hi ku chavela vutomi byakwe. Loko timhaka ti bihile vunwa bya fanela, ku tisirhelela" (p.42).

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Ntshaho lowu wu tiyisisa vunene bya Small kambe eku heteleleni u kumile hakelo ya rifu hambileswi a nga lo vangeriwa ku endla leswo biha. Vunwa bya yena byi endle leswaku swigevenga swa khombo swi huma ekhotsweni, leswi nga endla leswaku ku nga ha vi na ntshamiseko etikweni. Rifu i hakelo yo antswa eka Small ku ya hi nandzu lowu a wu endleke. Whiteside a nga ri dokodela, mutsari u ri: "Whiteside a a nga ri dokodela. Tani hi swigevenga leswi a swi n'wi langutile a a ri xigevenga na yena" (p.51).

Ntshaho lowu wu kombisa ku hambana exikarhi ka Small loyi a ri dokodela ra ntiyiso na Whiteside loyi a nga tiendla dokodela hikokwalaho ko rhandza mali kasi a ri xigevenga xo hetelela. Hi nga vula leswaku hakelo leyi a yi kumeke ehenhla ka swiendlo swa yena yi n'wi fanerile hikuva na yena u dlele vanhu vo tala evuton'wini. Loko a lo tshikiwa a hanya a ta tlhela a yisa emahlweni ntirho wa yena wa manyala.

Robert Wayne a tirha hi ntiyiso. A a ri dokodela leri a ri tokotile hi ku lunghisa tinhlonge ta vanhu. A durha eka matirhelo ya yena. Ntiyiso lowu a tirha hi wona wu landzeleriwa hi marito lawa a ya tsariwile ehofisini ya yena lama nge: "Ehenhla ka rivanti ra hofisi ya yakwe a ku hayekiwile xitiviso lexi: Ndzi tirhela ku pfuna, ku nga ri ku tumbeta" (p.78).

Marito lawa ya kombisa vunene lebyi a ri na byona erixakeni kasi ya tlhela ya landzulana ni leswi mutsari a swi boxaka laha hansi a ku:

> Leswi a swi endleriwile ku tshova matimba ya lava va lavaka ku titumbeta hi vutivi byakwe. Hambiswiritano, maveriveri a ya vula leswaku loko a vona mali a a tirha na tinsulavoya (p.78).

Loko munhu a kala a tirha na tinsulavoya swa tikomba leswaku na yena a nga lulamangi. Hikokwalaho rifu a ri ri hakelo leyi faneleke eka yena hikuva loko a lo tsetseleriwa a ta tlhela a pfuna swigevenga swo tala ku cinca tinhlonge hikuva a rhandza mali ngopfu.

Steyn ni vanghana va yena va pfumerile ku tirha ntirho lowu a wu ri xihundla hikokwalaho ko tshembisiwa hakelo yo nyawula. Loko ntirho wu kala wu va wa xihundla swi vula leswaku ku ni manyala exikarhi kumbe endzeni ka ntirho lowu. Hi nga vula leswaku rifu a ri va ringanile hikuva a va ta tlhela va tirha mitirho ya le xihundleni leyi a yi ta kala yi wisa mfumo.

© University of Venda

Jim Davis a tolovele mitirho ya makhombo. Mitirho yo hinkwayo leyi vanhu a va yi venga yena a tsaka hi yona. Mutsari u boxa Davis tanihi munhu loyi:

> A a navela mitirho leyi a yi ri ni makhombo lama nga tiviwiki. A a nga chavi nchumu. Loko ku ri ni ntirho lowu a wu chavisa vanhu hinkwavo, a wu ta tsakisa Jim Davis. A va kale va n'wi thya vito ra "Dare Devil" (p.124).

Marito lawa ya kombisa leswaku ntirho loko wu ri ni khombo wu tlhela wu chavisa swi vula leswaku a wu amukeleki evanhweni. Hikokwalaho rifu leri a ri kumeke a tlhela a vangela timbheveve leti a ti nga tivi nchumu rifu swi enerile eka yena. Jim Davis a nga lulamangi erixakeni hikuva u ni khombo, ku hundza ka yena emisaveni swi ve hakelo leyinene hikuva a ha ta tlhela a pfumela nakambe ku tirha mitirho ya khombo. Swiendlo swa yena leswo biha swi n'wi vangele rifu leri a ri n'wi fanerile.

Young a ri un'wana wa swirho swa huvo ya vuhlayiseki leyi a yi ta tisa ku rhula etikweni, kambe u vuye a tinghenisa eka ntirho wa manyala hikokwalho ko chavisiwa hi Smith. Hi n'wi vone a ri wanuna wo tsana emiehleketweni hikuva u rhandze ku tsakisa Smith ematshan'wini yo tiya a va wanuna a yimela timhaka ta yena. Xiyimo lexi a hlangane na xona a xi ta hundza loko a nga chavangi ku poyileka erixakeni. Ku amukela ntirho wa Smith swi n'wi vangele hakelo ya rifu. Ematshan'wini yo tirha ntirho wu tisa ku rhula emisaveni, yena a tirha mitirho yo biha ni tinsulavoya. Huvo a yi nga ta fikelela xikongomelo xa yona loko Young a lo lehiseriwa masiku yo hanya. Loko Young a hundzile emisaveni swi ta endla leswaku huvo ya ndzavisiso yi tirha hi ku rhula. Young u hundzeke lowo biha hikokwalaho ka Smith.

Born, Clout na Woods a va ri swigevenga swa khombo. Va amukele ntirho lowu handle ka nsindziso hikuva a va toloverile ku hanya hi vuxisi, ku yiva no dlaya. Ntirho wa vugevenga a ku ri lowu a va wu thwaserile evuton'wini naswona a va wu tsakela. Hikokwalaho swiendlo swa vona leswo biha leswi a swi tsandza ni voko ra nawu ku swi lawula swi va vangele rifu. Loko a va lo hanya nkarhi wo leha a va ta onha swo tala laha misaveni, hikokwalaho hi vulaka leswaku hakelo leyi va yi kumeke ya rifu yi va ringanile. Va fane ni mhunti leyi felaka endzeni ka nsimu ya vanhu hi ku yiva tinyawa leti vinyi va tona va tweke ku vava hi ku byala, tona ti fika ti dya laha ti nga rimangiki kona.

Smith, Martin na Roberts a va bihile erixakeni hambiloko va khalabyile. Mhaka ya vugevenga a va nga hambani na yona. Mhaka ya "Project Midas" a yi ri xihundla kambe Smith u yi

© University of Venda

pfukurile kutani a vona nsuku wu fanele vona ha ku ka swirho swa Sinodo. A va nga lavi ku tirha hi voxe hi mhaka yo kula, kambe a va lava nsuku lowu hi timbilu ta vona hinkwato. Hikokwalaho Smith a nge:

> Lowu i nkarhi wa hina wo hetelela wa ku fuma kumbe ku fa hi ri timbyana. Tolo a nga ha vuyi. Mindzuku ya hina a ya ha talangi. Lowu ntirho hi fanele ku wu fambisa khwatsi...a wu fanelangi ku hi xupuleka (p.12-13).

Ntshaho lowu wu kombisa ku navela loku a va ri na kona ehenhla ka ku lava rifumo va rivala leswaku rifumo ra tirheriwa naswona munhu u fanele a tshovela laha a byaleke kona. Hikokwalaho buku ya vaGalatiya 6:8-9 ya ha tlhela yi tiyisisa mhaka leyi hi ku boxa leswaku:

> Loyi a byalelaka nyama ya yena, u ta tshovela enyameni leyo bola, kambe loyi a byalelaka moya, u ta tshovela emoyeni, evuton'wini lebyi nga heriki. Hi nga tshuki hi karhala ku endla leswinene hikuva hi ta tshovela enkarhini wa kona, loko hi nga lolohi.

Tsalwa leri ri kombisa vunene lebyi munhu a byi kumaka eka Xikwembu loko a endla leswo lulama. Loko hi tirha hi matimba hi ta kuma hakelo leyinene. VaSmith va tsandzekile ku kuma hakelo leyinene hikuva a va endla leswo biha emisaveni. Ematshan'wini yo kuma nsuku lowu a va navela ku wu vutla hi ku tirhisa vanhu van'wana, va kumile hakelo leyi va faneleke hambi loko va ri vakhalabye. Hakelo ehenhla ka swiendlo swa vona leswo bola i rifu. Tihanyi leti vaSmith va dlayiweke ha tona ti fambelana swinene ni ku tala ka swidyoho swa vona. Vubihi lebyi va byi endleke xikan'we na vaBorn byi va vangele rifu leri va ringaneke.

Small, Wayne an Young va hundzukile vabihi hi ku lava ku ponisa vutomi bya vona, hikokwalaho va kumile hakelo leyi ringaneleke vubihi bya vona ku nga rifu leri va hlanganeke na rona handle ka ntsetselelo. Swimunhuhatwa hinkwaswo leswi endleke vubihi eka tsalwa ra **Nsuku wa mina**, swi kumile hakelo ya rifu leri ringaneke mpimo wa vubihi bya swiendlo swa vona. Nhlamuselo ya theme ra "hakelo ya swiendlo" ri paluxeke hi ku hetiseka eka tsalwa leri.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Tsalwa ra **Ndzi ta n'wi kuma** i tsalwa leri taleriweke hi vugevenga. Sejeni Mbambu a a nyikiwile ntirho wo tika hi Lefutenente Mathevula wo lavisisa vugevenga lebyi humeleleke evhengeleni ra ka Machipisana. Mbuyelo wa kona a wu ta endla Mbambu leswaku a va mufambisi wa xitichi xa Tlharihani. Mathebula a a tshemba leswaku Mbambu u ta wu kota ntirho lowu a a nyikiwile wona ku tlula maphorisa hinkwawo ya Tiyani hikuva u kale a humesela erivaleni vugevenga bya vudlayi lebyi humeleleke eHlanganani. Mbambu a nyikiwile khumemune wa masiku ku lavisisa nandzu lowu a wu tsandze na yena Lefutenente Mathevula. Mbambu u sungurile ndzavisiso hi vutlhari, a veka vutomi bya yena ni bya ndyangu wa yena ekhombyeni. Timhaka to tala eka ndzavisiso wa yena a ti khumba sejeni Mantengu loyi a va tirha swin'we.

Mantengu loko a vona leswaku u le kusuhi no kumeka eka manyala ya yena, u byerile makwavo wa yena M'zamani leswaku a n'wi seketela eka mpingu lowu. M'zamani a a nga ri na matimba yo ala hikuva a a chava ku paluxiwa eka nandzu wa ku dlayiwa ka qweta N'wamba. Mbambu u yile eka Best Motors ku ya endla vulavisisi hi ta movha wuntshwa lowu a wa ha ku xaviwa hi Mantengu, a tlhela a ya lava vuxokoxoko bya mabangele ya yena ya timali ebangi ya *Safety*. Mbambu u kumile leswaku muholo a wu nga pfumeli leswaku Mantengu a nga fikelela swilo leswi a nga na swona. Mbambu u tlhele a ya eka munghana wa yena Chuma leswaku a ya n'wi pfuna hi miehleketo mayelano ni ndzavisiso wa vukhamba bya ka Machipisani.

Muti wa Mbambu wu hisiwile nivusiku loko a ha fambile ni nsati ku ya eka Chuma. Loko a ha endla vulavisisi lebyi a tirhisa vutlhari eka byona, u kote ku dlaya M'zamani. A nga ha kanakani leswaku Mantengu hi yena muendli wa manyala hinkwawo lawa a ya humelela eka tsalwa leri. Mantengu u pfaleriwile exitokisini kambe u tibaleserile a hundza emisaveni hi xibalesa xa yena hikuva a va papalate ku n'wi secha. Mbambu u khensiwile hi vabangi ya *Safety* lava a va pfuneke ku khoma swigevenga leswi va hlaseleke no ponisa vutomi bya mutirhi wa le bangi xikan'we na mali leyi a swi yi tekile. Va n'wi khensile hi mali yo ringana R 10 000-00. U tlhele a tlakusiwa ku va mufambisi wa xitichi xa ka Rhangani.

(ii) NXOPAXOPO WA TSALWA

Eka tsalwa ra **Ndzi ta n'wi kuma** mutsari u kombisile hilaha swimunhuhatwa swi kumaka tihakelo to hambanahambana eka matirhelo, mahanyelo ni mafambiselo ya swilo evuton'wini

© University of Venda

leswi paluxaka theme ra hakelo ya swendlo. Xana nxopaxopo lowu hi ta kombisa hilaha swin'wana swimunhuhatwa swi kumeke tihakelo to biha, kasi swin'wana swi kumile hakelo leyinene ku ya hi mitirho leyinene leyi va yi tirhelaka rixaka. Mantengu a ri phorisa leri a ri fanele ri hlayisa ni ku sirhelela nawu kambe hi le tlhelo a ri xigevenga xa khombo. A ambale dzovo ra mhisi ehenhla ka miri wa nyimpfu. Vukhamba byo tala lebyi a byi humelela a byi vangiwa hi yena loyi a ri phorisa. Mhaka yo hisiwa ka vhengele ra ka Machipisani a yi n'wi khumba. A nga enetiwi hi mali leyi mfumo a wu n'wi holela n'hweti yin'wana na yin'wana. Mitirho ya Mantengu a yi bihile, a faneriwile hi hakelo yo fambelana ni mitirho ya yena. Mantengu a rhandza mali, hikokwalaho hi twaka a navela ni xitulu xa le henhla entirhweni lexi a xi ta n'wi nyika mali yo nyawula. Mantengu u bula na Lefutenete Mathevula a ku:

> Xana ndzi nga endla yini xo tivikana ndzi ri eka xiyimo lexi xi pfumalaka matimba ya rito leri yingisiwaka xana? Xana ndzi nga huwelela yini hi nomo na rito ra vumbheveve ndzi twiwa xana? Loko a ndzi ri na nomo na rito a ndzi ta va ndzi bokoloke khale, ndzi va ndzi twiwa. Sweswi ndzo va sejeni loyi a lavaka, hi tindlela hinkwato leti nga koteka, ku va mufambisi wa xitichi xa ka hina (p.2).

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku Mantengu a nga ha enetiwi hi xiyimo xa vusejeni lexi a ri eka xona, kambe a lava ku va mufambisi wa xitichi. Hikokwalaho a boxaka leswaku : "u ta tirhisa tindlela hinkwato leti nga kotekaka", ku va mufambisi wa xitichi . Marito lawa ya kombisa leswaku a nga ha tirhisa ndlela leyinene kumbe leyo biha ku fikelela xiyimo lexi a xi lavaka. Mathevula a n'wi pfunile hi leswo tala evuton'wini kambe sweswi u hlamba mavoko hikuva timhaka ta Mantengu a ti ta kala ti n'wi dyisa hi ntirho. Mathevula u boxa leswaku:

> "Tihanyeli Mantengu, " Hi wena u lavaka ku va mufambisi wa xitichi, a hi mina. Wena hi wexe u fanele ku teka magoza laya faneleke ku fika eka xitshamo lexi, ku nga ri mina. Ndzi ku endlele swo tlula na mpimo naswona a ndza ha tiyimiselangi ku ku pfuna na mina ndza ha wu lava ntirho wa mina (p. 2).

Marito lawa ya kombisa leswaku eku sunguleni Mathevula u pfunile Mantengu ku fikelela xiyimo xa vusejeni lexi a nga eka xona. A boheka ku hemba leswaku Mantengu a ta kuma leswinene. Marito lawa ya tlhela ya tiyisisa leswaku Mathevula u hembele nawu hi ku nyika vumbhoni bya mavunwa leswaku Mantengu a ta kota ku vuyeriwa. Hi ntshaho lowu, Mathebula u tlhela a kombisa leswaku u tiyimiserile ku cinca eka maendlelo ya yena lamo

© University of Venda

homboloka a hanya hi ntiyiso, hikuva a chava ku ... ma hakelo yo biha eku heteleleni. U tlhela a tsundzuxa Mantengu leswaku:

> Hi wena u nga na matimba yo tikhandziyisa lerhe. Hi wena ndhuna ya we n'winyi, hi wena mufambisi wa we n'winyi, hi wena Xikwembu xa ntsumbu wolowo, hinkwaswo swi le ka wena. Loko u lava ku ya fika emaninginingini, yima hi milenge ya we' n'winyi, mitirho yi ta vulavula na hofisinkulu (p.2).

Ntshaho lowu wu kombisa hilaha Mathevula a khutazaka Mantengu leswaku a tirha hi matimba ku ri a fikelela xiyimo lexi a xi lavaka evuton'wini. Mitirho ya yena leyinene hi yona yi nga ta endla leswaku varhangeri va n'wi nyika xiyimo xo antswa entirhweni hikuva Vatsonga va ri: "mitirho ya vulavula". Timhaka a ti sele eka Mantengu leswaku xana i ndlela yini leyi a tiyimiseleke ku famba hi yona hikuva switsundzuxo hinkwaswo a nyikiwile. Mantengu a tikomba a nga amukeli switsundzuxo leswi a nyikiwaka swona hi Lefutenente Mathevula, kambe u boxa leswaku Mbambu hi yena a n'wi sivelaka ku kuma hakelo leyinene hikuva u ri:

> Xikhutunkulu, i sejeni Mbambu. Hofisinkulu yi n'wi tlhoma risiva hambi swi nga fanelangi, loko swi ta eka yena ku hlawuriwa ndluwa eka hove. Loko a a nga ri kona a swi ta olova leswaku nghohe ya mina yi voniwa, kambe sweswi ndzi yimile ehansi ka ndzhuti lowukulu lowu a wu vumbeke hi ku tikukumuxa ni vunyoka-hansi. Loko a ku nga ri yena, na wena a wu ta ndzi seketela hi ku copeta ka tihlo (p.3).

Marito lawa ya kombisa rivengo leri Mantengu a ri na rona ehenhla ka Mbambu. Mantengu a ta endla hi matimba ku herisa vutomi bya Mbambu leswaku a ta kota ku tekeriwa enhlokweni. Hi ntiyiso, Mbambu a tirha hi ku hiteka, hikokwalaho ni varhangeri va yena a va khensa mitirho leyinene leyi a yi endlela xitichi xa vona. Mantengu a ri nyokahansi, a nga faneriwangi hi leswinene. Lefutenente u seketela mitirho leyinene ya Mbambu hi ku vula leswaku:

> Swa fanela leswaku a tlhomiwa risiva. Wa ha tsundzuka leswi a nga tirhisa xiswona ku humesela vugevenga bya vudlayi le Hlanganani erivaleni? Ntirho lowu wu kombile vutlhari lebyikulu, matimba, ku tinyiketa na matwisisele yo hlamarisa. Ina, swa fanela leswaku a tlhomiwa risiva. Entiyisweni, a hi yena loyi a

© University of Venda

tlhomiwaka risiva, kambe ku [illegible]miwa mitirho ya yena leyi tlunyaka hambi ri ri dyambu (p.3).

Ntshaho lowu wu kombisa mitirho leyinene leyi a yi endliwa hi sejeni Mbambu. Hi leswi a swi endla leswaku Mantengu a n'wi vondzokela hikuva ya yena mitirho a yi nga si voniwa hi vanhu. Mutsari u tlhela a boxa leswaku: "Mantengu a yi tiva mitirho ya Mbambu naswona a a vona vukulu bya yona kambe a a nga lavi ku tikomba leswaku a a amukela ku kula ka yona" (p.3).

Marito lawa ya kombisa mavondzo lawa Mantengu a ri na wona ehenhla ka Mbambu. A tsandzeka ku amukela ntlhontlho lowu Mbambu a n'wi vangela wona. Mantengu a rivala leswaku u fanele ku dzuka nyuku leswaku a ta kuma leswinene evuton'wini. Laha hi kota ku vona leswaku ku ni ku hambana exikarhi ka vutomi bya Mbambu ni bya Mantengu. Mitirho leyo biha leyi Mantengu a yi endla hi yona yi nga ta pima hakelo leyi a faneleke a kuma yona eku heteleleni. Swi tano ni le ka Mbambu, mitirho ya yena leyinene yi ta fambelana ni hakelo leyi a faneleke a kuma yona.

Vubihi lebyi Mantengu a byi endla, lebyi a ku languteriwe leswaku a kuma hakelo eka byona byi sungula ku humela erivaleni loko Mbambu a nyikiwe ntirho wa ku endla ndzavisiso wa ku hisiwa ka vhengele ra ka Machipisani. Mbambu u lerisile Mantengu leswaku a tshama ehansi ku ri a ta n'wi vutisa swo karhi, kutani Mantengu u hlamurile hi ku konyolola ku ri ndlela yo chavisa Mbambu leswaku a nga ha yi emahlweni ni vulavisisi. Mantengu u byela Mbambu leswaku: "U byela mani ku tshama ehansi, u mani wena u nga ta ndzi nyika swileriso, a ndzi nge lerisiwi hi wena mina" (p. 64).

Ntshaho lowu wu kombisa vukarhi lebyi Mantengu a ri ni byona ehenhla ka Mbambu. A ringeta ku chavisa Mbambu leswaku a nga kali a ringeta ku n'wi konanisa hikuva a wu tiva ntiyiso wa mhaka. Loko Mantengu a ri eku konanisiweni, u nyikile Mbambu vumbhoni lebyi a byi nga ri na ntiyiso eka hinkwaswo leswi a vutisiwa swona. Loko a vutisiwile hi ta laha a yile kona hi movha wa ntirho hi vusiku bya khombo ra ka Machipisani, u boxa leswaku: "A ndzi yile ku ya kombela mapapila yo ta endla swikombelo swo tirhisa movha wa vuthu" (p.66).

Marito lawa ya seketela vunwa lebyi a byi vulavuriwa hi Mantengu hikuva Mbambu u tlhele a hatla a n'wi lulamisa eka mavunwa ya yena a ku: "Mapapila ya swikombelo swo tirhisa mimovha ya vuthu ya herisiwile hi lembe ra 1979, xana a wu swi tivi leswi xana?" (p.67).

Mutsari u kombisa leswaku eka mavunwa hinkwawo lawa Mantengu a ma vulavula, ntiyiso a wu tlhela wu humela erivaleni hi xihatla, leswi tlhelaka swi kombisa leswaku a ri ekusuhi

© University of Venda

swinene no kuma hakelo ya mitirho ya yena leyo bumboloka. Ku kombisa leswaku timhaka ta Mantengu ti taleriwile hi vuxisi, tikhilomitara to ya eTlangelani leti a ti tsariwile ebukwini a ti nga fambelani ni leti a ti vula hi nomo hikuva u ri: "Swi endla kwala ka makume ntsevu wa tikhilomitara ku ya eTlangelani no vuya" (p.66).

Tikhilomitara leti Mantengu a ti boxeke ti hambana na leti a titsale eka logobuku hikuva tona ti kombisa leswaku a fambile ntsena khumenharhu wa tikhilomitara eka vusiku byebyo. Ku tlhele ku va ni xiviko xa leswaku Mantengu u arile leswaku ku vitaniwa vatimeri va ndzilo loko vhengele ra ka Machipisana ri ri eku tshweni. Mutsari u boxa leswaku: "Loko mi fikile evhengeleni wena u arile leswaku ku vitaniwa vatimeri va ndzilo, xana a wu endlela yini sweswo?" (p.68).

Xivangelo xo va Mantengu a nga landzelelangi nawu lowu a va fanele ku tirha hi wona hileswaku a dlaya vuthala ehenhla ka manyala lawa a ma endleke hikuva vahisi va vhengele a a va tiva. Mbambu u tlhele a yisa emahlweni a konanisa Mantengu hi ta maxavisele ya movha wa yena lowa kahle. Ntiyiso a wu tiva Mbambu hikuva a yile khale eka *Best Motors* ku ya endla vulavisisi, kambe a lava ku twa leswaku Mantengu a nga wu boxa ntiyiso ke? Mayelana ni xivati lexi Mantengu a xi tiva xa movha u vurile leswaku:

> Loko munhu a pakile movha, van'wana va swi kota ku fika va wu gomolanyana, va tlhe' va famba va nga byelangi munhu. Loko wo ka wu nga biwangi swi nyawulanyana, na xivati a xi tikombi. Kumbe na wa mina a wu ri na xona, ndzi ta twa mani? (p. 70).

Ntshaho lowu wu kombisa marito yo tisirheleta ya Mantengu ehenhla ka ntiyiso lowu a wu tiva naswona a nga lavi ku wu boxa hikuva a wu ta n'wi hoxa ekhombyeni. Mbambu a a landzelerisa timhaka hinkwato leti fambelanaka na Mantengu hikuva a swi vona leswaku ku ni swin'wana a swi tumbetaka. U kotile ku vutlela wanhwana riqingho efemeni leyi a ku vatliwa tinhundzu, leri a ri huma eka Mantengu ri ya eka M'zamani kutani a kota ku twa bulu ra vona leri nge:

> M'zamani, ku ta ta wanuna un'wana kwaleyo. N'wi byeli leswaku u ndzi lombe madzana nhungu ya tirhandi loko ndzi ya xava movha lowuntshwa... ku ta ta Mbambu kwaleyo, loko a ku vutisa n'wi byeli leswaku u ndzi lombe madzana nhungu ya tirhandi hi Sunguti lembe reri (p.71).

© University of Venda

UNIVERSITY OF VENDA LIBRARY

University of Venda
Creating Future Leaders

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku Mantengu a ri na mhaka leyi a yi tumbeta, leyi yi nga ta endla leswaku a kuma hakelo ehenhla ka swiendlo swa yena leswo homboloka. Loko a kala a kombela M'zamani leswaku a n'wi sirheleta, swa tikomba leswaku ku ni mhaka ya manyala leyi a yi ri eku humeleleni, kambe Mbambu u ta endla leswaku yi hatla yi humela erivaleni. Mantengu u tlhela a va ni xivindzi xo ya ehofisi ya M'zamani ku ya kombela ku sirheletiwa hi mavunwa, hi twa a bula na M'zamani a ku :

> Loko Mbambu a tshuka a tile laha... u fanele ku n'wi byela leswaku a wu se ndzi vona eka mavhiki lama hundzeke. U n'wi byela leswaku a wu tivi nchumu hi ta vukhamba bya le ka Machipisana. N'wi byeli na leswaku a wu tivi nchumu hi maxavele ya movha lowuntshwa wa mina ehandle ka leswaku u ndzi lombe madzana nhungu ya tirhandi to tatisa dipoziti (p.79).

Ntshaho lowu wu seketela mitirho ya manyala leyi Mantengu a yi endla. A a swi vona leswaku ri n'wi xele kambirhi hikuva Mbambu a ri evuthaleni bya yena naswona a ri ekusuhi swinene no paluxeka eka mitirho ya yena leyo homboloka. Mantengu u tlhela a tiyisisa leswaku hi yena a endleke vukhamba no hisa vhengele ra Machipisana hi ku byela M'zamani leswaku: A ndzi te ndzi ta ku byela leswaku ndzi kume xinkwa le ka Machipisana kambe nkarhi a ku ri hava" (p.79).

Marito lawa ya sekela ntiyiso wa leswaku Mantengu hi yena a onheke eka Machipisana kambe a tshama a karhi a tisirhelela leswaku ntiyiso wu nga humeli erivaleni a rivala xivuriso xa Vatsonga lexi nge: "Hambi wo famba enkoveni lundza ri ta vonaka". U tlhela a yisa vubihi emahlweni hi ku lava ku pfala M'zamani nomo hi mali leswaku a n'wi seketela eka manyala lawa a ku: "U nga ndzi lahli nandzuwe. Loko wo nghenisa hambi xi ri xintihwana eka mhaka leyi, magidi nkombo ya tirhandi ya ta va ya wena" (p.79).

Ntshaho lowu wa ha seketela vutomi lebyo biha lebyi Mantengu a byi hanya. Eka tiko ra hina ra Afrika-Dzonga ku xava munhu hi mali leswaku a ku sirheleta eka manyala yo karhi i nandzu lowu vangaka leswaku munhu a ya tshama exitokisini nkarhi wo leha. Leswi vulaka leswaku Mantengu a yisa emahlweni mhaka yo engetela milandzu leyi a ri na yona, laha a faneleke ku kuma hakelo ni le ka nandzu lowu. Hambileswi Mantengu a ri ekusuhi no kumeka eka manyala lawa a ma endleke, a nga tshiki ku endla yin'wana milandzu hikuva u swi kotile ku tlhela a ya

© University of Venda

hisa muti wa Mbambu. Mutsari u boxa leswaku Mbambu u tshuke ngopfu ku twa leswaku hosi na ndzisana a va xavanile ku ya hisa muti wakwe" (p.92).

Marito lawa ya seketela leswaku Mantengu hi yena a nga sala a hisa muti wa Mbambu loko a ha vhakerile munghana wa yena Chuma. Mhaka leyi a yi nga n'wi nyiki ku rhula Mantengu hikuva loko va ri entirhweni endzhaku ka khombo ra ku tshwa ka muti wa Mbambu, u yimile enyangweni ya hofisi ya Lefutenente Mathevula leswaku a ta twa hinkwaswo leswi Mathevula a swi bula na Mbambu. Hikokwalaho mutsari u ri:

> Enyangweni a ku yimile Mantengu loyi a tshuke swinene. A swi ri erivaleni leswaku a chavisiwile hi ku pfuriwa ka rivanti a nga swi langutelangi... a swi ri erivaleni leswaku a a tele ku ta yingisela bulu ra vona (p.89).

Ntshaho lowu wu kombisa ku pfumala ntshamiseko evuton'wini bya Mantengu hikuva a lava ku twa leswaku moya wu bela kwihi ehenhla ka manyala lama a ma endleke yo ya hisa ndyangu wa Mbambu, hikuva a swi tiva leswaku hi yena a endleke vubihi lebyi ntsena a nga lavi ku tihumesela erivaleni a boxa ntiyiso lowu a wu tivaka. Vumbhoni hinkwabyo lebyi a byi hlengeletiwile hi Mbambu a byi eneta leswaku Mantengu a faneriwile hi hakelo leyi nga ta n'wi ringana ehenhla ka swiendlo leswo biha leswi boxiweke. Mbambu u kunguhatile leswaku Mantengu a pfaleriwa exitokisini tanihi hakelo ya mitirho ya yena leyo biha hikuva u byela Lefutenente a ku: "pfalelani wanuna loyi" (P.100). Mutsari u tlhela a boxa leswaku Mantengu a nga nonohwisangi mbilu loko a fanele ku nghena exitokisini hikuva mutsari u ri: "Mantengu u landzelerile Lefutenente loyi a nga vitana phorisa rin'wana leswaku va ta ya pfalela Mantengu" (p.100).

Marito lama ya tiyisisa leswaku Mantengu a sungula ku vona mihandzu ya mitirho ya yena leyo biha. Xiyimo xo va a pfaleriwa exitokisini a xi n'wi enetangi, u vonile swi antswa ku va a herisa vutomi bya yena.

Mantengu a nga sechiwangi loko a ya pfaleriwa exitokisini, hi ku landzelela nawu a fanele a sechiwile leswaku a nga ngheni ni swidlayi ni swin'wana swa khombo, kambe Lefutenente u swi papalatile ku swi endla hikokwalaho ko tshemba Mantengu. Mutsari u ri: "Loko va ha tshamile va twe ku buluka ka xibalesa" (p.100). Va tsutsumile ku ya laha mpfumawulo wa xibalesa a wu twala kona. Mutsari u boxa leswaku:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> "Loko phorisa ri pfurile va vonile Mantengu a wile hi xikosi, emobyeni wa yena a ku ri na vala ro tshwuka ra ngati, kasi evokweni ra xinene a khome xibalesa. A swi nga faneli leswaku va n'wi khumbha ku tiyisa leswaku a a file" (p.103).

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku mati a ya halakile, hakunene Mantengu u herisile vutomi bya yena n'wini. A chava ku langutisana ni milandzu leyi a yi endlile evuton'wini bya yena. Hikwalaho a voneke swi antswa ku hambana na misava leyi. Hakelo ya swiendlo swa yena u tinyikile yona hi yexe hi ku tibalesela a lova. Hakelo ya rifu yi n'wi ringanile Mantengu ku ya hi milandzu leyi a yi endleke laha misaveni. A a ri phorisa leri a ri tirhela mfumo, a a languteriwile ku va a hlayisa nawu ni ku wu sirheleta, kambe yena u tihundzurile gama leri a ri famba ri vutlela vanhu swa vona handle ka ntsetselelo. Hi nga vula leswaku jele a yi nga ta n'wi lulamisa hikuva a toloverile ku hanya vutomi bya vumbabva, hikokwalaho rifu ri n'wi ringanile hikuva a nge he pfuki a karhatile vanhu emisaveni.

M'zamani a ri khamba ku fana na makwavo wa yena Mantengu. U swi kotile ku dlaya James N'wamba loyi a ri qweta, a vula leswaku wa nghenelela eka timhaka to tshikana ka yena ni nsati. N'wamba a ri eku tirheni ka ntirho wa yena, a nga faneriwangi hi rifu, kambe M'zamani u n'wi hambanisile ni misava leyi naswona u n'wi dlayile hi ndlela ya tihanyi ku fana na loko a dlaya xiharhi. Mutsari u boxa leswaku:

> Nkulukumba James N'wamba u hlaseriwile ekaya ka yena evusikwini byin'wana, hi Sunguti eka lembe ra tolo, a va a dlawa hi ku pandzeleriwa hi xihloka tanihi rihunyi leri omeke (p.34).

Ntshaho lowu wu tiyisisa ku dlayiwa ka N'wamba hi tihanyi. Loko munhu a kala a dlayiwa hi ndlela leyi swi vula leswaku u rhange hi ku xaniseka a nga si lova. N'wamba a nga fanelangi hi rifu hikuva a ri entirhweni wa yena naswona a hi twangi ni un'we eka tsalwa loyi a nga vilela hi vutomi bya N'wamba kambe u dlawele ku pfuna. Hikokwalaho M'zamani a nga chavangi no byela Mbambu leswaku N'wamba u dlayiwile hi yena. Hi twa a ku:

> Hi wena na buti lava mi tivaka leswaku hi mina ndzi nga dlaya N'wamba, kumbe wena a wu nga ri na ntiyiso wa swona. Ku sukela sweswi swi tivi. Ndzi n'wi dlele hikuva, tani hi wena, a a nghenelele ngopfu eka timhaka ta ku tshikana ka mina na Tintswalo (p.99).

© University of Venda

Marito lama boxiweke laha henhla ya seketela vu[illegible]i lebyi endliweke hi M'zamani byo dlaya N'wamba. U tlhele a tshembisa Mbambu ku n'wi dlaya hikuva a n'wi byele ntiyiso hinkwawo naswona a nga swi rhandzi ku ya ekhotsweni. M'zamani u vula leswaku:

> Endzhaku ka timinete ta ntlhanu leti taka nhompfu ya yena yi nge he ngheni eka timhaka ta vanhu. Swa fanela leswaku ndzi ku tsundzuxa ka ha ri sweswi leswaku ndza swi kota ku tirhisa xibalesa lexi naswona a ndzi nge kanakani ku xi tirhisa loko ndzo vona swi fanerile (p.98).

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku M'zamani a tiyimiserile ku dlaya Mbambu hikuva a chava leswaku milandzu ya yena yi nga humela erivaleni. M'zamani u tlhela a tiyisisa mhaka yo dlaya Mbambu hi ku vula leswaku:

> Ndzi ta tsaka ntsena loko wena u suriwile etibukwini ta misava leyi... naswona ndzi fanele ku ku dlaya hi ndzexe... Xibalesa lexi ndzi nga ta ku faya hi xona i xa N'wamba, fana u ri karhi u swi tiva sweswo (p.99).

Hakunene M'zamani a nga tiyimiselangi ku tlhelela endzhaku eka leswi a swi kunguhatile hi Mbambu, kambe ku navela ka yena ku hundzukile norho hikuva ematshan'wini yo va ku fe Mbambu ku file yena endzhaku ka loko Mbambu a n'wi pfinyerile ehansi a n'wi tlimba mikolo. Mutsari u boxa leswaku:

> M'zamani u raha-rahile swinene, a hala Mbambu, kambe hinkwaswo leswi a swi n'wi pfunangi nchumu. Endzhaku ka timinete ti nga ri tingani M'zamani u navile a ku whi, mahlo ya hundzuka ya va yo basa. Mbambu u xikile ehenhla ka yena, a yimela etlhelo a ha tshukile swinene (p.99).

Ntshaho lowu wu tiyisisa ku hundza emisaveni ka M'zamani hikuva loko Lefutenente Mathebula a fikile eka xivandla lexi, u tshukile no hlamala loko a: "vona M'zamani loyi a a navile ehansi swi ri erivaleni leswaku a a titimele khale" (p.101). Mbambu u tlhele a hlamula hi ku olova a ku: "yoloye u rahe bakiti"(p.101). Mutsari u tirhisile xivulavulelo, "ku raha bakiti", ku vula leswaku M'zamani a hundzile emisaveni. U kumile hakelo leyi a yi n'wi ringanile hikuva ku ya ekhotsweni a nga swi lavi, hikwalaho a voneke swi fanerile ku va a dlaya Mbambu

© University of Venda

leswaku xihundla xa yena xo dlaya N'wamba a nga humeli erivaleni. Kambe hakelo ya xidyoho yi tshama yi ri rifu.

N'wamba a swi tsakela ku hanya ku fana ni munhu un'wana na un'wana laha misaveni kambe yena a fika a n'wi khalutisa vutomi a nga dyohangi nchumu. Hikokwalaho hi vulaka leswaku nkhavi lowu M'zamani a xupuriweke hawona wu ringanele swiendlo swa yena leswo homboloka.

Eka tsalwa leri, swimunhuhatwa swa ha yisa emahlweni ku hanya vutomi lebyo homboloka, byo va va tilavela swa vona ntsena leswaku swi famba kahle kambe va tirhisa tindlela leto biha leswaku va humelela. Zorro a ku ri xigevenga lexi a xi nga ri na ntsetselelo, hambiloko mutsari a nga boxangi to tala hi yena kambe hi nga vula leswaku mitirho ya yena a yi bihile hikuva mutsari u ri:

> Nongonoko wa masirha lawa a ya ceriwile hikokwalaho ka mitirho ya yena ya vudabulosi a wu ta heta masiku wa ha ya hlaya. A a swi kota ku tirhisa xibalesa lexi a a xi manye exibakeleni xa yena naswona a a nga si tshama a kanakana ku xi tirhisa (p.7).

Ntshaho lowu wu tiyisisa vubihi lebyi Zorro a ri na byona naswona a nga ri na ntwelavusiwana eka vanhu van'wana. Loko Zorro a hlanganile ni Mbambu a boheka ku lwa kumbe ku dlaya hikuva a lava leswaku vito ra yena ri hlayiseka eka nawu naswona a nga tsakeli ku kuma hakelo ya rifu ehenhla ka vutomi bya yena hambiloko na yena a dlayetele vanhu. Mbambu a chava Zorro, kambe hikuva a ri wanuna loyi a nga chavisiweki hi malebvu ya nghala u vone swi fanerile leswaku a langutisana ni xirha lexi a xi n'wi yimerile. Hikokwalaho mutsari a boxaka leswaku:

> Nyimpi leyi yi landzeleke yi vile ya rifu ni ku hanya. Mimpfimbi na misiha ya vavanuna lava yi kukumukile, swiambalo swi handzuka hi ku chava matimba ya vavanuna lava a va ringeta ku hlayisa vutomi bya vona (p.8).

Marito lama ya kombisa leswaku Mbambu a nga amukeli ku hluriwa, a a nga nyikeli vutomi bya yena eka swigevenga hi ku olova. Mutsari u boxa leswaku :

© University of Venda

> Mbambu u hatlile a pfuka ehansi a holela xibalesa xa Zorro a n'wi gemba hi xona ethavathaveni. Zorro u ye a ya sisimuka a ri exibedhlele laha a a tshama a languteriwile hi phorisa leri hlomeke (p.8).

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku Mbambu a tiyimisela eka hinkwaswo leswi a swi endla leswaku a ta kota ku hlula tlhontlho lowu a langutane na wona. Ntshaho lowu wu tlhela wu kombisa leswaku Zorro u ponile ku va a kuma rifu leri kumiweke hi Mantengu na M'zamani tanihi hakelo ya swiendlo swa yena leswo biha kambe u ta ya tshama exitokisini loko a huma exibedhlele tanihi hakelo ya swiendlo swa yena hikuva a rindziwa hi phorisa leri a ri yimele leswaku a antswa ku ri a ta ya ekhotsweni ku ya riha milandzu ya yena. Loko onge a nga gweviwa ku tshama ekhotsweni vutomi hinkwabyo swi nga ha fana ni loko a hundzile emisaveni hikuva a nga na ntshunxeko wo hanya hi ku rhandza. Kambe handle ko sola, jele yi ta va yi n'wi ringanile hikuva a nge he swi koti ku hanya hi ku rhandza a famba a dlayetela vanhu handle ka nandzu.

Tanihi loko hi boxile laha henhla leswaku swimunhuhatwa laha ka tsalwa leri a swi hanya vutomi lebyo biha, byo tekela vanhu swilo swa vona leswi va swi dzukeleke nyuku. Mutsari wa ha kombisa nakambe mahanyelo yo homboloka ya swigevenga leswi a swi kanganyise mali ya xitalo ebangi ya *Safety*, no tlhela a kombisa na ndlela leyi swi phasiweke hayona na hakelo leyi swi yi kumeke ehenhla ka vukhamba lebyi a va hanya hi byona. Mbambu u hlamarisiwile hi ku vona vugevenga lebyi a byi humelela dyambu xi lo hosi! Loko a ri karhi a famba edorobeni u hlanganile ni swigevenga swa khombo leswi a swi onhile ebangi ya *Safety*. Mutsari u boxa leswaku:

> Mbambu u vonile vavanuna vambirhi ni wansati va huma hi ku tsutsuma ebangi va kongoma emovheni wa ntima. Wanuna un'wana a a tamele nkwama wo basa evokweni ra ximatsi. Lo un'wana wanuna a a khome xibamu hi voko ra xinene kasi hi lera ximatsi a a ri karhi a hudula wanhwana loyi a a ambele junifomo ya banki, a n'wi kokela emovheni (p.51).

Ntshaho lowu wu seketela mhaka ya vugevenga ni vukhamba lebyi a byi ri eku humeleleni edorobeni nimixo. Swigevenga leswi a swi nga chavi ni vanhu lava a va ri eku jikajikeni laha dorobeni, ntsena vona va enetile ku navela ka vona. Exikarhi ka vanhu lava a va ri eku fambafambeni edorobeni a ku ri na Mbambu loyi a voneke manyala lawa a ya ri eku

© University of Venda

humeleleni. Tanihi phorisa a nga ta tshika makhamba ya tirha hi ku rhandza laha tikweni. Mutsari u ri:

> Mbambu u ehleketile hi ku hatlisa a va a swi vona xikan'we-kan'we leswaku wanhwana loyi a tlhakiseriwa ku ta va xisirhelelo xa vavanuna lava...Swa antswa ndzi va sivela no kota ku sungula ku baleka va nga si swi endla (p.51).

Marito lawa ya kombisa vutlhari no tiyimisela ka Mbambu eka ntirho wa yena hambileswi a nga ri entirhweni hi siku rero. U vonile swi fanerile leswaku a langutisana na xiphiqo lexi a kongomane na xona hambiloko a nga ri entirhweni hi nkarhi wolowo. Loko makhamba ya ringeta ku hambana ni vukarhi bya Mbambu, u lo xikan'we a:

> Vutla xibalesa xa yena enkovotlweni wa xona, a xi tlakusa kan'we, xi nkampfunya ndzilo. Wanuna loyi a ri karhi a kokana ni wanhwana u rhange hi ku tshika voko ra wanhwana luya, a languta ehenhla, ivi a wela ehansi hi xikandza, xibalesa xa ha manyiwile hi xibakele xa yena (p.51).

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku Mbambu a nga ha dyangi nkarhi eka ku teka goza ehenhla ka swigevenga leswi a swi khutuzile banki xikan'we no teka wanhwana hi nkanu. A lava leswaku swi nga kumi nkarhi wo baleka hikuva a nga ha ta swi kuma hi ku olova loko a swi lo nghena exikarhi ka vanhu. Mbambu u tlhele a tirhisa vutlhari hi ku tekela swigevenga makhiya ya movha leswaku va nga kumi nkarhi wo tsutsuma. U tlhele a tsundzuxa makhamba leswaku: "mi swi vonile leswi humeleleke eka munghana wa n'wina, loko mi lava ku hangalasiwa na n'wina mi ta vonaka hi miharihari" (p.51).

Hi marito lama tshahiweke laha henhla Mbambu a lava ku tsundzuxa swigevenga leswi leswaku loko vo ringeta ku tsutsuma u ta va balesela va lova. Mbambu u tlhele a lerisa makhamba a ku: "Tisa nkwama wolowo", u nga ringeti swin'wana hikuva a ndzi nge kanakani ku ku hangalasa byongo lebyi tateke dyinhloko dyedyo dya wena" (p.52).

Marito lawa ya kombisa leswaku Mbambu a tiyimiserile ku endla xin'wana ni xin'wana leswaku makhamba ya nga n'wi xupukeli. Un'wana wa makhamba a se a yi kumile hakelo ya swiendlo swa yena hikuva Mbambu a n'wi hakerile hi rifu leri a ri n'wi ringanile. Mutsari u tiyisisa ku lova ka khamba hi ku vula leswaku:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> Makhamba lamambirhi ya rhwexiwile ntsumbu wa munghana wa vona loyi a baleseriwile ehenhlanyana ka ndleve, va gogeriwa na wona endzhaku ka movha wa maphorisa (p.53).

Ntshaho lowu wu tiyisisa ku lova ka un'wana wa makhamba. Lavan'wana va yisiwile exitokisini ku ya pfaleriwa tanihi hakelo ehenhla ka vukhamba lebyi a va hanya hi byona. Hakelo ya rifu xikan'we ni ku tshama ekhotsweni a swi va ringanile majaha lawa, kumbe lava va nga yisiwa ejele a va ta ya vona vutomi hi ndlela yin'wana kutani va cinca mahanyelo ya vona lamo homboloka yo hanya hi swa nyuku wa van'wana. Theme ra hakelo ya swiendlo ri hlamulerisiwile hi ku hetiseka ku ya hi swimunhuhatwa leswi boxiweke eka tsalwa leri.

Nkarhi wun'wana munhu a nga kuma hakelo leyinene loko a tirhile mitirho leyi amukelekaka erixakeni. Mbambu u kumile hakelo leyinene hikuva mitirho ya yena a yi amukeleka. Hikokwalaho ka mitirho yo biha leyi a yi endla hi swimunhuhatwa leswi, naswona swi kumile hakelo yo biha ku ya hi mitirho ya swona ya manyala leyi a swi yi endla no tlhela va onhela rixaka. Mbambu a a ri phorisa leri a ri tirha hi ku tshembeka no tiyimisela. Hikokwalaho a kumeke hakelo leyinene ehenhla ka mitirho ya yena leyo saseka. Eka tindzimana leti landzelaka, hi ta boxa mitirho leyinene leyi tirhiweke hi Mbambu eka tsalwa leri, leyi nga ta kombisa kahle leswaku hakunene a faneriwile hi hakelo leyinene ehenhla ka mitirho ya yena leyo saseka. A boheka ku tirha swi nyawula leswaku a ta kuma leswinene evuton'wini, hikuva leswinene swa tirhereliwa naswona a swi ti hi ku olova. Lefutenente Mathevula u ndunduzela Mbambu a ku:

> "Mintirho ya wena leyo saseka", yi yimile enhlonhlorhini ya ntshava leyo leha swinene. Yi phatima ku tlula tinyeleti ta vusiku naswona yi hlekula matimba ya dyambu ni nhlekani. Mintirho ya yena yi nga ringanisiwa ntsena na matimba lamakulu ya vutlhari bya wena, Mbambu (p.6).

Ntshaho lowu nga laha henhla wu kombisa leswaku hakunene mitirho ya Mbambu leyinene a yi voniwa no amukeriwa hi vanhu hinkwavo. Mathevula u tlhela a boxa leswaku:

> Mitirho leyinene yi fana na ku xa ka dyambu, a yi kaneteki, a yi koti ku vekiwa ehansi ka ndzhuti wa xirhundzu. Mitirho leyinene a yi talangi, yo va na vinyi. Wena u un'wana wa vinyi va yona (p.6).

© University of Venda

Hakunene mitirho ya Mbambu a yi amukeleka Tixakeni, hikokwalaho Lefutenente a nga heleriwi hi marito yo ndhundhuzela Mbambu. U yisa emahlweni a ku:

> Ndzi ndhundhuzela mintirho ya wena yo pfumala swivati. Mintirho ya wena ya kwetsima. Ndzi tshamile ehansi ndzi peperha mitirho ya hinkwenu kambe mikarhi hinkwayo ya wena a yi yimile ehenhla, mitirho ya lavan'wana a yi pfumeli ku suka ehansi ka ndzhuti wa ya wena (pp.6-7).

Ntshaho lowu wa ha tlhela wu hoyozela mitirho leyinene ya Mbambu leyi a yi humerile erivaleni yi voniwa hi mani na mani. Mbambu a rhandza ntirho wa yena, a nga tirheli ku kuma mali kumbe muholo wo tala, kambe a tirhela leswaku ku va ni ku rhula ni ntshamiseko etikweni. Mathevula u tlhela a boxa leswaku:

> Ntirho wa wena wo fungungula vugevenga bya vudlayi le Hlanganani wu vile wa xiyimo xa le maninginingini. Ku tiya ka mhaka leyi ku fana na xilodza xa le nhompfini lexi xi nga kombisiwiki kumbe ku tumbela (p.7).

Marito lama ya kombisa leswaku Mbambu a veka vutomi bya yena ekhombyemi leswaku vanhu van'wana va kota ku pfuneka. Hikokwalaho Mathevula a vulavulaka a nga tipfinyingi hi vunhenha bya Mbambu. Lefutenente u boxa vunhenha lebyi hi ku vula leswaku:

> "U tekile vutomi bya wena eka nkarhi wolowo", u byi nyiketela ku ntshunxeka ka timbilu ta vanhu va tiko ra ka hina. U tekile xiviri xa wena u xi veka etlhelo leswaku misava hinkwayo yi ta kuma ngati leyintshwa hikokwalaho ka wena. U tinyiketile ku dlawa, u dlawela ku fayiwa ka makhumbi ya vukhumbi bya ku chava vanhu. U yimile u ku dzi, exikarhi ka langavi lerikulu u lwa na ku timela ndzilo lowu a wu sunguriwile hi makhema lawa a ya lava ku oxa nyama ni ku katinga swivindzi swa hina hinkwerhu (p.7).

Ntshaho lowu wa ha tiyisisa mitirho leyinene leyi Mbambu a yi endla. A tirha hi ku tshembeka leswaku voko ra nawu ri kota ku fikelela hinkwavo lava endlaka leswo homboloka. Hinkwavo lava khomiweke va ya pfaleriwa ekhotsweni ni lava hundzeke emisaveni eka tsalwa leri a va paluxiwa hi yena Mbambu. Hikokwalaho Mathevula a n'wi khensaka a ku: "U lotile sawula ya

© University of Venda

wena u lwa nyimpi u ri karhi u heleketiwa hi ndzhaka wa wena ntsena. Hi ta ka hi nga ku khensi hi ku hi tshembe yini na mani xana?" (p.7)

I vanhu vantsongo lava khensiwaka no ndhundhuzeriwa va ha hanya laha misaveni. Vo tala hi twa va khensiwa eka mitirho leyinene leyi va yi endleke laha misaveni hi siku ra nkosi wa vona. Hi nga vula leswaku Mbambu a ri wa nkoka ku va a kume nkateko wo khensiwa a ha copeta tihlo. Hambi a ri yena a swi tiva leswaku a veka vutomi bya yena ekhombyeni hi mitirho leyi a yi tirhaka. Mutsari u vula leswaku:

> Mbambu u chochoverile endzeni ka mitwa ni rihlohlonya, a khokhomela ehansi ka marhavi layo oma ya mirhi ku kota ku ya fikelela khele ra vanwi va ngati ya vanhu van'wana. Katla ra yena ra ximatsi ri hisiwile hi kulu ra xibalesa lexi a xi kongome ku n'wi heleketa eka swikwembu swa ka vona (p.7).

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku vutomi bya Mbambu a byi nga hlayisekangi niswintsongo. A ku nga ri vanhu hinkwavo lava a va vona mitirho ya yena leyinene. Van'wana a va n'wi vona tanihi xirhalanganyi lexi va tsandzekisaka ku fikelela ku navela ka vona loko homboloka. Hikokwalaho Mbambu a tiboha leswaku a tirha hi ku tshembeka leswaku hinkwavo lavo homboloka va yisiwa eka ndhawu leyi va faneleke.

Hi twa Mbambu a ri karhi a vulavula a ri yexe endzhaku ka loko a nyikiwile mavhiki mambirhi ku lavisisa nandzu wa ku hisiwa no yiviwa ka mali evhengeleni ra ka Machipisana. Hambileswi a nyikiwile nkarhi wuntsongo wo pfukula vaonhi lava, a nga alangi hikuva a swi tiva leswaku hakelo ya yena yi ta n'wi hlangula mihloti. U titiyisa hi marito lama mutsari a ya boxeke a ku:

> Ntirho lowu ndzi lo wu kombela, ndzi pfumerile leswaku ndzi ta landza milawu hinkwayo ya wona. Ndzi tibohile ku wu hlayisa hi vukheta naswona wu na nkoka emahlweni ka mina na vanhu van'wana. Ndzi hlambanyile, hambi embilwini leyi baka swigingi exifuveni xa mina sweswi, leswaku ndzi ta yima hi nawu, ndzi vona na leswaku hinkwavo va yima hi wona. Ndzi te ndzi ta pfuna eka nyimpi yo herisa vatluli va nawu, vabvonyongeti va ku rhula na ntsako. Ndzi pfumerile leswaku ndzi ta teka swileriso hinkwaswo leswi nyikiwaka hi loyi a nga na matimba yo endla tano, handle ka ku gungula (p.17).

© University of Venda

Ntshaho lowu wu kombisa ku tinyiketela no tiyisela ka Mbambu ku endla ndzavisiso lowu wa ku hisiwa ka vhengele ra ka Machipsani naswona a ri na ku tshemba leswaku u ta humelela eka wona. Hambileswi ndzavisiso lowu a wu tsandzile na yena Lefutenente Mathevula, u sindzisile Mbambu ku wu lavisisa hi mavhiki mambirhi ntsena. Hi ntshaho lowu Mbambu a tiboha leswaku ndzavisiso lowu u ta wu fikisa emakumu hambileswi a pimeriwile nkarhi wutsongo ku wu fikisa emakumu naswona a tiboha leswaku u ta wu tirha hi ku tshembeka. Mbambu u vone swi fanerile ku hatla a endla ndzavisiso wa yena, naswona u sungurile hi maphorisa lama a tirha na wona. Mutsari u vula leswaku: "Mbambu u hatlile a vona swi fanerile ku vulavula ni vavanuna lava. U kumile Ntsumele hi ku hatlisa, a n'wi vitanela ehofisini ya yena" (p.25).

Marito lawa ya kombisa leswaku Mbambu a landzelela xivuriso xa Vatsonga lexi nge : "mhunti yi biwa ya ha ri na mahika". Hikokwalaho u vonile swi fanerile leswaku a hatlisa a sungula vulavisisi bya yena hikuva nkarhi lowu a pimeriwile wona a wu ri wuntsongo swinene. Mbambu u tlhele a vona swi fanerile leswaku a ya evhengeleni ra ka Machipisana ku ya endla vulavisisi eka vatirhi va yena. Mutsari u ri: "Ndzi lava ku vutisa swin'wana eka vatirhi van'wana va n'wina lava a va tirha le Tlharihani" (p.29).

Ntshaho lowu wa ha tiyisisa leswaku Mbambu a tiyimisele ku hatla a kuma mbuyelo eka ndzavisiso lowu a ri eku wu endleni hikokwalaho a vutisisa un'wana ni un'wana loyi a vonaka leswaku a nga hatla a n'wi pfuna ku va a kuma makhamba lawa a ya onhile eka Machipisana. Sambo u kale a n'wi byela leswaku: "Ndzi mi navelela nkateko eka mphikizano lowu mi wu endlaka na ntiyiso"...ku tiyimisela ka wena a ku tswale mihandzu yo tsokombela" (pp.29-30).

Ntshaho lowu wu hi byela hi marito yo tsokombela lawa Sambo a ya kongomisile eka Mbambu. Hambi vanhu a va swi vona leswaku Mbambu a khome laha ku hisaka. Hakunene mitirho ya yena leyinene a yi fanele yi n'wi nyika hakelo yo lulama eku heteleleni hikuva a ri eku tirheleni ka rixaka hi ntiyiso ni ku tiyimisela. Ku kombisa ku tinyiketela eka ntirho wa yena, Mbambu a nga nyenyi ni ku fika a handza laha ku nga ni thyaka ntsena a ta kuma vumbhoni lebyi a byi ta n'wi pfuna ku fikelela ndzavisiso wa yena. Mutsari u kombisa na hi ra hi siku rin'wana loko a tlhelela evhengeleni ra ka Machipisana ku ya endla vulavisisi hambileswi a ku tshwile. Mutsari u boxa leswaku:

> Loko a fika kona u kongomile xisefo a fika a xi languta, ivi a sungula ku handza-handza kwala matlhelo ka xona. A nga hetangi timinete ta ntlhanu a nga se kuma makulu manharhu ya xibamu (p.36).

© University of Venda

UNIVERSITY OF VENDA
LIBRARY

University of Venda
Creating Future Leaders

Marito lawa ya ha tshikilela mhaka ya ku tiyimisela loku Mbambu a ri na kona eka ntirho wa yena, leswaku a ta kuma vumbhoni lebyi a byi ta endla leswaku makhamba ya khomiwa. Ku kala a ya handza endzeni ka nkuma lowu a wu ta n'wi thyakisa swi komba ku tinyiketela eka ntirho wa yena. Nkarhi wun'wana Mbambu a nga ha langutisi kahle ni timhaka ta ndyangu wa yena hikokwalaho ka ntirho. Hi twa nsati wakwe a n'wi tsundzuxa leswaku:

> Mi fanele ku susa miehleketo ya n'wina eka timhaka ta n'wina ta le ntirhweni, hi tona leti endlaka leswaku mi tshama mi ri karhi mi titshuva nhloko. Tindleve ti siviwe hi mhula wa timhangu ta misava (p.38).

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku hambi a ri nsati wa Mbambu a nga ha swi twisisi leswi nuna wa yena a tirhisa xiswona. Timhaka ta ntirho a ti n'wi kavanyeta ni ku langutisa timhaka ta nkoka ta ndyangu wa yena. Kambe wansati a nga swi tivi leswaku eku heteleleni ku nga va ni ntsako lowu nga heriki endzeni ka ndyangu wa vona. Wansati u tlhela a kombisa ku vilela a ku:

> "Na mina ndzi lava leswaku mi tinyika nkarhi wo tirha timhaka ta mina. Mi fanele ku tinyika nkarhi wo yingisela mina, mi endla leswi ndzi mi kombelaka swona. Loko mo ka mi nga endli sweswo i ku tisunga" (p.38).

Marito lawa ya tshahiweke laha henhla ya kombisa ku khumbeka loku nsati wa Mbambu a ri na kona ehenhla ka matirhelo ya nuna lama a ya nga n'wi nyiki ntsako ni ku rhula. N'wa-Manganyi a vona ntirho wu ri ni nkoka eka Mbambu ku tlula vukati bya vona, hikokwalaho a kombelaka leswaku na yena a tekeriwa enhlokweni hi nuna wa yena. Kambe eka Mbambu a swi nga ri tano, a tibohile leswaku ntirho lowu u ta wu tirha hi vukheta ni ku tiyimisela. Hikokwalaho a hlamulaka hi ku olova a ku:

> Ku susa miehleketo eka ntirho lowu ndzi kongomeke " i ku tisunga"...kambe u ta ndzi rivalela loko miehleketo ya mina yi pfa yi ku siya exivundzeni, ndzi le ndzingweni (p.38).

Ntshaho lowu wa ha tlhela wu kombisa hi ndlela leyi Mbambu a nga tiyimiselangiki ku tlhelela endzhaku eka ntirho wa yena. Hikokwalaho a boxaka leswaku loko o ka a nga xiyaxiyisi ntirho lowu a nga eka wona swi fana ni ku tidlaya. A tibyerile leswaku xin'wana ni xin'wana xi nga ha

© University of Venda

humelela, ntsena ndzavisiso lowu a nga ku wu endleni wu fanele ku tshama wu hlayisekile. Hakunene a tiyimiserile eka ntirho lowu. Vanhu va xiyimo xo fana ni xa Mbambu va kala laha misaveni leyi taleriweke hi mpfilumpfilu. Ku tiyimisela ka yena ku fanele ku n'wi hakela hi leswinene eku heteleleni.

Ku tiyimisela ka Mbambu entirhweni ku endle leswaku a pfukula milandzu yo tala leyi a yi endliwa hi makhamba xikan'we na Mantengu. U swi kotile ku ya yimisa ku xavisiwa ka movha wa Mantengu hi va ka *Best Motors* hikuva a ha ri ku endleni ka vulavisisi lebyi a byi ta n'wi pfuna eka ntirho lowu a langutisane na wona. U lerisa Mafumu a ku :

> "Tanana Mafumu, movha lowu wu ta fanela ku yimanyana wu nga se khumbiwa kumbe ku xavisiwa. Hi ta mi tivisa endzhaku ka masiku ma nga ri mangani loko hi ta va hi lulamisile hinkwaswo" (p.41).

Ntshaho lowu wu seketela mitirho leyinene leyi Mbambu a yi endla ku pfuna rixaka. Movha wa Mantengu a wu khome vumbhoni byo tala lebyi a byi ta n'wi pfuna ku hatla a fikelela ndzavisiso wa yena. Hikokwalaho ka ku tinyiketela ka yena entirhweni, u swi kotile ku nghenelela ni le ka timhaka ta Mantengu loyi a kaleke a hundza emisaveni hikokwalaho ka swiendlo leswo biha hambileswi a ri phorisa leri a ri tirha ehansi ka nawu. Hakunene movha a wu ri ni swin'wana leswi nga lulamangiki exikarhi ka wona, hikuva loko a tlhelerile eka Machipisana u fikile a : "Languta pala leyi dzimiweke ya nsimbhi kutani a swi n'wi karhatangi ku vona ku bodzeka ka yona ni masalelwa ya pende yo tshwuka!" (p.48)

Marito lawa ya hi paluxela erivaleni ku fanana ka pende leyi a yi ri epaleni ni movha wo tshwuka wa Mantengu. Ximanga a xi ri ekusuhi no huma esakeni. I mhaka leyi endleke leswaku Mbambu a yimisa ku xavisiwa ka movha wa Mantengu hi va ka *Best Motors*. A nga chavi ku veka vutomi bya yena ekhombyeni leswaku ntiyiso wu ta humela erivaleni. Mbambu a lava vumbhoni lebyi heleleke leswaku vunhenha bya yena byi ta vonaka. Mbambu u boxa leswaku:

> Hambileswi a a sungula ku tshemba hi ku tiya leswaku Mantengu a a nghenisile voko eka vukhamba lebyi, kumbe ni le ka ku dlawa ka N'wamba, a a nga se kuma swikombiso leswi a a ta kota ku khorwisa lefutenente hi swona (p.50).

© University of Venda

Ntshaho lowu boxiweke laha henhla wu kombisa leswaku Mbambu a nga si enela hi vumbhoni byintsongo lebyi a ri na byona mayelana na Mantengu. A ha ta yisa emahlweni a tirha hi ku tiyimisela leswaku vanhu hinkwavo xikan'we na Mathevula va khorwisiwa hi leswi a ta va komba swona.

U kale a kombisa vunhenha bya yena hi ku khoma no dlaya makhamba lawa a ya yive mali ebangi ya *Safety*. Ni le ka lowu nandzu a swi boha leswaku a khensiwa eka mitirho leyo saseka leyi a yi endleleke bangi xikan'we ni vaakatiko. Loko vanhu va karhi va hlamala vutlhari lebyi a byi tirhiseke, a hlamula hi ku olova a ku: "Lexi ndzi nga vulaka xona hi leswaku ndzi tinyiketile eka ntirho wa mina. Leswo ndzi tirhe masingita i xithathelo, ndzi lo tirha ntirho wa mina" (p.59).

Hi ntshaho lowu hi kota ku twisisa "ku tinyiketa" loku Mbambu a ri na kona eka ntirho lowu a wu tirha hi mbilu ya yena hinkwayo ni ku tshembeka. Kambe Mufambisi wa bangi, Nkulukumba Mashele u swi vona hi ndlela leyi :

> Lawa i masingita, mi sirhelele vutomi bya wanhwana Pandeka, mi dlaya khamba, mi khoma man'wana mambirhi, mi tlhela mi sirhelela bangi ya hina eku lahlekeriweni hi magidi-gidi ya tirhandi. Lawa i masingita (p.60).

Ntshaho lowu wu seketela vunhenha lebyi Mbambu a byi kombiseke eka wanhwana, a tlhela a sirhelela mali ya le bangi leyi a yi fanerile yi dyiwile hi swigevenga. Leyi a ku ri yin'wana ya mitirho leyinene leyi Mbambu a yi endlela vaakatiko. A nga chavangi futhi ku ya lavisisa hi ta mavekele ya mali ya Mantengu ebangi. Hambileswi a swi nga ri enawini, Mbambu u sindzisile ku va a fikelela ku tiva swihundla swa mabangele ya mali ya Mantengu. Endzhaku ka loko Lefutenente Mathevula a twile no vona swifaniso eka phephahungu u tlhele a ndunduzela mitirho ya Mbambu leyi a yi endleke hi vutlhari a ku:

> Leswi ndzi lavaka ku swi phofula hi leswaku u kurisile vito ra xitichi lexi xa hina. U kombisile emahlweni ka tiko hinkwaro, ni le mahlweni ka switichi hinkwaswo swa maphorisa, leswaku Tlharihani u ni tinghwazi ta vutlhari byo hlamarisa. U hi jajekile eka xikombamatiko, u tlhela u vangamisa ni vito ra xitichi lexi. Ehenhla ka hinkwaswo leswi, u tekile vito ra wena u ri tlhandleka enhlohlorini ya Kilimanjaro. Eka hinkwaswo sweswo swa fanela leswaku hi ku inkomu, u fanele ku tlhomiwa risiva (p.63).

© University of Venda

Ntshaho lowu boxiweke laha henhla wu kombisa nyo khensa lawa a ya kongomisiwile eka Mbambu hi Lefutenente ehenhla ka mitirho ya yena leyo saseka. A a nga onheli vanhu xikan'we ni mfumo lowu a wu tirhela, kambe a veka vutomi bya yena ekhombyeni ku sirheleta rixaka. Lefutenente u kombisa leswaku u fanele a tlhomiwa risiva tanihi hakelo ya mitirho ya yena leyi a yi endlaka.

Mbambu u tlhele a kombisa ku tinyiketela eka ntirho wa yena hi ku landza Chuma loyi a kaleke a tirha exitichini xa Tlharihani naswona a va ri vanghana ku ya kuma vuxokoxoko mayelano ni vukhamba bya ka Machipisani. A a tshembisile leswaku u ta kala a pfukula makhamba lawa ya onheleke Machipisani. Loko a fika eka Chuma, u ri: "Sejeni Chuma", ndzi le ntirhweni leswi ndzi nga laha. Ndzi suke le Tlharihani ndzi ta laha hi ku tshemba leswaku wena u ta ndzi pfuna" (p.81).

Marito lawa ya ha kombisa mhaka yo tinyiketela ka Mbambu eka ntirho wa yena. A hi vangani vanhu lava nga kotaka ku endla leswi a swi endliwa hi Mbambu hikuva hi xitalo vanhu va rhangisa mitirho leyi khumbanaka na vona vinyi emahlweni, va tirha hi ku nonoka mitirho leyi yi va tiselaka xinkwa etafuleni. Hakunene Mbambu a tirhela ku pfuna rixaka leri a tshamaka na rona, u faneriwile hi hakelo leyinene evuton'wini bya yena. U tlhele a kombisa ku tiyimisela hi ku veka vutomi bya yena ekhombyeni hi ku ya emutini wa Mantengu a nga tivisangi, laha a kumeke M'zamani a hlomile ku sukela emisisini ku fika eswikunwanini, xivangelo ku ri mhaka yo endla vulavisisi. Mutsari u boxa leswaku loko a fika eka Mantengu u lo:

> Gongondza, a yimanyana a tlhela a gongoza nakambe. U ringetile rivanti a kuma leswaku a ri nga gogiwangi, a ri pfula a hatla a nghena a tlhela a ri pfala hi ku hatlisa. Loko a hundzuluka u tshuke ngopfu ku tikuma a honokeriwile hi xibalesa lexi a xi manyiwile hi voko ra M'zamani loyi a a tshame esofeni (p.98).

Ntshaho lowu wu kombisa hi ndlela leyi Mbambu a tiyimiserile hakona ni leswaku a nga ha vileli hi vutomi bya yena ntsena ntiyiso wu humela erivaleni. U vone swi fanerile leswaku a ya eka Mantengu ku ya hanguluxa ntiyiso hambileswi a swi tiva leswaku a nga kona ekaya hi nkarhi wolowo.

Ehenhla ka mitirho leyinene hinkwayo leyi endliweke hi Mbambu naswona yi boxiweke eka ndzavisiso lowu, swa fanela leswaku a ya kuma hakelo leyinene ehenhla ka swiendlo swa yena. U kotile ku kuma khamba leri yiveke no hisa vhengele ra ka Machipisani, a tlhela a hisa

© University of Venda

yindlu ya Mbambu, u kumile loyi a dlayeka Qiqiyi N'wamba, Zorro u helele exitokisini hikokwalaho ka Mbambu, a tlhela a pfuna bangi ya *Safety* eka tinsulavoya leti a ti va yivele mali yo tala, u ponisile wanhwana wo tirha ebangi a tlhela a dlaya no khoma makhamba lawa ya onheke ebangi. Leyi hi yin'wana ya mitirho leyinene leyi tirhiweke hi Mbambu. A nga fanangi ni Mantengu loyi a tirhela ku tatisa xikhwama xa yena, a onhela vanhu lava a fanele ku va sirheleta. Hikwalaho ka mitirho ya yena leyinene, vabangi ya *Safety* va vonile swi fanerile ku n'wi khensa. U kumile papila ro huma ebangi leri tsariweke hi ndlela leyi:

> Hi tsaka ngopfu ku ku rhamba eka xinkhubyana lexi kunguhateriweke ku ta nkhensa eka leswi u swi endleke. U hi pfunile swinene. Hi ngo ku luma ndleve kwala leswaku bangi yi vona swi fanerile ku ku nkhensa hi magidi khume ya tirhandi! Hi ta tsaka ngopfu loko wo fika ni nghamu ya wena ehodeleni ya Tiyani hi siku ra khume n'we, nhweti leyi taka (p.104).

Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku hakunene mitirho ya Mbambu a yi voniwa hi rixaka hikokwalaho bangi yi nga vona swi fanerile leswaku va n'wi endlela xinkhubyana xo n'wi khensa ni ku n'wi nyika mali ya xitalo. Loko va ha hlamala hakelo leyi yo tsakisa, Mthavini nkata Chuma u handzurile mvhilopho a hlomula papila, a ri phurumula, rona ri hlayeka hi ndlela leyi:

> "Eka Sejeni Mbambu, hi ni ntsako lowukulu ku ku tivisa leswaku u ta tlakusiwa ku va mufambisi wa xitichi ku sukela hi siku ro sungula ra Dzivamusoko, lembe reri. Ku tlakusiwa loku ku hlangane ni ku rhurhisiwa ka wena u ya exitichini xa ka Rhangani. Hi navela ku swi hlayisa ematsalweni leswaku ku tlakusiwa loku ku velekiwe hi ntirho lowu u wu endleke eTiyani. Hi ku navelela mikateko eka ntirho lowu wa wena" (p.104).

Papila leri ri tshahiweke laha henhla ri kombisa hakelo leyinene leyi Mbambu a yi kumeke ehenhla ka mitirho ya yena. Hakunene a ringaniwile hi hakelo ya nkoka ku nga ri rifu hikuva a pfuna eka rixaka hi ku angarhela. Mbambu a pfumala marito yo vula wona, hikokwalaho mutsari u boxe leswaku: "Mbambu u humesile xidukwana a tihlangula mihloti leyi a yi sungula ku n'wi tlunya. A a pfumala na marito hi ntsako" (p.104).

© University of Venda

Marito lawa ya kombisa ntsako lowu Mbambu a yena embilwini yakwe. Mihloti leyi a yi huma a yi kombisa ntsako ku nga ri xirilo. A swi fanerile leswaku a kuma leswi swi nga ta n'wi hlangula mihloti ehenhla ka ku tinyiketela no tshembeka ka yena entirhweni. Hikokwalaho u hetisisile xitshembiso xa yena lexi nge:

> Ntirho lowu ndzi pfumerile leswaku ndzi ta landza mitirho hinkwayo ya wona. Ndzi tibohile ku wu hlayisa hi vukheta, naswona wu ta tshama wu ri ni nkoka emahlweni ka mina na vanhu van'wana. Ndzi hlambanyile leswaku ndzi ta yima hi nawu, ndzi te ndzi ta pfuna eka nyimpi yo herisa vatluli va wona. Ndzi pfumerile leswaku ndzi ta teka swileriso hinkwaswo leswi nyikiwaka hi loyi a nga na matimba yo endla tano (p.17).

Theme ra "Hakelo ya swiendlo" ri paluxeka hi ku hetiseka eka tsalwa leri, hikuva swimunhuhatwa swi kumile tihakelo leti a ti ringanele swiendlo swa vona leswi va swi endleke. Mantengu, M'zamani, Zorro, ni makhamba lawa a ya yivile mali ebangi ya *Safety* va kumile hakelo yo va ringana ehenhla ka mitirho yo biha leyi a va yi endla ku nga rifu ni ku tshama exitokisini. Kambe Mbambu u kumile hakelo yo hambana ni swimunhuhatwa leswin'wana. Hakelo ya yena yi ve leyinene hikuva a nga Kalangi a endlela munhu leswo biha. Lava a va vangeleke rifu, a bohiwa hi xiyimo ku endla tano no sirhelela vutomi bya yena. Loko a nga dlayangi M'zamani na khamba, swi vula leswaku swimunhuhatwa leswi a swi nga ta kuma hakelo ehenhla ka swiendlo swa swona, naswona a swi fanerile swi dlaye yena. Rifu ri tile hi voko ra Mbambu eka vona kambe a swi fanerile leswaku va hundza emisaveni. Hikokwalaho hi nge, theme ra "poetic justice" ri paluxeke hi ku hetiseka eka tsalwa ra **Ndzi ta n'wi kuma**.

4.4 NKATSAKANYO WA NDZIMA

Eka tsalwa ra **Nsuku wa mina** na **Ndzi ta n'wi kuma**, mutsari u paluxile hungu hi ndlela leyi humeselaka theme ra *Poetic Justice* erivaleni. Eka matsalwa lawa, hi kuma swimunhuhatwa swi ri karhi swi tirha mitirho ya manyala hi ku lava ku tifumisa hi mali leyi va nga yi dzukelangiki nyuku. Eka tsalwa ra **Nsuku wa mina**, swimunhuhatwa a swi hlangana ni rifu tanihi hi hakelo ya swiendlo swa vona. Swin'wana swimunhuhatwa a swi nga ri na vubihi, kambe xiyimo xo tika lexi a va vangeriwa xona hi Smith xi va hundzule vabihi hikokwalaho va hakeriweke hi rifu ro kala ntwelavusiwana ni ntsetselelo. Hambi a ri yena Smith loyi a vangeleke swimunhuhatwa leswi rifu, u tsandzekile ku kuma nsuku lowu a wu lava hambileswi makunguhatele ya yena ya timhaka a ya kombisa vutlhari na ku tiyimisela. Ematshan'wini yo kuma nsuku lowu a wu

© University of Venda

navela endzhaku ka loko a tumbuluxile marhen[illegible]kuma a tlhela a dlayisa ni vanhu vo tala, u tsandzekile ku fikelela ku navela ka yena kutani a kuma rifu leri a ri n'wi ringanile ematshan'wini ya nsuku, leri ku nga hakelo leyi n'wi faneleke. Eka tsalwa leri, a hi kalangi hi kuma ximunhuhatwa lexi hakeriweke hi vunene ehenhla ka mitirho ya xona.

Eka tsalwa ra **Ndzi ta n'wi kuma**, swimunhuhatwa swi kumile tihakelo to hambana ehenhla ka swiendlo swa swona. Mantengu, M'zamani, Zorro ni swigevenga va kumile hakelo leyi a yi va ringanile, ku nga rifu ni ku ya tshama ekhotsweni ehenhla ka mitirho leyo homboloka leyi a va yi endla exikarhi ka rixaka. Loko a ri Mantengu, ematshan'wini yo hlayisa nawu yena a wu onha hi xiyimo xa le henhla a tlhela a lahla vuthala hinkwabyo. Kambe eku heteleleni u hlanganile ni rifu leri a tivangeleke rona hi yexe hikuva a swi vona leswaku ku tshama exitokisini a swi ta n'wi tikela. U vone swi antswa leswaku a tidlaya hi xibalesa, ku ri yona ndlela yo antswa yo hakela milandzu ya yena. Loko a ri Mbambu u kumile hakelo leyinene leyi a yi ringanele mitirho leyi a yi tirheleke rixaka. Hikwalaho hi nge eka tsalwa ra **Ndzi ta n'wi kuma**, hi kuma tinxaka timbirhi ta tihakelo leti kumiweke hi swimunhuhatwa, ku nga hakelo yo biha ni hakelo leyinene. Theme ra hakelo ya swindlo kumbe *poetic justice* ri paluxekile hi ku olova eka matsalwa lawa.

UNIVERSITY OF VENDA
LIBRARY

© University of Venda

5. NXOPAXOPO WA MATSALWA YA N'WANINGININGI MA KA TINDLEVE NA NDZI NGO TINCIKI HI F.A THUKETANA

5.1. MANGHENELO

Ndzima leyi yi ta nyika nkatsakanyo wa matsalwa ya ***N'waninginingi ma ka tindleve*** na ***Ndzi ngo tinciki!*** lama tsariweke hi F.A Thuketana. Matsalwa lawa ya ta tlhela ya xopaxopiwa ku lava ku humesela theme ra *Poetic Justice* erivaleni.

Eka Nxopaxopo lowu ku ta kombisiwa hi laha swimunhuhatwa swi kunguhataka hakona ku kuma rifumo leri swi nga ri dzukelangiki nyuku. Ku ta tlhela ku kombisiwa ni hakelo leyi va yi kumaka ehenhla ka swiendlo swa vona leswo homboloka.

5.2 (i) NKATSAKANYO WA TSALWA RA N'WANINGININGI MA KA TINDLEVE

Tsalwa ra ***N'waninginingi ma ka tindleve*** ri vulavula hi vugevenga, vuxisi ku ka vanhu va nga tshembekangi ni nxungeto eka vutomi. Swiendlo leswo homboloka hinkwaswo a swi endliwa hi Galachana, Phatimana, Manghezi na Khegu. Galachana a a ri yena murhangeri wa swigevenga leswi. Ntlawa lowu wu tiendlile van'wankumi hi ku ya yiva swilo swa vanhu no xungeta vutomi bya vona. Phatimana u kurisiwile endyangwini wa vukhongeri. Vatswari va yena a va ri vapfumeri vo tshembeka. Khombo ra kona tata wa yena u love a ha ri Jaha. Hambiswiritano, u kurisiwe hi mana wa yena loyi a ri na vutihlamuleri bya vutswari. Phatimana a a tsundzuxiwa mikarhi hinkwayo leswaku a nga tikatsi eka migingiriko leyo biha ni ku famba ni tinsulavoya.

Mufundhisi Nkuna a a ringeta ku tsundzuxa Phatimana leswaku a tshika mitirho leyo homboloka, kambe Phatimana u lo tiendla n'waninginingi ma ka tindleve. Kungu leri humeleriseke tsalwa leri i ra ku tlhakisa n'wana wa Pitirosi Maluleke loyi a ri n'wamabindzu. Va kunguhatile ku tlhakisa Khensani va koxa mali yo ringana R 80 000.00 eka Maluleke.

Phatimana na Manghezi va nyikiwile ntirho wo tlhakisa Khensani va n'wi yisa eka Khegu, loyi ntirho wa yena a ku ri ku hlayisa Khensani ku kondza ku kumeka ntsengo lowu a va wu koxa ivi a ta n'wi dlaya endzhaku ka sweswo. Maluleke u lerisiwile ku ka a nga viki nandzu emaphoriseni. Hambiswiritano a va yi dyangi kahle mali leyi a va yi kumile. Va hlangana na rifu hi tindlela to hambanahambana.

© University of Venda

Phatimana u pona eka nghozi ya lori leyi a yi khavi ku balekela maphorisa. U chochovela emakocweni kutani a hlangana na xivatlankombe xi n'wi luma a fela kwalaho. Galachana u cheriwile eswibodlweni laha va nga chela Khegu, va fele kwalaho. Manghezi u dlayiwa hi ku tlimbiwa nkolo hi Phatimana.

(ii) NXOPAXOPO WA TSALWA

Eka tsalwa leri, swimunhuhatwa swi kuma hakelo leyo vava leswi humelerisaka theme ra *Poetic Justics* erivaleni. Timhaka hinkwato leti humelelaka eka tsalwa leri ti rhendzeleka eka swiendlo swa swimunhuhatwa swa mune, leswi hi nga ta vona tihakelo leti ti swi kumeke ehenhla ka mahanyelo ya swona yo biha. Ntirho wa swimunhuhatwa leswi a ku ri ku tekela vanhu swilo swa vona leswi va swi dzukeleke nyuku, kambe Khegu a ri muxavisi wa byalwa hi tlhelo naswona timhaka hinkwato ta vukhamba a ti kunguhatiwa ekaya ka yena. Galachana loyi a ri muluki wa marhengu ya vukhamba a nga rivali ku tsundzuxa ntlawa lowu leswaku va nga tiphina loko ntirho wa vona wo famba kahle naswona va nga tshuka va xaniseka loko wu nga fambi kahle. Hi twa Galachana a ku:

> Ndzi kume ntirho loko ho wu tirha kahle hi nga ta seketela hi mali vutomi bya hina hinkwabyo. Kambe naswona i ntirho lowu loko ho tshuka hi khomiwile eka wona hi nga ta tikuma hi ri karhi hi bola ejele. I ntirho lowu nga si ku ringetiwaka hi munhu laha tikweni leri (p. 22-23).

Ntshaho lowu wu boxa leswaku ntirho lowu va lavaka ku wu tirha wu nga va fumisa kasi hi hala tlhelo va nga tshuka va khomiwile hikuva i ntirho lowu nga na khombo. Hikokwalaho a va tsundzuxaka na kambe leswaku:

> Kambe ndzi mi byela ntiyiso ni xiyimo xa timhaka leswaku hi ta enghena entirhweni lowu hi tilulamisele xin'wana ni xin'wana lexi nga ta tshuka xi humelerile. Ku pheve, ehenhla ka mali kumbe ku pheve, ejele leyi ka yona hi nga ta ka hi nga pfuki hi humile (p.23)

Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku ntirho lowu wu ni khombo naswona wu nga tswala mihandzu leyinene kumbe leyo biha. Eka ntshaho lowu, Galachana u kombisa leswaku swa boha

© University of Venda

leswaku hakelo yi va kona, ntsena swo ka swi ri ... leswaku yi ta va ya muxaka wa wihi?. Hikokwalaho mutsari a kombisaka leswaku:

> Ntirho lowu, ku wu ehleketa kunene, hinkwavo ka vona va twa wu va chavisa, va wu vona wu ri ni khombo swinene . . . kambe leswaku ntirho wa kona wu ni khombo a swo va erivaleni. Kunene loko ho ka hi nga khomiwi, misava leyi hinkwayo yi ta ku *well* hina. Hi ta seketela hi mali vutomi bya hina hinkwabyo (p.24).

Marito lawa ya kombisa leswi a va kanakanisa xiswona eka ntirho lowu va lavaka ku tinghenisa eka wona. Hi ntiyiso, hakelo yi ta va kona eku heteleleni, leswi swi nga ta hi paluxela theme ra hina ra *Poetic Justice.* Mutsari wa tiyisisa leswaku hakelo va ta yi kuma eku heteleleni hikuva u boxa leswaku: "Vaendlaswivi lava va ta hakeriwa hi ndzheko lowu va faneleke". (p.100). Mutsari u kombisa leswaku hakelo va ta yi kuma ku ya hi milandzu leyi va yi endleke. Rito ra "Ndzeko" eka ntshaho ri kombisa mpimo kumbe xigwevo lexi va nga ta xi kuma ehenhla ka mitirho ya vona leyo homboloka. U tlhela mutsari a tiyisisa mhaka ya vukhamba leswaku yi ni hakelo yo biha hi ku vula leswaku: "Makumu ya swona i tinsimbhi ni rifu" (P.131). Mutsari u tirhisile xigaririmi xa xiyimelo "tinsimbhi", ku kombisa leswaku va nga ha khomiwa va ya exitokisini kumbe va fa tanihi hakelo ya swiendlo swa vona, hikokwalaho theme ra *Poetic Justice* ri ta va ri humesiwile erivaleni hi ku olova.

Galachana ni ntlawa wa yena a va nga lulamangi hikuva mahanyelo ya vukanganyisi va ya sungule khale. Mutsari u boxa leswaku:

> Eku sunguleni, a va hamba hi vunharhu bya vona va tumbelela vanhu va va ba, va va secha hambi ku ri ku va hluvula va va tekela swa vona. A va tikumela mali leyo tala hi xinkarhana, mali yo yi kuma handle ko yi dzukela nyuku (p.8).

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku mitirho ya vona a yi nga lulamangi. A va nga tsakeli ku tirha, kambe a va lava ku dya laha va nga rimangiki kona. Kambe siku rin'wana va ta yi kuma hakelo ya swiendlo swa vona. Hi twa Mufundhisi Nkuna a tsundzuxa Phatimana hi mahanyelo ya yena lamo biha a ku:

> Buku yi vurile yi ku munhu un'wana ni un'wana u ta hanya hi nyuku wa mombo wa yena n'wini, kambe n'wina mi tshika ku

© University of Venda

lava mitirho mi titirhela mi ku mi tirhisa hi nyuku wa van'wana vanhu (p.11).

Ntshaho lowu wu kombisa ntiyiso lowu tsariweke eBibeleni eka buku ya Genesa 3:19, Xikwembu xi ri: U ta dya vuswa hi nyuku wa mombo wa wena, u ta ko u tlhelela emisaveni, hikuva u humesiwile eka yona. Hikuva u ntshuri u ta tlhelela entshurini.

Tanihi leswi Nkuna a ri Mufundhisi, a ri hava marito yo enela yo tshinya Phatimana handle kova a n'wi tsundzuxa hi leswi Xikwembu xi vuleke swona. Kambe u tiendlile n'waninginingi ma ka tindleve. A ehleketa leswaku vutomi byi ta n'wi fambela kahle hilaha ku nga heliki, hikokwalaho a nga amukeli switsundzuxo swa mana wa yena xikan'we na Mufundhisi. Phatimana a titeka a ri ntlhari hikuva mutsari u boxa leswaku: "A ehleketa ni hi ta mitirho leyo tala-tala leyi va nga yi endla va va hikwalaho ka vutlhari bya Galachana va nga khomiwi" (p. 9-10)

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku Phatimana a ehleketa leswaku vutomi byi ta tshama byi ri eka xiyimo xa kahle hi masiku hinkwawo a rivala leswaku siku ra khombo a ri tshwuki. Khegu hambileswi a ri wansati, a nga tshembekangi hikuva lexi dlayeke nuna wakwe xi ngo tiviwa hi yena, hikuva mutsari u boxa leswaku: "Leswi nga humelela nuna lowa ka Shihanti a swi tivi hi munhu, humba yi lo ola nkuma ni vusiku a tietlelerile" (pp.15-16).

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku Khegu a nga va a ri ni xiavo ehenhla ka rifu ra nuna wa yena hikuva a ri nsulavoya naswona mutsari u tlhela a kombisa leswaku:

> A hanya hi ku xavisa byalwa, mbangi ni swin'wana leswi ngo le wa xitiya-hlana ku swi boxa. A a kuma mali leyo tala hi tindlela teleto, kambe mali yi nga mali, a a nga kolwi. (p.16).

Marito lawa ya tiyisisa leswaku Khegu a nga tshembekangi. A swi le nawini ku va mbangi yi xavisiwa laha tikweni. Loyi a kumekaka a yi xavisa ku fana na yena u fanele ku xupuriwa u va a tlule nawu wa tiko. Hikokwalaho, Khegu u fanele ku kuma hakelo ehenhla ka ku va a tlule nawu wa tiko. Theme ra *Poetic Justice* ri ta paluxeka ni le henhla ka Vutomi bya vumbabva lebyi hanyiwaka hi Khegu. Manghezi a ri nsulavoya hambileswi a dyondzekile. U tsandzekile ku hanya hi ku tshembeka entirhweni wa yena. U tsandzekile ku va a enela hi muholo lowu mfumo a wu n'wi holela wona, mutsari u boxa leswaku: "A a hlongoriwile evuthicareni hikwalaho ka ndzheko ni hikwalaho ka ku munya timali ta xikolo" (p.18).

© University of Venda

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku Manghezi a a enelangi hi hakelo yo hlongoriwa evuthicareni hikokwalaho ko dya timali ta xikolo handle ka mpfumelelo. Sweswi u tinghenelerise eka vugevenga, wa boheka ku kuma hakelo leyi nga ta ringana ni mitirho leyo biha leyi a yi tirhaka. A swi vona leswaku ntirho lowu a tihoxeke eka wona wu ni khombo ku tlula wa vuthicara lebyi a hlambanyile leswaku a nge he pfuki a tlhelele eka byona hikuva i thyaka ra ntirho. Mutsari u ri:

> Manghezi a a twisisa swinene ta mano lawa ya Galachana ni ntsengo wa mali leyi a ku vuriwa leswaku va ta kuma wona a wu n'wi teka rinoko, ntsena a a ri eku kanakaneni lokukulu loko a ehleketa hi ta khombo ra ku khomiwa leri nga tshukaka ri va werile (p.25).

Manghezi a swi vona ku ya hi ntshaho lowu leswaku ntirho lowu a wu sunguleke na vaGalachana wu ni khombo. A swi twisisa leswaku hakelo leyi va nga tshukaka va yi kuma yi nga tlula leyo hlongoriwa kunene evuthicareni. Hikokwalaho ka khombo ra ntirho lowu, va nga tshuka va ya tshama exitokisini nkarhi lowo leha tanihi hakelo ya mitirho ya vona leyo homboloka. Ntirho wun'wana ni wun'wana laha misaveni wu ni hakelo ya wona. Ku nga ha va ntirho lowunene kumbe wo biha, kambe eku heteleleni ku ta va ni ntshovelo ehenhla ka wona. N'wa-Ndzheko mana wa Phatimana a tala ku n'wi tsundzuxa hi masiku a ku: "Wa hemba u ta yi kuma hakelo, wa hemba siku ra ta naswona a ri kule leri u nga ta tilaya u etlele hi swivindzi". (pp.30-31).

Ntshaho lowu wu tshikilela eka mhaka ya hakelo leyi munhu a yi kumaka loko a famba a onha swa vanhu, hikuva mukhegula u yisa emahlweni a ku: "wa hemba u to kwinya, u nga si mila meno" (P.73). Mukhegula a nga karhali ku laya n'wana wa yena. A ringeta hi tindlela hinkwato ku n'wi kombisa hi ta khombo leri nga ta n'wi fikela loko a nga tshiki mitirho leyo biha. N'wa-Ndzheko u ri:

> Wa hemba, u ta tshovela. Leswi ndzi nge u ta tshovela, u ta tshovela. Leswi munhu a swi byalaka wa swi tshovela, loko u byala mavele, u ta tshovela mavele, loko u byala mfava u tshovela mfava (p.77).

Mbuyelelo wa rito "tshovela" eka ntshaho lowu wu kombisa leswaku Phatimana xikan'we ni vanghana va yena va ta yi kuma hakelo leyi ringaneleke mitirho ya vona naswona a va nga yi

© University of Venda

baleki. Mana wa yena u tlhela a n'wi kombisa mbulaku: "Vukutlu-kutlu lebya wena na va Galachana byi ta ku peta nhloko... U ta vona hi ngati loko yi bobomuka". (p.76).

Mutsari u tirhise xivulavulelo eka ntshaho lowu, "ku peta nhloko", lexi vulaka "ku nghena ekhombyeni", naswona mutsari u tirhisile rito" bobomuka" leri kombisaka ku halaka hi matimba. Loko ngati ya munhu yi halaka hi matimba swi vula leswaku munhu a nga lahlekeriwa hi vutomi. Leswi i switsundzuxo leswi Phatimana a tshama a karhi a tsundzuxiwa swona hi Mufundhisi Nkuna xikan'we ni mana wa yena leswaku mitirho leyi a yi tirhaka yi nga n'wi hoxa ekhombyeni kumbe yi n'wi vangela rifu. Kambe a nga Kalangi a swi tekile switsundzuxo swoleswo.

Hi tlhelo rin'wana, vugevenga byi vangela makwanga hikuva eka tindzima leti boxiweke hi vone hi ndlela leyi Khegu a nga kolwi hi mali leyi siyiweke hi nuna wa yena. Swi tano ni le ka Galachana, loko va kumile mali leyi va yi koxeke eka Pitirosi Maluleke u lave yo tala ku tlula swirho leswin'wana. Galachana u ri:

> Ntsena mi nga rivali leswaku hina vanhu a hi ringani, hi siyana hi vukulu. Kutani mina N'wa-mabyongo ni mufambisi wa n'wina ni mulorhi wa pulani leyi, ndzi fanele ku vonaka hi nala lowukulu, Ndzi fanele ku kuma makume-ntlhanu-ta-gidi wa tirhandi, n'wina mi ta avana leyi nga ta sala (p.65).

Eka ntshaho lowu hi nga ha hlela leswaku xana loko a ku ri xigwevo a ta xi amukela xa le henhla hikuva a ri muluki wa rhengu lero kuma mali hi vuxisi ke? Kambe swi le rivaleni leswaku a ta ringeta hi tindlela hinkwato ku va a baleka xigwevo xolexo. Kambe i mali, u lava ya le henhla ku tlula lavan'wana ongeti a lo yi verengela emugodini. Hikwalaho hambi va kume mali, va vone swi antswa ku va va tlherisela malwandla lama Maluleke a va kombeke wona hi nsele. Xana hi yona hakelo leyi Maluleke a fanele a kuma yona ehenhla ka n'wana wa yena ke? Galachana u vula leswaku:

> N'wana loyi u fanele ku yisiwa lomu a nga ta ka a nga ha pfuki a voniwile hi munhu... u fanele ku cela micele a tiyimbela. N'wana loyi wa Maluleke tani hi mali leyi, wa hisa, i wo luku, luku! Hi yena ntsena loyi a nga xikombiso ni vumbhoni bya leswaku hi hina hi nga ni mali ya Maluleke, hikwalaho vumbhoni lebyi byi fanele ku onhiwa, n'wana loyi u fanele ku dlawa(p.95).

UNIVERSITY OF VENDA
LIBRARY

© University of Venda

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku van'wana va khensani hakelo leto vava hambiloko va endle leswinene laha misaveni. Tanihi Maluleke a fanele ku dlayeriwa n'wana ehenhla ka mali ya xitalo leyi a yi nyikeke swigevenga leswaku n'wana wa yena a ta kutsuriwa. Swigevenga a swi nga khensi hakelo ya vumbabva bya swona, a va vona swi antswa leswaku Khensani a fa ku tlula ku tlherisériwa eka vatswari va yena, hikuva a va chava ku paluxeka ehenhla ka mitirho ya vona ya manyala. Hikokwalaho Galachana a yisaka emahlweni aku:

> Ndzi ri n'wana loyi hi yena, yena ntsena loyi a nga hi khomisaka hikuva i vumbhoni bya leswaku hi hina hi nga ni mali ya Maluleke hikwalaho u fanele ku dlawa (p.96).

Marito lama tshahiweke laha henhla ya kombisa leswaku swigevenga a swi tiva leswaku a swi nga ri enawini ku tlhakisa n'wana wa ka Maluleke naswona a va chava ku ya langutisana na voko ra nawu leswaku va ta kuma hakelo ya leswi va swi endleke. Galachana u tshikilela leswaku vumbhoni byi onhiwa hi ku vula leswaku:

> Xana a wu swi voni leswaku swi nga antswa loko xihlangi lexi xi dlawa, ku ri ni loko hi tikuma hinkwerhu hi karhi hi bola ejele?... E-e hi fanele ku dlaya vuthala hinkwabyo lebyi nga endleka leswaku hi khomiwa. Hikokwalaho xihlangi lexi a xi mukisiwi, xi fanele ku dlawa...xi onhe hi leswi xi nga n'wana wa *tycoon,* sweswo ntsena, xi dlawela mali ya tata wa xona (p.69).

Swigevenga a swi chava ku kuma hakelo ehenhla ka swiendlo swa swona leswo biha. Swa boha leswaku va hetelela va kuma hakelo hikuva xin'wana na xin'wana laha misaveni xi ni makumu ya xona. Khensani a nga dyohangi nchumu, kambe xihoxo i ku va tata wa yena a ri ni mali ya xitalo leyi a yi naveriwa hi vanhu. A hi nandzu ku va munhu a ri ni mali kambe tinsulavoya leti ti vona ku ri xihoxo naswona a fanele a riha hi vutomi bya n'wana wa yena ehenhla ka mali leyi Pitirosi a nga lo yi dzukela nyuku. Galachana a vula a nga tipfinyingi loko a ku:

> Kunene xihlangi xi fanele ku dlawa hikuva xi nga hi vangela lumba...Tsundzuka leswaku hi xona xihlangi lexi, xona ntsena lexi nga hi yisaka ejele (p. 97-98).

Marito lama ya kombisa leswaku Galachana a nga tiyimiselangi ku cinca miehleketo ehenhla ka leswaku Khensani u fanele ku dlawa hambileswi a nga ri na nandzu. Hikokwalaho loko hi

© University of Venda

University of Venda

langutisa theme ra *Poetic Justice* ri katsa no va [illegible] kuma hakelo leyo biha ehenhla ka swiendlo leswo saseka va swi endleke. Ku fana na Maluleke loyi a pfuna rixaka hi ku va na mavhengele lawa a va ta kuma swilo ekusuhani va nga yangi ekule, kambe namuntlha a fanele a kuma xigwevo xo vava ehenhla ka mitirho leyo saseka leyi a yi endlelaka vaakatiko. Manghezi hambileswi a ri nsulavoya, a vona mhaka yo dlawa ka Khensani yi nga tshamisekangi hikuva mali ya xitalo a va yi kumile eka Maluleke. Manghezi u ri:

> Hambi vhoti yi ndzi dyile, kambe swi tiveni leswaku i xihoxo lexikulu ku dlaya ngati leyo ka yi nga ri na nandzu. Tanihi Pilato lowa le Bibeleni ndzi hlamba mandla, ngati ya n'wana loyi a yi ve henhla ka tinhloko ta n'wina (p.98).

Manghezi a swi vona leswaku swi hoxekile ku va n'wana a dlayiwa. Hikokwalaho a tekeke xigwevo lexi xa ku dlayiwa ka n'wana wo pfumala nandzu a xi fananisa ni xa Hosi Yesu, loyi a vambiweke exihambanweni a ri hava nandzu. Manghezi u ti teka a fana na Pilato loyi a nga pfumeri leswaku Yesu a dlawa hikuva a nga ri na nandzu, a nga fanelangi leswaku a hundzisiwa emisaveni. Leswi swi humelerisa mhaka ya leswaku vanhu van'wana laha misaveni va kuma hakelo leyo biha ehenhla ka swiendlo leswo saseka leswi va swi endlelaka vanhu va misava leyi. Hikokwalaho Manghezi a tifananiseke na Pilato loyi a nga ala leswaku Yesu Kriste a dlawa hikuva a nga voni nandzu.

Mutsari u boxa leswaku hambi a ri Khegu a nga swi tsakeli leswaku Khensani a dlawa naswona a nga tsakeli leswaku n'wana a tlhelerisiwa eka vatswari va yena, kambe a tivona a ri wa nkateko no va a tibyela leswaku Xikwembu a xi nyiki hi voko hikuva a pfumala n'wana. Khegu u ri:

> Swikwembu swa ka hina swi ndzi hlamurile. Hi rini ndzi ri karhi ndzi rila n'wana hi comana? Hi rini ndzi hlekiwa ni ku sapateriwa hi vasati kulorhi hikwalaho ka ku pfumala n'wana? Nkateko wo tano a wu na xipimaniso naswona a wu na xitalo. Rhurhi a ndzi to ka ndzo n'o ndzi nga ri na n'wana (p.133).

Marito lama tshahiweke laha henhla ya kombisa leswaku Khegu a lava ku vuyeriwa hi Khensani. Mali a pambuleriwile hi ntlawa wa yena, kambe a yi nga ri na nkoka eka yena hikuva a pfumala n'wana wo yi dya na yena. U vone swi antswa ku va a papalata leswi Galachana a n'wi rhume swona hi Khensani kutani a titekela yena leswaku a va n'wana wa yena. Hi tlhelo

© University of Venda

rin'wana a pfa a teriwa hi ku chava hikuva nandzu wun'wana hikokwalaho ko tsandzeka ku dlaya Khensani. Mutsari u boxa leswi hi Khegu:

> Loko a ehleketa hi leswi Galachana a nga ta n'wi endla swona, a namba a konya swinene a ri karhi a ku "yooo, yooo, yooo! A ndzi nga poni na Galachana minoo! Xi ta ndzi dlaya hi mavoko, ndzi file minoo! (p.132).

Ntshaho lowu wu seketela leswaku Khegu a tivangele nandzu eka Galachana, naswona a fanele a dlawa tanihi hakelo yo ala ku teka swileriso swa Galachana. Leswi tiyisisaka leswaku nandzu wun'wana ni wun'wana lowu munhu a wu endlaka laha misaveni u fanele ku hakela ehenhla ka wona. Hambiswiritano, Khegu u vone swi antswa leswaku mbyana ya yena yi fa hambiloko yi nga n'wi dyohelangi nchumu. Xana Khensani a fanele ku fa handle ka nandzu ke? Catchom a yi fanela ku fa ematshan'wini ya Khensani, kambe na yona a yi nga dyohangi nchumu. Mutsari u boxa leswaku:

> Catchom yi ka yi ku ndzi dye xa mani, yi fikela yi ya lomu timbyana ti yaka kona loko ti file. Yi fa yi nga tivi xidyoho xa yona naswona yi ri eku hlamaleni ka tihanyi ta n'wini wa yona loyi yi nga n'wi tirhela malembe ni malembe hi rirhandzu ni ku tshembeka. Yi fa yi khotse ncila wu enghene exikarhi ka milenge, ku komba leswaku a yi karhi yi khongela eka n'wini wa yona (p.134).

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku hambi a ri munhu wa dlayiwa a nga endlangi nandzu kumbe a nga onhelangi munhu tanihi mbyana leyi dlaweke handle ka nandzu. Hikokwalaho mutsari a te: " mbyana yi fe yi nga tivi xidyoho xa yona naswona yi hlamala tihanyi ta n'wini wa yona loyi yi n'wi tirheleke nkarhi wo leha hi rirhandzu ni ku tshembeka!! Vutomi byi hi ndlela yoleyo nkarhi wun'wana, vanhu va twisiwa ku vava va nga ri na xidyoho lexi va xi endleke.Khegu u ta fanela ku kuma hakelo ehenhla ka loko a dlele Catchom, mbyana yakwe hikuva na yona yi na wona malungelo yo hanya.

Xivutiso hileswaku xana ntlawa lowu wu ta helela kwihi ni swiendlo swa wona leswo biha. Swa boha leswaku hakelo ya swiendlo swa vona yi va kona. Khegu u swi vonile leswaku vutomi bya tika loko Galachana a swi thumbile leswaku ku dlayiwe mbyana ematshan'weni ya Khensani. Mutsari u boxa leswaku Galachana u: "Hoxe Khegu hi mpama lowu a nga sa a vona tinyeleti ta nhlekanhi" (P.150). Hakunene Khegu a ri n'wi xele kambirhi, hikuva

© University of Venda

Galachana u tlhele: "A fika a tlhotlhometa tlhelo lenu lumekiwa ra fole enhompfini ya Khegu" (p.150). Khegu a sungula ku va a kuma hakelo ya swiendlo swa yena, hikuva leswi a endliwa swona a swi vava naswona a swi nga tiyiseleki. Mutsari u boxa leswi mayelana na Khegu: "Ku vava ka swona! Khegu a tlula a muka ehenhla a ri karhi a kalakala. Manghezi na Phatimana va n'wi khoma a tiya, hi ku twa ku vava a kondza a rhulela" (p.150).

Ntshaho lowu wu seketela ku vava loku Khegu a langutisane na kona. Ntlawa wa yena a wu n'wi jikerile. Lawa a ku ri wona masungulo ya hakelo ya swiendlo swa yena. Loko a rungulerile Galachana leswi Khensani a nga nyamalarisa xiswona, u twe ongeti a nga bulumuka. Mutsari u boxa leswaku:

> Galachana u tlule xikan'we a hoxa Khegu hi mpama lowu nga va wu buluka tanihi ximoko xa tihavi. A n'wi engeta, a n'wi engeta kambe, a n'wi vatla tinhlaya leti hi timpama ku kondza Manghezi a tlula a n'wi khoma. (p.151).

Marito lama tshahiweke laha henhla ya tiyisisa leswaku xiyimo xa timhaka a xi nga ha tsakisi etlhelweni ra Khegu. A ri ku twisiweni ka ku vava. Hambi vona vaGalachana a va swi vona leswaku na vona a va hlayisekangi hikokwalaho ka vusopfa bya Khegu. Hikuva u boxa leswaku: "A hi to ya fela ejele leswi? Kumbe ni sweswi ndzi vulaka, maphorisa ya le ndleleni, ya ta ta hi olela ya ya hi pfalela" (pp.151-152).

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku swigevenga a swi nga ha tshamisekangi. Mutsari u tirhisile vito "olela" ku komba leswaku a va nge tweriwi vusiwana hi maphorisa loko vo tshuka va kumekile. Va ta oleriwa ku fana ni thyaka loko ri ya eku chuluriweni. A va khomiwa hi rhumbyana loko va ehleketa maphorisa va rivala leswaku na vona a va onhela rixaka. Hikokwalaho va fanerile ku kuma hakelo yo va ringana ehenhla ka swiedlo swa vona leswo homboloka. Khegu a nga ri ni matshalatshala lawa a ta ya tirhisa ku ponisa vutomi bya yena hikuva a hlangane ni xinkankaka. Loko va karhi va huma hi vuxa by doroba, Galachana u hlamule Khegu a ku:

> Hi ku yisa laha u nga ta ka u nga ha pfuki u kumiwe hi phorisa... Endzhaku ka swihlala leswi ku ni swibodlo. Hi laha hi nga ta ku tumbeta kona, maphorisa ma ta ku lava ma ka ma karhala (p.154)

© University of Venda

Marito lama nga laha henhla ya vuriwile hi Galachana. A tiyisisa leswaku Khegu u yisiwa etikweni ra lava nga miyela. Laha ku nga ri ki na timholovo, laha ni ntsumbu wa yena a wu nga ta pfuka wu kumekile. Hambileswi a va nga boxangi leswaku va lava ku n'wi dlaya, Khegu u hatle a hlamula a ku:

> Ndzi tshikeni mi nga ndzi dlayi, maphorisa a ya nga ndzi kumi ndzi ta baleka... Hambileswi a a nga tivi ndlela leyi a va ta n'wi dlaya hi yona, a a swi tiva leswaku ku n'wi dlaya kona va ta n'wi dlaya. Kwalaho a sungula ku rhurhumela. A rhurhumela tanihi munhu la nga humela hi swikwembu, meno ya yena ya va ya banana wonge u lo khoma hi xirhami (p.155).

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku Khegu a fanele ku dlawa hi mampela. A ku nga ri ni ndlela leyi a ta ponisa vutomi bya yena hi yona. Kambe Vatsonga va ri "yi fa yi hlarile" hikuva a nga kona loyi a navelaka ku hambana ni misava. Khegu a rivele leswaku u dlaye Catchom handle ka nandzu. U sungurile ku xavelela a ku:

> Galachana n'wana mhani, mi nga ndzi dlayeni ndza kombela, la ndzeni ka yin'wana ya tibege ta mina ku ni mali, tekani yona mi ndzi tshika ndzi famba (p.155).

Marito lama boxiweke hi Khegu laha henhla ya kombisa leswaku hakunene a chava ku langutisana na xigwevo lexi a fanerile ku xi kuma tanihi hakelo ya swiendlo swa yena. Mali a yi nga swi koti ku sirhelela munhu ku va a kuma xigwevo xo ringana ni swidyoho leswi a swi endleke erixakeni. Hambiloko a ri eku xaveleleni, a nga vangi kona wo n'wi twela vusiwana. Phatimana u ri:

> U ta ndzi khomela Khegu, ku hava lexi ndzi nga xi endlaka. Lexi ndzi nga xi endlaka ku ngo va ku kombela Xikwembu leswaku xi amukela moya wa wena (p.156).

Phatimana a nga ri na wona makungu yo ponisa vutomi bya Khegu, hikuva u yisa emahlweni a ku:

> Ku hava lexi ndzi nga xi endlaka Khegu. Swi tive leswaku ku khomiwa ka wena swi vula ku khomiwa ka hina, hikwalaho ku fa ka wena i ku pona ka hina ku khomiwa... ku hava laha a wu ta

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

balekela kona nawu wu va wu [illegible] ku kumi. Nawu wu fika hinkwako. Hambi ku ri esirheni wa fika (p.156).

Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku Khegu a lulameriwile hi ku fa. Swigevenga a swi nga tsakeli ku khomiwa, hikuva a swi swi tiva leswaku loko Khegu o pona vona va fanele ku kuma hakelo hi ku ya ekhotsweni. A nga ta miyela Khegu, a ta hatlisa a boxa mavito ya ntlawa lowu. Mutsari u tlhele a tirhisa xithathelo hi ku vula leswaku: "Hambi ku ri esirheni wa fika!!." Xithathelo lexi xi tiyisisa leswaku voko ra nawu ri lehe ngopfu, a nga kona loyi a nga ri papalataka. Hikokwalaho Khegu a fanele ku fa leswaku vona va ta hlayiseka.

Khegu a nga swi tsakeli leswaku a va yena a ri yexe loyi a kumaka hakelo ya rifu, hikokwalaho u ringetile ku lava ku famba na Manghezi xikan'we. Mutsari u boxa leswaku:

> Ku chava ku nyika Khegu matimba, ivi o tlula a ku Manghezi swivindzi leswi hi nhloko tlhi! Ivi yo muka swin'we yi ya ku pfindzii, Manghezi a va a tlakusela ni milenge ehenhla. Ivi Khegu o bulumuku, a ku ndzhwalo wa nga wa tindleve (pp.156-157).

Ntshaho lowu wu seketela leswaku Khegu a nga lavi ku fa a nga tilwelangi kumbe ku fa a ri yexe, hikwalaho a ringetaka matshalatshala yo va a famba ni un'wana hikuva loko ku ri rifu rona a swi vona leswaku ri n'wi kongomile. Mutsari u boxa leswaku Khegu a rila swo hlomula mbilu hi ku chava ku fa. Mutsari u ri: "Mukhosi wa kona a wu ri lowa mayimbulo. Swihlahla ni mpfhuka swi tala hi wona: "Yoo, yoo, ndzi file, ndzi file minooo!" (p.157).

Marito lama ya kombisa xirilo lexi Khegu a xi rila hikwalaho ko chava ku fa. Hi ntiyiso a nga kona loyi a nga tiyelaka rifu hikuva a ku si tshama ku vuya munhu a ta hi hlamusela leswaku xana ku njhani etikweni ra vafi. Na yena Khegu a nga swi tsakeli ku fa. Kambe loko nkarhi wu fikile munhu a nge wu baleki. Marito lama nga laha hansi ya kombisa leswaku Khegu u vuye a lahleriwa eswibodlweni. Mutsari u boxa leswaku:

> Hi loko va ku n'wi wuyuwuyuuu, a ya twakala na ma mhe, hi nhlana endzeni ka swibodlo. Mukhosi wa kona a wu ri lowu tlhavaka mbilu hakunene... kwalaho Khegu a namba a kalakala hi matimba hi ku chava lokukulu. A kalakala a ri karhi a ringeta ku koka nenge lowu a ri karhi a ringeta ku tiya hi lowun'wana, na wona wo bodlomela. Hi ku chukuvanya loku, a ya a mbombomela hi ku hatlisa (p.157).

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku Khegu a ya kona eMuya-a-nga vuyi, etikweni leri ku tshamaka lavo kala mahungu, laha ku nga ri ki ni hosi naswona ku pfumala ni nsulavoya. Khegu u pfange no tsundzuka Xikwembu loko a ri karhi a mbombomela eswibodlweni a ku: "Xikwembu xi ta mi vonaaa! Xikwembu xi ta mi vooona! Yooo! Yooo! Ndzi file minooo!" (p.158).

Xirilo xa Khegu lexi tshahiweke laha henhla, xi kombisa leswaku a swi tiva leswaku Xikwembu xa va xupula lava endlaka vubihi tanihi vaGalachana. Hikokwalaho a rila a karhi a tsundzuka Xikwembu leswaku xi le ku va voneni leswi va swi endlaka naswona va ta kuma hakelo ehenhla ka swiendlo swa vona leswo homboloka. Kambe yena a rivele leswaku a hanya hi vubihi laha misaveni. Hikokwalaho Khegu u kume hakelo yo ringana swidyoho swa yena leswi a nga swi endla. Xana lavan'wana a va ta pona loko Khegu a file ke? Xivuriso xa Vatsonga xi ri: "Hambi wo famba enkoveni lundza ri ta vonaka", hikwalaho a swi boha leswaku timhaka ta vona ti humela erivaleni. Vutomi byi sungurile ku bava eka Phatimana. Manawakwe u n'wi tsundzuxile marito lama a tshama a n'wi byela wona hi masiku loko a tshame ni maphorisa a ku:

> Ndzi te yini Phatimana? Ndzi te yini N'waninginingi ma ka tindleve? A ndzi nga vuli kwala, loko ndzi ku ndza vula byi ri vu*widie widie!* Hi yo yini leyi? A wu ta ya fela ejele leswi? (p.160).

Ntshaho lowu wu seketela marito lawa mana wa yena a tshama a karhi a n'wi laya hi wona. A ri ku n'wi tsundzuxeni leswi a tshamela ro n'wi laya a nga yingiseli, kambe loko ku kala ku fika maphorisa swa tikomba leswaku timhaka ta yena ti humele erivaleni. N'wa-Ndzheko a swi vona leswaku Phatimana ri n'wi xele kambirihi, kutani a kombela maphorisa leswaku ya n'wi olovisela xigwevo hikuva milandzu ya yena a yi tika. N'wa–Ndzheko u byela maphorisa a ku:

> Mi nga xi dlayi vatatana, mo xi khoma mi nga xi dlayi, ndza mi kombela vatatana, mi nga xi dlayi ndzo va na xo ntsena... kangatela mavoko Phatimana, kangatela va ku boha, mi nga xi himeteri vatatana ndza mi khongela! (p.163).

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku rirhandzu ra manana a ri heli naswona a ri pimanisiwi na nchumu. Mukhegula a swi vona leswaku Phatimana a nga tshuka a kume hakelo yo vava ku fana na rifu ehenhla ka swiendlo swa yena, hikuva u ri: "mo xi khoma, mi nga xi dlayi". Marito ya ku: "Ndzo va na xo ntsena", eka ntshaho ya kombisa ntsongahato wo tsakela hambileswi

© University of Venda

seketelaka rirhandzu leri a ri na rona eka n'wana wa yena leri vuriwaka "unconditional love" hi Xinghezi. N'wa- Ndzheko u kombise rirhandzu ra ntiyiso leri a ri na rona eka Phatimana hambiloko a taleriwile hi swihoxo. Hambi a ri a ri yena Phatimana a swi vona leswaku nandzu wa yena i wukulu hikokwalaho a tsundzukeke ku ya tumbela ekerekeni loko a xupukele maphorisa naswona kereke i yindlu leyi xiximiwaka hikuva hi laha vanhu va hlengeletanaka kona ku dzunisa vito ra Xikwembu. A titwa a hlayisekile loko a ri endzeni ka kereke, hikokwalaho a khongela Phatimana a tshembisa Xikwembu leswaku:

> Ndzi ta ya dyondzela ni vufundhisi, ndzi va nandza wa wena lowo tshembheka, ndzi ta hanya hi ku lulama, ndzi nga ha teki xa munhu, ndzi hanya hi nyuku wa mombo wa mina n'wini. Ndzi ponise tatana, a ndzi lavi ku ya fela ejele Tatana wa matimba hinkwawo (p.168).

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku hi mikarhi yo tala, vanhu loko va hlangana na swphiqo evuton'wini va tsutsumela eka Xikwembu leswaku xi va twela vusiwana. Vanhu va endla swidyoho hi vomu va tshemba leswaku Xikwembu xi ta va rivalela . Hikokwalaho ka yini Phatimana a nga tsutsumelangi eka Galachana loyi a n'wi teka a ri Xikwembu leswaku a ya n'wi ponisa emenweni ya Maphorisa? Phatimana a tshama ehansi a pima swidyoho swa yena kutani a swi vona leswaku a fanele ku swi hakela hi rifu, hikokwalaho eka ntshaho lowu a ku: "Ndzi ponise tatana, a ndzi lavi ku ya fela ejele". Marito lama ya kombisa leswaku a swi nga ta olova ku va a huma ejele loko vo tshuka va n'wi khomile. A swi ta endleka leswaku a ya tshama vutomi bya yena hinkwabyo ku ya hi swidyoho swa yena. Hi mpela ku fa a ku tiyeli hi munhu, a nga kona loyi a tinyiketelaka ku fa hambiloko a endlile leswo biha. Phatimana u ri: "Ndza chava tatana, ndza chava, ndzi hlongorisiwa hi maphorisa ya lava ku ndzi khoma ya ndzi dlaya" (pp.169-170).

Marito lama ya kombisa leswaku hakunene Phatimana a nga lavi ku tikuma a hundzile laha misaveni. Mhaka yo hlamarisa i ku va loko a karhi a khongela a nga xi byeli Xikwembu xihoxo lexi a xi endleke ku kala maphorisa ya n'wi hlongorisa. Hambileswi mavito ya Galachana na Manghezi a ya ha hlayisekile a swi kalangi swi tlhaveriwa hi sana, hikuva xihundla a xi nge tshami xi tumberile, swi fana ni wansati loko a bihile emirini a nge swi tumbeti hikuva hi ku famba ka tin'hweti khwiri ri ta kula kutani xihundla xa yena xi voniwa hi vanhu hinkwavo. Swa fana ni le ka swigevenga leswi. Loko va twa vito ra Phatimana ri hlayiwa eka xiyanimoya a va ha vangi ni ku rhula. Hambileswi Galachana a tiendla nkuzi, mutsari u hlamusela ku chava ka yena hi ndlela leyi:

© University of Venda

UNIVERSITY OF VENDA
LIBRARY

> Hambileswi a a tiviwa a ri munhu wa xivindzi, ka nkarhi lowu, xivindzi a xi hlakarile, xikandza xa yena a xi hundzukile xi te kwaratsatsaaa, hi ku chava, xinon'wana xi tsasuriwile xi sa xi la ni ku khomana ni nhompfu, xi ri karhi na swona xi ncakunha, kambe ku ri hava lexi ncakunhiwaka a wongi u lo engheniwa hi nyoxi enon'wini....Hi dye naxo, hi dye naxo, hi borile, hakunene hi borile (p.175).

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku vutlhari bya Galachana a byi ri ekusuhi no fika emakumu. A rivele na leswi a ha ku byelaka Manghezi leswaku va fanele va ringeta ku ya faya bangi, naswona Manghezi u n'wi byerile leswaku: " U lava leswaku hi ya bolela ejele hi!" (P.174). Galachana a swi rhandza ku hanya hi vuxisi kambe ku ya exitokisini a nga swi lavi. Kambe sweswi timhaka a ti teke xiyimo xo ka xi nga tsakisi. Manghezi a nga ha tikoti hambi a ri yena, hikokwalaho a ehleketa no balekela vukarhi bya maphorisa. Mutsari u n'wi tshaha a karhi a byela Galachana leswaku:

> A ndza ha tshameri sweswo, hi khomiwile hi borile, mina ndza baleka mina...Ndzi tshike ndzi baleka, ndzi tshike ndzi ya vona nsati wa mina ni vana va nga si ta ndzi khoma va ya ndzi dlaya. Ndzi ta ya bolela ejele minooo! ...Leswaku hi khomiwile a wu swi voni. Loko vo ka vo Phatimana vo n'wi rha, na hina hi khomiwile. Ndzi ri hi khomiwile, wa swi twa na? hi khomiwile(p.176).

Marito lama vuriweke hi Manghezi laha henhla ya kombisa leswaku hakunene a va ri ekusuhi swinene no kuma hakelo ya swiendlo swa vona, laha theme ra *poetic Justice* ri nga ta paluxeka hi ku olova. Hinkwavo a va vona ongeti loko vo khomiwa va ta ya dlayiwa hikuva na Phatimana a swi veka hi mukhuva wolowo. Mbuyelo wa rito "Hi khomiwile" eka ntshaho lowu wu kombisa leswaku hakunene loko maphorisa yo va kuma a ku nge vi na ku pona, hikokwalaho a nge: "Hi khomiwile", ku nga ri "Hi ta khomiwa" Mutsari u tlhele a tirhisa xilandzi xo komba nkarhi lowu nga hundza, "ile", ku kombisa leswaku swigevenga swi tivona swi khomiwile khale. Hikokwalaho ka xiyimo lexi Manghezi a ri eka xona, u kale a ehleketa nsati ni vana lava a nga si tshama a swi boxa leswaku u siye ndyangu ekaya. Hi ntiyiso, hi mikarhi ya ntsako munhu wa rivala hi vukona bya ndyangu wa yena ku katsa ni vatswari ni maxaka. Manghezi u tsundzukile Xikwembu hi nkarhi wo tika, a rivala leswaku a hamba a rhuketela Mufundhisi Nkuna loko a n'wi laya hi ta mahanyelo ya yena lamo biha. Manghezi wa ha tshikilela mhaka yo khomiwa ka vona hi ku vula leswaku: "Hi ri hi khomiwile a ku na n'anga.

© University of Venda

Yooo, hambi a ndzi ku ndzi endla yini minoo, Mukhuva nga ha ringetangi ku tlhelela ko vuthicareni" (p.176).

Hi ntshaho lowu, Manghezi a tiyisisa leswaku a ku na loyi a nga va kutsulaka eka maphorisa. Hambi ku ri n'anga a yi nge swi koti ku sivela leswaku va nga khomiwi. U kale a tsundzuka ntirho wa vuthicara hikwalaho ko chava maphorisa. A a rivele marito lama a nga tshama a ma boxa a karhi a tsan'wa ntirho lowu. Kambe namuntlha hikuva timhaka ti teke xiyimo xo vava wa byi tsundzuka vuthicara hikuva a ku ri ntirho wa le nawini, ku nga ri wa ku yiva ku n'wi vangelaka mabibi ya mbilu. U kale a tsan'wa vuthicara a ku:

> Evuthicareni mina! Ndzi ya lava yini evuthicareni? U ya ku mbirhi ni mbirhi i mune, *a rat, a big fat rat.* Mara mathicara swa hlupheka kee! I ntirho wa swiphukuphuku wolowo, ku dzumba u anyuka lexi u anyukelaka xona u nga xi voni. Vuthicareni! That will be a day (pp.173-174).

Marito lama tshahiweke laha henhla ya kombisa rivengo leri Manghezi a ri na rona ehenhla ka ntirho wa vuthicara, naswona a vona ntirho wa vuthicara, wu fanerile swiphukuphuku ni swisiwana. hikuva a ri ekhombyeni wa wu ehleketa ntirho lowu. Hambileswi a yive mali ya xikolo a va kalangi va n'wi khoma, mutsari u boxe leswaku va lo n'wi hlongola kunene kutani a tinghenisa eka ntirho wa tintlhari, ku nga ntirho wo yiva lowu n'wi ngheniseke ekhombyeni. Hikokwalaho swivuriso swa Vatsonga swi vula leswaku: "U nga dlayi nyoka u ndzuluta, ta micele ta ku vona", kumbe " U nga tshuki u onhela xihlovo, hikuva mundzuku u nga tlhela u lava ku nwa mati eka xona" swivuriso leswi hi swi fananisa na loko Manghezi a ehleketa hi ta ntirho wa vuthicara laha a hlambanyile leswaku a nge he pfuki a tlhelerile eka wona.

Galachana a nga swi voni hi ndlela yoleyo ya leswaku "se va khomiwile" hikuva ku ya hi mahungu ya xiyanimoya, mavito ya vona a ya nga si humela erivaleni handle ka ra Khegu ni ra Phatimani. Hikokwalaho a byelaka Manghezi a ku :

> A wu si khomiwa *man* Manghezi, kutani u phuphurhukisa hi yini? Miyela, tshama ehansi hi luka mano...Tshama ehansi hi ehleketa *man,* a wu yi ka helo *yo swine,* a n'wi susumetela esofeni, a va a ya khiya rivanti a hlomula khiya a ri hoxa exikhwameni (p.176).

© University of Venda

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku Galachana a nga tivimiselangi ku va a kuma hakelo ya swiendlo swa yena. A lava ku huma ni rhengu leswaku va ta kota ku pona. Hikokwalaho a karihelaka Manghezi, a n'wi hlohletela leswaku va fanele ku huma ni pulani leyi nga ta ponisa vutomi bya vona leswaku va nga tshuki va khomiwile hi maphorisa. Galachana u vone swi antswa leswaku Phatimana a dlayiwa hikuva hi yena ntsena loyi a ta hoxa vutomi bya vona ekhombyeni. Galachana u tiyisisa leswaku Phatimana u fanele a dlawa hi ku vula leswaku:

> Va ku fa a va na mahungu, hikwalaho, Phatimana tanihi Khegu u fanele ku fa, u fanele ku nyamalala va nga n'wi kumi... A hi fambe hi n'wi lava hi ta n'wi pfala nomu maphorisa ma nga si n'wi kuma (pp.177-178).

Marito lama tshahiweke laha henhla ya tiyisisa leswaku Phatimana a fanele ku fa leswaku vuthala byi ta kota ku lahleka hikuva loko maphorisa yo kala ya khoma Phatimana, a ta boxa mavito ya Manghezi na Galachana, hikokwalaho a fanerile hi rifu. Leswi Phatimana a ri eku hlongorisiweni hi maphorisa, u vone swi antswa ku va a tsutsumela eka vaGalachana leswaku va ta n'wi ponisa. Miehleketo ya Phatimana a yi tsanile swinene, hikokwalaho ka yini a rivele leswi va swi endleke eka Khegu. Xana yena a va ta n'wi tshika ke? A fanele a nga yangi eka vona hikuva a va kunguhatile swo biha hi vutomi bya yena. Hikokwalaho Galachana a nga kanakanangi ku n'wi byela leswaku: "Phela ku fike nkarhi lowu un'wana ni un'wana a fanele ku hlakulela bya yena vutomi" (P.183). Marito lawa a ya endla leswaku Phatimana a nga ha vi ni ntshamiseko. A swi vona leswaku u ta balekela ekule loko a kumile mali, Galachana u n'wi byela leswaku:

> A ku na mali u nga ta yi kuma hikuva laha hi ku yisaka kona, hambi munhu o fika a ku fumbela madzana dzana ya tirhandi a wu nga vi na mhaka na wona, hikuva no ma vona a wu nga ma voni. U ya u ya tiyisa Khegu le swibodlweni (p.183).

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku Galachana a nga ta cinca makungu ya yena. Phatimana a fanele a landza Khegu. A swi vonile loko Khegu a kuma hakelo yo vava, kutani a swi vona leswku Galachana a nge n'wi tweli vusiwana hikuva loko a kala a dya makungu, a ku nga ri na loyi a ta n'wi cincisa miehleketo. U tlhela a boxa leswaku: "Ndzi vula leswaku swi nga antswa leswaku u fa u ri swaku, ku ri ni loko hi khomiwa hinkwerhu. Xexi hi nga dlayela Khegu xona hi xexi hi faneleke ku ku dlayela xona" (p.183).

© University of Venda

Marito lama tshahiweke laha henhla ya komiki, leswaku Galachana a hetile ni miehleketo ya yena. Jele a nga ta yi tiyisela, hikokwalaho Phatimana a fanele ku fa leswaku vona va nga khomiwi. Hambileswi a va hanya hi vugevenga, ku ya exitokisini a va nga swi tsakeli. Phatimana a fanele ku fa hakunene hikuva Galachana u ri:

> U fanele ku nyamalala hi ndlela leyi hi nga ku lulamisela yona. Ndzi ri u nga ringeti vutlhari, loko wo ringeta vutlhari, ku ta nun'hwa musizi ni nswanyi.. ndzi ta ku balesela ku sungula, loko u file, hi ta rhwala ntsumbu wa wena hi wu hoxa la swibodlweni wu sa wu dzika. Xana u ni lexi u lavaka ku xi vula ndzi nga si ku balesela (pp.184-185).

Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku Phatimana a va kunguhate khale hi rifu ra yena leswaku vutomi bya vona byi ta hlayiseka, naswona a tlhela a n'wi tsundzuxa leswaku a nga kali a ringeta matshalatshala yo tiponisa. Galachana a nga tlheli eka makungu lama a ma boheke, hikuva u ri: "U fanele ku fa leswaku mina na Manghezi hi ta pona ku khomiwa" (P.185). Galachana u tlhele a va ni xitiyanhlana xo tlhela vutisela Phatimana swivutiso swo ka swi nga heli ku kondza Phatimana a luka rhengu ro ponisa vutomi bya yena hikuva hi ntiyiso a nga kona loyi a nga byi nyikelaka hi ku olova. Mutsari u boxa leswaku:

> Galachana u te a nga si xi koka, ku chava ko nyika Phatimana matimba yo hlamarisa. O tlulu, o hi ntangu Galachana swivindzi leswi tlhi! ivi Galachana a a yime a fularhela swibodlo, o hi xindzhaku de, de, de, de, a ya ku ndzeni ka swibodlo gagagaaa! Xibamu xi duvuka xi va xi ya wela le kule le (p.185).

Hi ntshaho lowu mutsari u lava ku hi paluxela leswaku Phatimana a lava ku ponisa vutomi bya yena. A nga ta swi kota ku fa a nga ringetangi nchumu, hikokwalaho a pfukeleke Galachana matimba. Hi ntiyiso hinkwawo a va dyohile, a va faneriwile hi ku kuma hakelo ehenhla ka swiendlo swa vona leswo biha. Phatimana u vone swi fanerile leswaku a tilwela. Ematshan'wini yo va a nghena endzeni ka swibodlho laha ku heleleke Khegu, ku nghene Galachana. Xana a ta pona ke, hikuva kona hi le muyaangavuyi. Galachana a swi vona leswaku ti bihile, laha a ri kona a ku bava, a swi ta antswa loko a kumiwile hi maphorisa ku tlula ku va ndzeni ka swibodlho, a ri ekusuhi ni ku fa. A huwelela hi rito ra mahlomula mbilu a ku: "Phatimana, Phatimana m'nghaname tana u ta ndzi koka, tana u ta ndzi humesa hi ta baleka kun'we. Ndzi pfune Phatimana, tana u ta ndzi koka, ndza fa, hi ri ndza fooo!" (p.187).

© University of Venda

Hambiloko Galachana a ringeta ku tumbela ma[illegible]risa a nga ta swi kota ku tumbela rifu. A swi boha leswaku a hela a kume hakelo ehenhla ka mitirho ya yena leyo biha. Sweswi a ku ri nkarhi wo tshovela leswi a swi byaleke. Timhaka a ti bihile ni le ka Manghezi. Leswi a swi kunguhatile na Galachana swi vuye hi yena. Phatimana u dodombisane na yena ku kondza a n'wi dlaya. Mutsari u tiyisisa ku fa ka Manghezi hi ku vula leswaku:

> Phatimana a a kwate ra ka salani. A namba a omelela ehenhla ka Manghezi a ri karhi a n'wi tlimbe hi minkolo. Manghezi a chukuvanya a tiphina. Ku tshika ka Phatimana hi loko Manghezi a te whii, a nga ha chukuvanyi, moya wu tihumele khale (p.186).

Marito lama ya tiyisisa ku hundza emisaveni ka Manghezi. Phatimana u vone swi antswa ku va a ponisa vutomi bya yena hi ku dlaya Manghezi. A nga ha vileli hi Galachana hikuva rifu a nga ta ri baleka laha a ri kona. Va fe va nga swi ehleketangi, rifu ri va jume ku fana ni gama. Leswi a va swi kunguhatile hi Phatimana a swi humelelangi, wa hanya, kambe u le hansi ka ntshikilelo wo chava maphorisa. Va Galachana a va kume hakelo yo va ringana ku nga rifu. A ku ri xona xigwevo xo va va hanye vutomi byo xanisa vanhu van'wana emisaveni. Hambiloko Phatimana a swi vonile leswaku u tiengetelerile milandzu, a nga tiyisangi emaphoriseni. U vone swi antswa ku ya eka murhandziwa wa yena Stella leswaku a ta kota ku n'wi tumbeta. Mutsari u kombisa leswaku Phatimani a ri ni ntiyiso wa leswaku loko o ya eka Stella u ta pfuneka hi ku boxa leswi:

> Stella u ta n'wi amukela hikuva wa n'wi rhandza. A nga ka a nga n'wi hlongori. Hambileswi a nga ri ki na mali, u ta tikarhata ku famba a ba mitsandze a n'wi kumela mali yo baleka hi yona. Hambi ku ri ku n'wi rhuma ekaya eka mana wa yena a ya n'wi tekela mali na mpahla a nga n'wi rhuma. (p.189)

Hi ntshaho lowu, mutsari u lava ku kombisa leswaku Phatimana a ha yisa emahlweni makungu ya yena lamo biha. A nga tiyimiselangi ku va a hambana ni vutomi lebyo homboloka naswona a chava ku kuma hakelo ehenhla ka swiendlo swa yena leswo biha. Hikokwalaho a ha kunguhataka ku baleka ematshan'wini yo tiyisa emaphoriseni, kumbe xigwevo xa yena a xi ta n'wi olovela. Stella a nga ri munhu wo homboloka, a ri ni rirhandzu eka Phatimana kambe hikokwalaho ka vuxaka bya vona a ta nghena ekhombyeni naswona a ta kuma hakelo ehenhla ka swiendlo swa yena. U swi kotile ku luka rhengu ro ponisa Phatimana eka Maphorisa. Hi ku endla swoleswo, u va a tinghenisile eka mhaka ya manyala. Phatimana u pfumerile ku hoxiwa ebokisini ra vafi, a tiendla ntsumbu a ha hanya. Mutsari u boxa leswaku:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> Etinhlokweni ta bokisi kona a ku tshame nhwanyana loyi hi ku n'wi languta kunene, munhu a a namba a swi vona leswaku a a ri yena muferiwa. Stella a ri karhi a ntlikula hi xiviti lexi a xi tlhava mbilu hakunene, swi sa swi ku n'wi be! (p.197).

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku Stella a tinghenisile eka vutomi lebyo biha bya Phatimana naswona hi yena a lukeke rhengu ro va Phatimana a balekisiwa hi ku hoxiwa endzeni ka bokisi ra vafi. Hikokwalaho ka sweswo, Stella u ta fanela ku kuma hakelo hikuva na yena i mubihi. Leswi a va ponile eka maphorisa va vile ni ntsako va ehleketa leswaku loko ku ri ndzingo va wu hlurile. Muchayeri wa lori u sungurile ku humesa bodhlela ra byalwa leri a ri tumbetile loko a vona maphorisa, kutani a sungula ku ri nwa laha ri nga n'wi vangela nyanyuko kutani a chayela hi vusopfa laha van'wana swi va vangeleke ku getsela ka meno. Mutsari u boxa leswaku:

> Shitlhangu u humese bodlhela ra byalwa leri a ri tlhotlhometiwe swinene exikarhi ka xitulu xa lori va ri nwa va karhi va siyerisana. Loko va nwile va hetile, bodlhela ri cukumetiwa hi fasitere. Shitlhangu hi ku twa byalwa lebyi a byi sungula ku vila ekhwirini ra yena a ta ta tshamiseka kahle, a ku, mafurha u kwihi?..A kandziya xilepulana xa ku chela mafurha hi xona xi ku swa -swa -swa! (pp.200-201)

Marito lama tshahiweke laha henhla ya kombisa machayelelo ya vusopfa lawa Shitlhangu a ri eku chayeleni ha wona hikokwalaho ka xihoko. Rivilo leri pasisiweke emapatwini ya tiko ra Afrika-Dzonga i *120 km* naswona a ri ku endleni ka nandzu hi ku famba rivilo rikulu leri nga pfumeleriwangiki. U fanele a gweviwa hikwalaho ka rivilo leri hikuva u veka vutomi bya yena ekhombyeni xikan'we ni vutomi bya lava a fambaka na vona. Mutsari u tlhela a boxa leswaku:

> Vhilwa ra le mahlweni ra tlhelo ra ximatsi ra lori ro thwuuu! ivi lori yi ku a ndzi endleriwangi ku famba hi mavhilwa manharhu mina, yo sungula ku thawuza ni pato, yi chanchula yi va yi ri tshika...yima ndzi ku teka N'wa –buloho, buloho ro hi thwa hi swi vonisa sweswi ro kangatela ribiribiri, lori yo fika yo ribiribiri khwaaa, yi va yi ta ta etlela hi rivambu wonge yo losela, yi ba hi thendhe, yi pfuka yi tlhela yi vuya ehansi hi rivambu (p.201).

© University of Venda

Hi ntshaho lowu, mutsari u lava ku hi kombisa leswaku munhu a nga pfumeleriwi ku chayela movha loko a ri ehansi ka ntshikilelo wa swipyopyi hikuva miehleketo ya yena a ya ha tshamisekangi naswona i nandzu lowukulu ku chayela movha u nwile, etikweni ra hina munhu u fanele a kuma hakelo hikokwalaho ka sweswo. Mutsari u yisa emahlweni a ku:

> Lava a va ri hala ndzhaku xi va xiyowe yowe! Lori yi va hlunguhla ni ku va hlela, yi va peperha va huma va ya wela le kule le. Bokisi na Phatimana wa rona endzeni ri haha kunene, ri ya fika ri ku ehehnhla ka maribye ndlenge, ri va ri helela kwalaho, Phatimana a ku erivaleni mpempenene, ku va ku ku whii! (p.201).

Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku lori ya Shitlhangu yi wile kutani yi chululela ehansi vanhu hinkwavo lava a va ri endzeni ka yona xikan'we na Phatimana loyi a ha etlele endzeni ka bokisi ra vafi. Hi laha Stella a lahlekeleke hi vutomi bya yena kona hikuva mutsari u vula leswaku Phatimana a ri karhi a huwelela a ku:

> Steeella, Steella, murhandziwa xana u ponile xana? Xana wa ha hanya murhandziwa? Yoo! Stella wa minooo!... A ta ha hlamula hi mani? Stella loyi lori a yi n'wi halalate a ya tshima ehansi hi nhloko, a a tshoveke nhamu. Ka nkarhi lowu a a lo whititiii, a nga ha vileri ha nchumu, ni leswaku u langa hanya a nga ha swi tsundzuki (pp.201-202).

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku Stella a hundzile emisaveni. A yi kumile hakelo ya swidyoho swa yena leswi a swi endleke hikwalaho ka nsusumeto wa rirhandzu. A yima ni mahanyelo yo homboloka ya Phatimana hikuva u hlawule ku n'wi tumbeta ematshan'weni yo n'wi hlohlotela leswaku a tiyisa emaphoriseni kumbe ku luma maphorisa ndleve. Hikokwalaho ka sweswo, na yena i muhomboloki. Hambileswi hakelo ya yena ku veke rifu, kambe yi n'wi ringanile hikuva a luke rhengu ro balekisa xigevenga xa khombo lexi nga lavekeki erixakeni. Theme ra *poetic justice* ri paluxekile hi ku olova hikokwalaho ka rifu ra Stella. Xana Phatimana a ta yi kuma rihi ya yena hakelo hikuva vanghana va yena hinkwavo a va hundzile emisaveni? Xana Xikwembu xa sirheleta ni swigevenga leswi hanyaka hi ku xanisa vanhu laha misaveni ke? Kambe wa hemba Bra Phantom na ya yena hakelo u ta yi kuma hikuva lexi nga heriki xa hlola. Leswi a tshovekile nenge ekhombyeni leri ra lori, u ringetile ku kasakasa hi nsindziso a chava maphorisa. Hambiloko a tivona leswaku u tshovekile nenge, a nga pfumelelangi mbilu

© University of Venda

ni moya wa yena leswaku a tinyiketa emaphorisweni. U vonile swi antswa leswaku a yisa emahlweni rhengu ra yena ro baleka. Mutsari u boxa leswaku:

> U te a ha ri karhi a lwa ku yima, o twa mpfumawulo wa movha wa maphorisa lawa hi ku byeriwa hi muhundzi wa ndlela hi ta nghozi leyi nga humelela, a va ta hi rivilo lerikulu...U te a ha kasa tano, a ri karhi a koka-koka nenge lowu a wu lo pfotlo, o ni xivatlankombe lexi a xi ri karhi xi hlongorisa kondlo nqwaa! Nyanswivila wa nyoka leya ntima dzhwiii! Ku leha a ku vo! (p.202).

Marito lama tshahiweke laha henhla ya tiyisisa leswaku hambiloko Phatimana a tshovekile nenge a nga tiyimiselangi ku fa ku fana ni toya kambe a tiyimisele ku ringeta matshalatshala lama ya nga ta n'wi ponisa eka maphorisa. Xiyimo lexi a nga eka xona a xi nga ha n'wi pfumeleli leswaku a nga ha va na xitiyanhlana xo baleka maphorisa, kambe a tibyerile leswaku a nga ka a nga lahleli thawula ku fana ni vabi va xibakele. Xana xivatlankombe lexi a xi ta n'wi tshika ke? Hi rihi Phatimana a ri karhi a vhika rifu ke? Mutsari u kombisa leswaku:

> Loko yi n'wi vona, nyoka yo yimisela nhloko ehenhla ongeti yo n'wi bombisela nhamu leyi a yi lo gandle, gandle ni vuxungu lebya ntima, lebyi a byi ri karhi byo hati, hati, hati, eku vonakaleni ka dyambu ra siku rero (p.202).

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku nyoka a yi tiyimiserile ku endla Phatimana nsele. Ku kala yi "yimisela nhloko ehenhla", swa tikomba leswaku a yi lava ku hunguta vuxungu lebyi a byi tele enhan'wini ya yona. Vuxungu bya dlaya. Phatimana a dye na xo eka siku leri. I khale a karhi a pona hi ku tilwela a dlaya. Kambe eka xivatlankombe lexi a ta pona xana? Mutsari u kombisa ku chuhwa ka Phatimana hi ku vula leswaku:

> Ku hlangana kunene hi mahlo, Phatimana a namba a yimeka wonge u lo khomiwa hi gezi. A tlhava nkalanga a lo yima, mahlo ma humele ma ri tani! A yimise ni mavoko a ku wa vhika. Iiii, enyoka exivatlankombe, ndzi filee, ndzi filee, iiiii! (p.203).

Xiyimo xa timhaka a xi bihile eka Phatimana. A a ri n'wi xele kambirhi. Hikokwalaho a boxeke marito ya "Ndzi fileee" a ha hanya. A swi vona leswaku u le kusuhi swinene no va a kuma hakelo ehenhla ka mitirho ya yena leyo biha. U dlayise na Stella loyi a nga ri nsulavoya. Kambe

© University of Venda

enkarhini wa sweswi a nge poni eka nyoka leyi a langutisane na yona. Mutsari u komba ku hundzuka ka nyoka hi ku vula leswi:

> Nyoka yi languta Phatimana yi karihile. Xilo lexi a yi xi vona la mahlweni ka yona, lexi a xi ri karhi xi tata mpfhuka hinkwawo hi mpfumawulo wa ku rila ka xona swa siku relero, xi ta lungha namuntlha (p.203).

Ntshaho lowu wu kombisa hilaha nyoka a yi sola Phatimana hakona, kutani yi n'wi vula xilo yi nga n'wi chavi, naswona a yi tilulamisele ku n'wi dlaya hikuva a yi kavanyetiwile ehenhleni ka kondlo leri a yi ri eku ri hlongoriseni leswaku yi ta fihlula harona. Hakunene a yi nga ta n'wi tshika nyoka leyi. i khale a ri karhi a pona kambe enkarhini wa sweswi a langutisane ni xinghunghumana lexi a xi tiyimisele ku n'wi dlaya a hambana ni misava leyi a yi n'wi kayakayisa hi ku tsutsumatsutsuma a balekela maphorisa. A ri ekusuhi no va a kuma hakelo ya swiendlo swa yena laha misaveni. Mutsari u kombisa leswaku endzhaku ka loko yi n'wi lumile: "Phatimana a namba a ku hi xikosi huku-huku, tsariii, a ri karhi a ba nkalangi :"yoo, yooo, mhanee, yi ndzi dlele mhanee!"" – Ndzhaku a ku whii!" (p.203).

Marito lawa ya tiyisisa ku hundza ka Phatimana emisaveni. Hakelo ya swiendlo swa yena ku vile rifu, u swi kotile ku tisirhelela emahlweni ka Maphorisa kambe u tsandzekile ku vhika rifu. Hi ndlela leyi hi nga kombisa leswaku vubihi lebyi Phatimana a byi endleke evuton'wini bya yena hinkwabyo byi n'wi vangele rifu leri a ri n'wi ringanile, hikuva hambileswi Phatimana a nga ri xigevenga xo dlaya munhu, eku heteleleni u hundzukile mudlayi hi ku lava ku ponisa vutomi bya yena n'winyi. Phatimana u fa rifu leri ringaneke mpimo wa vubihi bya yena.

Hakelo ya swiendlo swa vubihi bya tihanyi ta Galachana ku vile rifu ra tihanyi. Rifu leri ri ringanile ku tlurisa eka ku va xigwevo lexi xi ringaneleke vubihi bya ximhunhuhatwa lexi. Leswi hi faneleke ku swi dyondza hi hakelo ya swiendlo swa ximunhuhatwa lexi, hileswaku loko munhu a hanya hi ku dlaya, u faneriwile hi rifu ra ku dlawa. Vubihi a byi hakeri, hakelo ya xidyoho i rifu. U hoxile xandla eka ku tlhakisiwa ka Khensani ni ku dlawa ka Khegu. U tlhela a pfuna ku kunguhata ku dlawa ka Phatimana hambileswi swi nga humelelangiki.

Manghezi u tinghenelerisa eka mhaka ya vugevenga hikokwalaho ko rhandza ngopfu mali na byalwa. Mutsari u boxa leswi hi yena: "Hi mabyongo na yena a a nyikiwile, khombo ra yena hi leswi a xi ri xilovekelo naswona a a rhandza mali ku tlula mpimo" (p.18). Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku rirhandzu leri Manghezi a ri na rona eka mali ni byalwa. U kondze a dya ni timali ta xikolo hikokwalaho ko rhandza mali naswona wu tlhela wu kombisa leswaku a ta

© University of Venda

UNIVERSITY OF VENDA
LIBRARY

tinghenelerisa ni le ka mitirho leyo biha, ntsena eku heteleleni a ta kuma mali yo titsakisa hi yona. Mutsari u tlhela a boxa leswaku ku lwa ka yena na Phatimana swi kombisa leswaku a lava ku ponisa vutomi bya yena. Hambileswi swiendlo swa Manghezi swi nga langutekiki swi faneriwa hi hakelo ya rifu, mutsari u kombisa leswaku loko munhu a hanya ni swigevenga na yena i xigevenga. Kutani loko xin'wana xigevenga xi dlayiwile, na yena u faneriwile hi ku dlayiwa. Ku hoxa ka yena Khegu eswibodleni swi ringanile ku va hi n'wi vula mudlayi. Hikokwalaho ka swona na yena a faneriwile hi hakelo ya rifu leyi a yi kumeke.

Khegu i ximunhuhatwa lexi tumbuluxiweke ku kombisa xiave lexi munhu wa xisati a nga va ka na xona eka swiendlo swo biha. Khegu a ri wansati wo rhandza mali ku tlula mpimo. U kale a vumba xinakulobye ni swigevenga swo fana na Galachana hikokwalaho ka ku rhandza ngopfu mali. Yin'wana ya milandzu ya yena ku vile ku pfumelela Galachana na vuthu ra yena ku ta boha makung yo tlhakisa Khensani emutini wa yena. Hi tlhelo u pfuneta ku humelerisa kungu leri hikuva a tshembisiwile mali. Hikokwalaho ka leswi Khegu a pfumala n'wana, u vone mhaka yo tlhakisiwa ka Khensani ku ri ku dlaya swinyenyana swimbiri hi ribye rin'we. Hileswaku a ta tikumela mali xikan'we ni n'wana. Ku twisiwa timbilu ku vava ka ndyangu wa ka Maluleke hi mhaka yo tumbetiwa ka Khensani hi Khegu hi xona xidyoho ni vubihi lebyi a byi endlile naswona a swi n'wi dlayisangi eka maphorisa ntsena, kambe swi tisile ku hambana exikarhi ka yena ni vangahana va yena. Hikokwalaho loko vatwile leswaku u le ku laviweni hi maphorisa, va yile eka yena ku ya n'wi byela leswaku va lava ku n'wi balekisa a ya tumbela laha a nga ta ka a nga kumeki. Hi ririmi ra Galachana, leswi a swi vula ku dlayiwa. Hakelo ya vubihi bya yena, ku vile xigwevo xa rifu. Hambileswi Khegu a nga tivi ku dlaya munhu, swa tikomba leswaku loko ingi a ri na vana a ta n'wi dlaya Khensani, kambe hikokwalaho ko pfumala vana u vone swi antswa ku dlaya mbyana ematshan'wini ya Khensani

Khegu u dlawa hi ku hoxiwa eswibodleni. U fa a ri karhi a nwa ndzhope lowu a wu tshapuka swinene. Rifu leri ri vile hakelo ya swiendlo swa vubihi lebyi a byi endleke eka lava a va xaniseke, ku katsa na leswi mutsari a nga swi boxangiki leswi humeleleke nuna wa yena.

Hi ku katsakanya hi nga boxa leswaku tsalwa ra N'waninginingi ma ka tindleve ri swi kotile ku fikelela ku humelerisa nhlamuselo ya theme ra hakelo ya swiendlo.

5.3 (i) NKATSAKANYO WA NDZI GO TINCIKI!

Tsalwa ra ***Ndzi ngo tinciki!*** ri vulavula ngopfu hi nkulukumba Ntekele ni ndyangu wa yena. Tsalwa leri ri tlhela ri katsa ni ntlawa wa tinsulavoya wa ti "vultures". Murhangeri wa ntlawa lowu a ku ri Lefty loyi a tekanile na Mpfuleni n'wana Ntekele. Jamboti na yena a wela ehansi

© University of Venda

ka ntlawa lowu wa tinsulavoya, hambileswi vanhu a swi va tumbelerile leswaku a a ri nsulavoya. Hi le tlhelo Jamboti a a rhandzana na rikotse ra Ntekele yena Manayila. Ntekele a a tiendla mukriste wo helela, kasi hi ntiyiso a a rhandza ngopfu rifumo, ku xiximiwa ni ku fundziwa. Evanhwini a a vonaka a ri lonene, kasi ekaya a ri nhlomulo eka nsati na vana va yena.

Ntekele u koxile rifu ra mativula ya yena Rice, na ra nsati wa yena N'wa-Xitlhelana. Rifuwo ra yena ri vuye ri dzudzeka a nga swi langutelangi. Endzhaku ka loko a bile Mpfuleni, Lefty na Walk-tall va vone swi antswa ku ya hisetela mabazi ya Ntekele ematshan'wini yo n'wi dlaya. Ntekele u hundzuke xisiwana kutani a sungula ku nwa ni byalwa. Ekerekeni a a nga ha wu veki. Siku rin'wana u hlanganile na Lord Muzayiwe, loyi a a ri n'anga, a tlhela a va a tekile tshengwe.

Muzayiwe u tshembisile Ntekele ku n'wi pfuxela bindzu ra yena. Ntekele u khensile hi ku vula leswaku u ta n'wi nyika Manayila a va nsati we yena. Lefty na Walk-tall va hundze emisaveni hi ku duvuriwa hi vatirhi va Khampani ya *Jesco*, Jamboti a pona kutani a ya exitokisini ku kondza a ya xavisiwa eka *Baas Donder* emazambhaleni. Manayila u xungete ku tidlaya hi mhaka yo sindzisiwa ku tekiwa hi mukhalabye Muzayiwe. Nkosi wa Manayila wu ve kona hambileswi a a nga lovangi. Ntekele a nga ha nandziheriwi hi nchumu hikokwalaho ka vutomi bya yena lebyo tikukumuxa ni ku navela rifumo.

(iii) NXOPAXOPO WA TSALWA

Eka tsalwa ra ***Ndzi ngo tinciki!*** mutsari u kombisile hilaha swimunhuhatwa swi kumaka tihakelo to hambanahambana eka mahanyelo ya swona evuton'wini leswi paluxaka theme ra *Poetic Justice.* Eka nxopaxopo lowu hi ta kombisa hilaha swin'wana swimunhuhatwa swi kumeke hakelo yo vava ehenhla ka mitirho ya swona leyo biha kasi swin'wana swimunhuhatwa swi kumile hakelo leyinene ku ya hi mitirho leyinene leyi swi endleke evuton'wini bya swona.

Swin'wana swimunhuhatwa swi kumile hakelo yo vava handle ka nandzu. Nkulukumba Ntekele a ri munhu wo chaviseka hikuva a fumile kambe a bihile mbilu. A nga ri na mhaka ni vutomi bya vanhu xikan'we ni ndyangu wa yena. A xanisa vana ni nsati hikokwalaho ka mahanyelo ya yena lamo homboloka. Vutomi lebyi a byi hanya a byi nga yelani na yena ni vukriste lebyi a byi nga suki enon'wini wa yena. Mutsari u seketela vutomi lebyo biha bya

© University of Venda

Ntekele hi ku boxa leswi landzelaka : "Mhaka ya leswaku nkulukumba loyi u rhandza ngopfu rifumo, ku twala ni ku fundziwa" (p.269).

Ntshaho lowu wu kombisa vutomi lebyo biha lebyi a byi hanyiwa hi Ntekele. A nga ri na mhaka na munhu. Swa nkoka eka yena a ku ri rifumo ni ku tikukumuxa. A a tekela van'wana ehansi a tlhela a rhandza ku lawula ni laha swi nga fanelangiki ni ku tekela vanhu swiboho. N'wana wa yena Rice u kale a hundza emisaveni a nga ri na nandzu hikokwalaho ka mahanyelo ya tatana wakwe. Rice u hlongoriwile ekaya nivusiku hikokwalaho ko onha Khanyisa. Ntekele a twa ongeti n'wana u n'wi poyirile swinene hikuva a nga endlangi ku rhandza ka yena. Hikokwalaho ko titekela henhla, Ntekele u boheke ku hlongola Rice hikuva a vula leswaku u n'wi poyirile. Hi twa Ntekele loko a ku :

> Rice, u ndzi khomise tingana letikulu laha tikweni. U ndzi humese moya, u ndzi onhe vito. Vito ra ka Ntekele namuntlha hi loko ri thyakile, vakreste kulorhi va ta ku yini? Vakulukumba-kulorhi ekerekeni va ta ndzi languta njhani? Vafundhisi vona ke? Rice, ndzi ri u onhe vito ra ka Ntekele, u puluvundzise vito ra Vahlave endzhopeni wa tingana hi manyala lawa u nga ma endla. Ndzi ta va byela yini ekerekeni mina ndzi nga murhangeri. Ndzi ta vula yini etikweni mina wa vito ro duma? Xana ndzi ta yima emahlweni ka vanhu ndzi va byela yini mina wo hlonipheka? U ndzi hundzule xihlekiso, ku sukela namuntlha u nga ha ki u tivula n'wana wa mina, namba u ndzi lomba sweswi. Ndzi lombe ndhoda u phendla mindzhuva u ya lomu ndzi vengiwaka (p.34-35).

Hi ntshaho lowu, mutsari u lava ku hi kombisa leswaku Ntekele a ri munhu loyi a rhandza ngopfu ku tiendla wo lulama exikarhi ka tiko ni kereke. A nga ri na mhaka ni ntsako wa ndyangu wa yena. A tikisela vana ni nsati wa yena. A lava leswaku vito ra yena ri tekeriwa enhlokweni mikarhi hinkwayo a rivala leswaku vana a nge va hanyeli vutomi. Hikokwalaho ka matikhomele ya Ntekele, Rice u boheke ku longa nhundzu ya yena a famba hikuva tatana wa yena a nga lavi n'wana wa xihunguki hikuva a ri munhu wo xiximeka etikweni.

Hambileswi a ri sikurile Rice u sindziseke ku famba. A vulavula to tala hi mbilu, a tivutisa swivutiso leswo kala tinhlamulo hikuva a nga ri wo sungula ku onha ntombhi naswona a swi nga ri na nandzu hikuva a va rhandzana. Xana xona hi xihi ku kala Ntekele a n'wi hlongola

© University of Venda

vusiku. Ntekele u kale no konyolola N'wa-Xitlhelana loyi a ri ku tweleni ka n'wana vusiwana a ku:

> A ndzi lavi no tiva lomu a nga yaka kona. Loko u swi kota u ngo no n'wi mita, a ndza ha lavi no n'wi vona laha mutini wa mina (p.35).

Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku Ntekele a xi tekile xiboho xo hlongola Rice naswona a nga ta va kona loyi a nga ta n'wi cincisa miehleketo. Ntekele a nga swi tivi embilwini ya yena leswaku matikhomele ya yena ya ta herisa vutomi bya Rice. Mutsari u kombisa leswaku hakunene Rice u hundze emisaveni handle ka nandzu loko a ku:

> U te loko Rice a ku movha! O twa hi loko a pfangana ni misava. Bege leyi a a ri nayo evokweni, yi haha yi ya wela kule le yi va yi pfuleka. Mavhilwa ya movha ya hundza ya n'wi rhidimbula ni ku n'wi rhikinyela, humba yi namba yi ola nkuma na yo!(p.41).

Hi ntshaho lowu mutsari u hi paluxela hi ta rifu ra Rice, laha a nga fa a nga ri na nandzu hikuva ku onha ntombhi a hi nandzu loko vanhu vambirhi va twananile naswona a nga faneriwangi hi hakelo ya rifu. Ntekele hi yena loyi a hoxeke n'wana ekhombyeni hikokwalaho ko n'wi hlongola nivusiku a tlhela a nga tivoni nandzu. Muchipi, loyi a ri muchayeri wa movha lowu dlayeke Rice u kumile hakelo ya rifu hikokwalaho ko chayela movha a pyopyiwile.

Ndzawulo ya vutleketli ni magondzo yi na pfhumba ra "*Arrive Alive*", leri lemukisaka vanhu hi mhaka yo chayela movha va nwile hikuva swi vanga makhombo ni mafu yo tala laha tikweni. Hambi ku ri emagondzweni hinkwawo ya tiko ra Afrika-Dzonga ku ni tibodo leti nga tsariwa hi maletere lamakulu ta "*Don't Drink and Drive, speed kills, Arrive Alive!!*". Hinkwaswo leswi, vachayeri va swi papalata kutani swi dlayisa ni vanhu vo pfumala nandzu. Mutsari u tiyisise ku hundza emisaveni ka Muchipi hi ku vula leswi:

> Movha wu ehla tano hi rivilo, wu huma exitarateni, wu kongoma murhi wa ntoma lowu a wu ri etlhelweni ra xitarata. Xirheyili xi kingindza xifuva xa Muchipi xi n'wi hlakata xivindzi. Mbilu ya yena yi khoma hi vusindza, yi kanghan'wa ku ba yi va yi ku nthi, ku ku whititiii, swa vutomi swi namba swi n'wi chipele, a ya a ya

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> humelela emahlweni ka swikwembu swa ka vona swa Vahlengwe, moya wa yena wu karhi wu thitlha kunene hi xihoko (pp.41-42).

Ntshaho lowu wu hi paluxela hi ku hundza emisaveni ka Muchipi loyi a tsandzekeke ku landzelela ni ku hlonipha milawu ya le magondzweni. Hakelo yo nwa a tlhela a chayela movha u yi kumile ku nga rifu hambileswi a dlayiseke na Rice a ri hava nandzu. Ntekele a ri ni nsati wo lulama kambe a n'wi khome hi ndlela ya tihanyi. Rifu ra Rice a ri nga n'wi endli nchumu Ntekele. Hambiloko Mpfuleni a ringete ku n'wi kombisa leswaku rifu ra Rice ri vange hi yena, a ya emahlweni a tikukumuxa handle ko tipfinyinga a ku:

> Ndzi te a ndzi lavi xihunguki laha mutini wa mina. Ni sweswi ndza ha vula tano. Ndzi ri swihunguki ri madlakuta a ndzi swi lavi laha mutini wa mina (p.43).

Ntshaho lowu wu kombisa tihanyi leti Ntekele a ri na tona ehenhla ka ndyangu wa yena leswaku vito ra yena ri ta tshama ri karhi ri hloniphiwa erixakeni. A nga ri na mhaka na rifu leri nga humelela endyangwini wa yena. Hikokwalaho ko tikukumuxa ni ku tiendla lonene etikweni, Ntekele u dyise nsati mbitsi a kondza a hundza emisaveni. Mutsari u boxa leswaku:

> N'wa-Xitlhelana u lo na twa mukhosi wa Mpfuleni, o kan'we o "yooo!" ko va loko vuvabyi bya yena bya mbilu byi n'wi tlhekekerile, ku twa ni ku vona swi namba swi n'wi baleka hi xinkarhana, a va a phutseriwa hi xinyama lexikulu, ku ku ngwiii! (p.42).

Ntshaho lowu wu kombisa hilaha N'wa-Xitlhelana a khumbekeke emoyeni hakona hikokwalaho ko twa rifu ra Rice, kutani na yena swi n'wi vangela rifu hikuva a nga fani na Ntekele loyi a fe mapfalo. Mutsari u kombisa leswaku na lava a va ri emutini wa Ntekele ku ya va khoma xikatla hikokwalaho ka rifu ra Rice va hlamarisiwile hi rifu ra nkata Ntekele hi ku boxa leswaku: "Nkulukumba Moyana, hi ku languta kunene, na yena a namba a swi vona xikan'we leswaku N'wa-Xitlhelana nkata Ntekele a a lovile" (p.54).

Hi ntshaho lowu, mutsari u kombisa hilaha nkata Ntekele a tweke ku vava hakona loko a twile ta rifu ra jaha rakwe kutani na yena a namba a hundza emisaveni a nga ri na xihoxo lexi a xi endleleke munhu. Hakunene N'wa-Xitlhelana u etlele vurhongo bya makumu hikokwalaho ko

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

dyisiwa mbitsi hi nuna ni maxangu yo rilela n'wana wa yena Rice loyi a tlumbiweke hi movha a fa. Van'wana vanhu laha misaveni tanihi Rice na manana wakwe, va hundza emisaveni nkarhi wa vona wu nga si fika hikwalaho ko vangeriwa hi lava va nga ekusuhi na vona. N'wa-Xitlhelana na Rice va kumile hakelo yo vava ku nga rifu ehandle ko va va endlele vanhu swihoxo. A va nga ri na nandzu, kambe va fele swidyoho swa Ntekele. Hambi a ri Yesu Kreste, a nga ri na nandzu kambe u fele vanhu hinkwavo va misava leswaku va ta vuriwa lava lulameke hikokwalaho ka rifu ra yena. Kambe wa hemba Ntekele, hakelo ya swiendlo swa yena u ta yi kuma hikuva.

Ntekele a nga ta yi baleka hakelo ya mitirho ya yena hikuva ematshan'wini ya ku fa u vuye a tshwela hi tibazi ta yena leti a tikukumuxa hi tona. A vonela vanhu ebodhleleni hikwalaho ko nyanyuriwa hi rifumo. Lefty, loyi a ri mukon'wana wa Ntekele, u vone swi antswa ku va a hisa tibazi, ku ri ku rihisela leswi Ntekele a be Mpfuleni n'wana wa yena wa nhwanyana tlhelo nsati wa Lefty. U te loko a ha etlerile Ntekele, u pfuxiwile hi rito leri a ri huwelela hi matimba ri ku:

> Tatana Ntekele, tatana Ntekele, pfuka, endzilo. Pfuka tibazi ta wena ta tshwa... Ndzi ri pfuka, pfuka tatana Ntekele, tibazi ta wena ti lumarhile, ta tshwa... Ndzilo wu ti nyika matimba, byi va vu phu! Pfhuu! Phavavavavaa! Loko mathayere ya ri karhi ya buluka ni ku huma moya. Tibazi letiya hinkwato lohle, lohle, lohle, ti ku bi! (p. 81-82).

Ntshaho lowu wu kombisa hi ndlela leyi Ntekele a kumeke hakelo yo vava hikokwalaho ko hisiwa ka rifumo ra yena. Xana a ha ta tinyungubyisa hi yini ke? Hikuva rifumo hi rona a ri n'wi endla leswaku a tekela vanhu ehansi no tlhela a xanisa ndyangu wa yena. Hambi loko a nga hundzangi emisaveni tanihi hakelo ya swiendlo swa yena, na yona leyi hakelo yi n'wi ringanile hikuva u ta va mbhoni ehenhla ka ku xaniseka ka yena.

Hambi a ri Lefty u ta yi kuma hakelo yo hisa tibazi ta Ntekele hikuva a hi fanelangi hi tlherisela xidyoho hi xidyoho. Handle ko hisa tibazi ta Ntekele, Lefty a ri nsulavoya leyi a yi hanya hi swa nyuku wa vanhu. A ri na dyiyindlu na dyimovha dya manyunyu kambe a nga si tshama a tirha. A xanisa vanhu swinene, laha a hundzaka kona a onha handle ka ntsetselelo. Kambe hi rin'wana ra masiku Lefty u yi kumile hakelo ya swiendlo swa yena, hikuva u khalutisiwile vutomi hi mutirhi wa ka *Jesco* lava a va rhwala mali. Jamboti u hlamusela ta ku fa ka Lefty hi ku boxa leswaku:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> Ndzo twa hi loko Lefty a tlhava mukhosi, ndzi te loko ndzi ku kelu, ndzo vona a tikhomelele khwiri hi mavoko, ngati yi dzwururuka hi lomu xikarhi ka tintiho ta yena, xibamu xa yena xi ri ehansi, a va a dedeleka a ku hi matsolo khinsakhinsa, a ba ehansi hi mombo, a namba a ku ntshwiii, na chakachaka a nga endlangi (p.155).

Mutsari u hi boxela ndlela yo vava leyi Lefty a dlayiweke ha yona. Ku ri hakelo leyi n'wi ringaneke hikuva a xanisa vanhu na yena. Lefty a faneriwile hi rifu hikuva loko a susiwile, laha misaveni a ku ta sala ku ri ni ku rhula hikuva a onha erixakeni. Vanhu a va nga ri ni ku rhula loko va kumbuka vito ra yena. Hikokwalaho ka tihakelo leti kumiweke hi Lefty na Ntekele eka tsalwa leri, theme ra *Poetic Justice* ri paluxeka hi ku hetiseka. Hambiloko Ntekele a nga fangi, u ta tlhela a kuma yin'wana hakelo loko a nga cinci mahanyelo ya yena lamo homboloka.

Eka tsalwa leri ku ni swimunhuhatwa swo tala leswi kumeke tihakelo to hambana ku ya hi mitirho ya vona leyo homboloka kumbe leyinene. Vutomi bya Jamboti a byi tumbelele vanhu vo tala lava a va ri ekusuhi swinene na yena. A nga tiveki a ri nsulavoya, a tiveka tanihi hi jaha leri a ri lulamile no tlhela ri tirhandza. A hanya ku fana ni mhisi endzeni ka dzovo ra nyimpfu. A ri nsulavoya leyi a yi tirhisana na Lefty na Walk-tall lava hundzeke emisaveni. U ponile rifu siku vaLefty va baleseriweke va lova, kambe u kumile hakelo yo vava yo tshama ekhotsweni. Mutsari u tiyisisa leswaku hakunene Jamboti a ri nsulavoya hi ku boxa leswi a swi tsaleke epapileni a ku:

> sweswi lembe ndzi ri evuthwini leri ra ti "vultures" ta Lefty. Vanhu lavo tala ndzi mi tumbelele hi leswi a ndzi nga ti humelerisi, naswona a ndzi tirha exihundleni lexikulu ku pulana ni ku luka mano eka vukhamba lebyi bya hina. Handle ka mina Lefty ingi a nga vanga swona leswi a nga va swona. Ina, a ndzi tirha exihundleni hi yo mhaka leyi vanghana lava va mina va nga ka va ndzi thya vito ra *The Shadow* (p.151-152).

Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku hakunene vutomi bya Jamboti a byi tumbelele vanhu lavo tala hambi a ri murhandziwa wa yena Manayila. Xivuriso xa Vatsonga xi ri: "hambi wo famba enkoveni lundza ri ta vonaka". Hi ntiyiso Jamboti a nga ta tumbela hilaha ku nga heriki hikuva mitirho ya yena leyo biha yi humelerile erivaleni. Hikokwalaho Zapi a arile leswaku Majavele

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

a n'wi duvula, hi twa a ku: "Hoo! Yimanyana Majavele, u nga n'wi duvuri, loyi u fanele ku ya gupa ejele . . . Hayikhona, u nga n'wi duvuri, u fanele ku ya nyiketiwa maphorisa" (p.157).

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku loko Jamboti a nga hundzangi emisaveni, hi kona vutomi bya yena byi ta tiviwa hi vanhu hinkwavo lava a va n'wi teka a ri munhu wo lulama. Nkarhi lowo leha a tiveka a ri munhu lonene, a swi tumberile leswaku hi un'wana wa swirho swa ti *"Vultures"*, kambe sweswi timhaka ta yena ti ta tiviwa hi mani na mani. U tlhela a yisa emahlweni Jamboti endzhaku ka loko a nga baleseriwangi a ku: "Va tolo va te muhloti wa tinyarhi ti vuya hi yena. Ina, ndzi mhunti yo fela etinyaweni" (p.158).

Xivuriso lexi xi vula leswaku musunguri wa timhaka ti vuya hi yena naswona u tlhela a ti fananisa ni mhunti leyi a yi tshama yi karhi yi onhela n'winyi wa nsimu kutani yi ya kumeka yi ri eku yiveni ensin'wini. Swi fana na Jamboti, namuntlha a kumekile eka vubihi hinkwabyo lebyi a byi endla emahlweni ka rixaka. A twa ongeti a nga ha fanelangi ku va a hanya laha misaveni, hikokwalaho eka papila leri a tsaleleke Manayila u ri: "Khongelela moya wa mina leswaku wu etlela hi ku rhula etikweni ra mindzhuti" (p.159).

Lefty u kumile hakelo yo ringana swiendlo swa yena ku nga rifu. U xanisile vanhu vo tala, van'wana va lahlekeriwe hi vutomi hikwalaho ka swiendlo swa yena leswo biha. Hikokwalaho hi twaka Mpfuleni a byela Manayila hi ta rifu ra Lefty a ku: "Swa endla tin'hweti tinharhu sweswi Lefty a ri endzhongweni... sivara wa wena a a nga vabyi, u lo baleseriwa... sivara wa wena u lo dlawa" (p.187).

Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku Lefty u kume hakelo yo n'wi ringana ku nga rifu naswona a hi rifu ra ntumbuluko, kambe u lo averiwa rona hikuva vanhu a va karhele ku xanisiwa hi yena. Hikokwalaho Mpfuleni a tlhelaka a byela makwavo Manayila a ku: "Yima ndzi ku phamela swakudya ndzi ta ya ndzi ya ku komba laha sivara wa wena a nga etlela kona" (p.189).

Hakunene Lefty a rahe bakiti. Sirha i xitiyisiso xa leswaku munhu u lovile a tlhela a lahliwa naswona a hi nge he pfuki hi n'wi vonile. Hikwalaho Manayila a nge: "Etlela hi ku rhula sivara u lo hi rhangela na hina hi ta ta ku kuma" (p.190).

Bobs, a ri un'wana wa swirho swa *"Vultures"* loyi a sele eka ntlawa lowu. A navela ku rihisela eka vadlayi va Lefty hambileswi a nga va tivi, hi fanele hi tidyondzisa ku rivalela hinkwavo lava hi dyoheleke. Kambe Bobs a nga tiyimiselangi ku rivalela, kambe a lava ku dlaya lava va

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

dlayeke Lefty leswi swi nga xidyoho emahlweni ka Xikwembu hikuva xi ri: "u nga tshuki u dlaya". Hikokwalaho, Bobs a ta yi kuma hakelo hikuva na yena a nga lulamangi. Hi twa a ku:

> Ntsena ndza tshembisa ni ku ku hlambanyela leswaku ndzi nga ka ndzi nga wisi, hambi ku ri ku fa, ndzi nga si kuma mbyana leyi nga ku duvula ndzi yi dlaya. Ina ndzi ta yi lava hinkwakokwako, ndzi kala ndzi ku hi lawa ya ka mina ndzi ku yi katla! Ina *Ou bra* Lefty, ndzi nga ka ndzi nga wisi ndzi nga se rihisela rifu ra wena (p.191).

Ntshaho lowu wu kombisa ku tiyimisela loku Bobs a ri na kona ehenhleni ko dlaya munhu loyi a dlayeke Lefty. Leswi a swi endliwa hi Bobs a ku ri ku navela loku a ri na kona embilwini ya yena, hikuva a swi tshembisi leswaku a ta pfuka a n'wi kumile Majavele, hikuva hambi manana wa yena a ringetile matshalatshala yo tirihisela kambe doo!. Mutsari u kombisa leswaku u kale a ya ni le tin'angeni kambe a ku kalangi ku humelela nchumu. Hikwalaho mutsari a nge:

> A a lo gaa, a va a ku whititii, endzeni ka bokisi, endzhongweni ni mukwana lowu a nga hanya ha wona, lowu mana wa yena hi ku kanganyisiwa hi lava nge va thwa va swi endla, a a wu hondlile, a va hi siku ra ku lahliwa ka yena, a n'wi fumbarherisa hi miehleketo ni ntshembo lowu enteke wa leswaku u ta tirihisela hi wona eka Majavele (pp.191-192).

Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku Bobs a nga tshika a nga humeleli eka makungu ya yena yo lava ku tirihisela eka vadlayi va Lefty hikuva hambi manana wa Lefty u ringetile ku ya eka swingomantanda kambe a ku endlekangi nchumu.

Vanhu a va ya emahlweni va dlayana eka tsalwa leri na ku kuma tihakelo leti va ringaneke. Scarface u dlayiwile a ri exitokisini hikokwalaho ka mahanyelo ya yena lamo biha. A gweviwile ku tshama ekhotsweni tsevu wa malembe hikwalaho ka vukhamba bya yena. Mutsari u boxa leswaku:

> Scarface a a karhata. A a avanyiseriwe ntsevu wa malembe hikokwalaho ka ku tlula nawu wa vugevenga, nawu wa vukhume na wun'we lowu nge: "u nga tshuki u kumiwa", loko a ta va a kumiwile, endzhaku ka ku yiva movha lowu a nga lo na heta ku

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> wu tirhisa eka mitirho ya yena ya vukhamba, o wu lumeka wu tshwa wu ku lohle, lohle! (p.147).

Ntshaho lowu wu kombisa hakelo ya swiendlo swa Scarface, leswi swi seketelaka swinene nhlokomhaka ya hina leswaku munhu loko a endla leswo homboloka u fanele ku kuma hakelo. Scarface laha a hundza kona a siya mahlomulo, maxangu, ku phirheka ni ku hlunama. Vanhu a va enetekisile loko a ri exitokisini hikuva a va tshama hi ku rhula, kambe yena a nga kolwangi hi xigwevo lexi a nyikiweke xona, u yise emahlweni a kunguhata vugevenga a ri endzeni ka xitokisi. Hi twa a vutisa Bull a ku: "Xana u ri yini hi ta mano lawaya hi nga vulavula hi wona.... Ya ku baleka, phela mina ndzi nge yi tiyiseri *Six years* leyi ndzi nga gweviwa yona" (p.149).

Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku Scarface a kunguhata ku baleka ekhotsweni, leswi ku nga nandzu hikuva xigwevo lexi a nyikiwile xona a xi nga si hela, kutani a lava ku tlhandleka nandzu ehenhla ka wun'wana, laha a ta faneriwa hi yin'wana hakelo hikuva ongeti jele a yi n'wi enetangi. Hikokwalaho u kunguhate ku dlaya *Baas* Donder a ri ekhotsweni. A vona Donder a ri munhu loyi a n'wi sivelaka ku hanya hi ku hetiseka, naswona a twa ongeti xigwevo lexi a nyikiweke xona xi nga hela loko Donder o va a hundzile emisaveni. Scarface u byela Bull ndlela leyi a va ta yi tirhisa ku va va baleka exitokisini, mutsari u boxa leswaku Scarface: "o sungula ku andlalela Bull mano lawa a a ma ehleketile ya ku baleka laha purasini ra *Baas* Donder" (p.150).

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku hakunene Scarface na Bull a va kunguhatile ku baleka ekhotsweni, leswi a swi ta tlhela swi va vangela wun'wana nandzu. A va kunguhatile ku hlasela *Baas* Donder leswaku va ta kota ku baleka ekhotsweni. A va twa ongeti xigwevo lexi a va nyikiwile xona a xi tiyiseleki, hikokwalaho va tshameke ehansi va luka mano lama a va lava ku ya tirhisa leswaku xinwelo lexi a va langutane na xona xi va hundza. Mutsari u kombisa xiyimo lexi Donder a hlanganeke na xona loko a nghena ekamareni ya vaBull hi ku vula leswaku:

> *Jeslaaik man! Wat gaan nou hier aan?* Ku vula *Baas* Donder hi ku hlamala loku nga pimiwiki, loko a enghena ekamareni ya va-Jomboti, o kuma Scarface loyi a boheleriwile mavoko, mahlo ya lo lundzuuu, ririmi ri humele a lo ncikiii, hi ntambhu leyi a yi boheleriwe ka rin'wana ra mapulanga ya lwangu. Laha hansi vaBull na Jamboti va lo ngalava, ngalava!... (p.193).

UNIVERSITY OF VENDA
LIBRARY

University of Venda
Creating Future Leaders

Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku Scarface na Bull a va hetile hi kungu leri a va ri kunguhatile ro baleka. Lawa a ku ri mano lama a va ma lukile yo endla leswaku Donder a chuhwa kutani a lahlekeriwa hi vulawuri bya yena. Hi ntiyiso, Donder a hlangane nhloko loko a enghena ekamareni ya vaJamboti, a vona leswaku u fanele ku pfuna eka xiyimo lexi a langutane na xona xa Scarface na Bull. Mutsari u kombisa xihoxo lexi endliweke hi Donder hi ku boxa leswaku:

> Handle ka ku titwa kumbe ku ehleketa, *baas* Donder a tlhela nakambe a ku: "*Jeslaaik*!". A va a ku xibamu lexi a a tamerile ekhumbini khege….a ku mukwana lowu a a ri na wo ebandhini ra yena ra buruku hlwaa, a tlula a ku u tsema ntambhu leyi Scarface loyi hi ku vona ka yena a ha tsakula, a a ncikinya eka yona (p.193).

Mutsari u lava ku hi kombisa hi ntshaho lowu leswaku hakunene Donder a lahlekeriwe hi vulawuri loko a vona Scarface a bohiwile hi ntambhu. A tibyela ku ponisa vutomi bya moya lowu a wu ri kusuhi no huma eka Scarface, kutani a veka xibamu lexi a xi tshembile ngopfu ehansi. Kasi hi mukhuva wolowo, a veka vutomi bya yena ekhombyeni hikuva vaBull a va ri na makungu yo biha eka *baas* Donder. Laha ku pfuke nyimpi leyikulu exikarhi ka Bull na Donder. Un'wana na un'wana a ri eku lweleni ka vutomi bya yena leswaku byi pona. Mutsari u kombisa hi ndlela leyi xiyimo a xi tika hakona loko a ku:

> Yi ta tolana. Yi hundlana lera na ta ku yi hundlanile. Xibakele xi nun'hwa kunene, u twa byi ri vu: "*I, i, i!*"…*Ek…sal… jou…dood slaan*" *I baas Donder* yaloye," *Dit…sal…die… dag…wees*,"ku hlamula Bull a ri karhi a ndziwuta swibakele (p.194).

Ntshaho lowu wu tiyisisa nyimpi leyi a yi ri kona exikarhi ka Donder na Bull. Donder a bela ku dlaya, kasi Bull a lwela ku pona leswaku a ta kota ku baleka exitokisini a ha hanya. A ku hisa hakunene. Leswi hinkwaso a swi humelela emahlweni ka Jamboti na Scarface loyi a ha ri eku ncikinyeni. Jamboti a lwa ni timbilu, a nga swi tivi leswaku a nga pfuna vaBull kumbe Donder. Mutsari u kombisa hi ndlela leyi Jamboti a nga tivi xiyimo xa yena hi ku vula leswaku:

> Mhaka hi leswaku a a ri eku kanakaneni, a nga tivi leswaku a nga hlawula yini, ku baleka na vaBull, kambe va karhi va ta tlhela va khomiwa va himeteriwa va va va engeteriwa xigwevo,

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> kumbe ku pfuna *baas* Donder, a ya emahlweni ni ku tirha ku kondza xigwevo xa yena xi hela (p.194).

Mutsari u lava ku hi kombisa xiyimo lexi Jamboti a ri eka xona, leswaku a nga pfuna mani exikarhi ka Donder na vaScarface. A tlhela a tivutisa swivutiso leswi tinhlamulo ta swona a ti ri erivaleni. Loko o pfuna vaScarface u ta va a tiengetelela nandzu ehenhleni ka lowu a ri na wona, kasi loko o pfuna Donder xigwevo xa yena a xi nga ta tlhandlekeriwa hi xin'wana. Hikokwalaho a hatleke a teka xiboho lexi a xi ta n'wi pfuna, kutani a hlawula ku pfuna Donder hambileswi Scarface a kombela leswaku Jamboti a n'wi pfuna, u papalate xikombelo xa Scarface. Mutsari u tiyisisa xiboho lexi a xi tekiwe hi Jamboti hi ku vula leswaku:

> Swi te swa ha ri tano, Jamboti loyi se a a vona laha musi wu nga ta mbulukela kona, o xibamu lexi a a xi khomile o xi hundzuluxo! Teka u swi twa! Teka u swi twa Bull hi hala ndzhaku ka xona! Teka u swi twa makatla lawa! Teka u swi twa Bull! Teka u swi twa nhloko leyi! Teka u swi twa! Ngati ntsheee! (p.196).

Hakunene, Jamboti a tekile xiboho xo jikela vanghana va yena, hikuva ntshaho lowu wu kombisa hi ndlela leyi Jamboti a ri eku beni ka Bull leswaku Donder a ta pona. Mutsari u vuyelele marito "teka u swi twa!", ku lava ku kombisa ku tiyimisela ehenhla ka ntirho lowu a ri e ku wu endleni. Bull a ri eku tshoveleni leswi a swi byaleke, hikuva Jamboti a bela ku dlaya. Mutsari u yisa emahlweni a ku:

> Mbhinyi wa xibamu wu rila, wu rila wu rila nakambe, wu rila enhlokweni ya Bull. Nhloko ya bull ni ku tsindziyela ka yona, yi ka yi ku ndzi nyama a ndzi nsimbhi...mbhinyi wu tama wa ha rila ha kambirhi ha kanharhu (p.196).

Eka ntshaho lowu, mutsari u tirhisile rito "wu rila", ku lava ku kombisa mpfumawulo wo twa ku vava, leswi vulaka leswaku Jamboti a ba handle ka ntsetselelo leswaku Bull a ta kuma hakelo ya swiendlo swa yena leswo biha. Mutsari u tirhisile rito "lakahlaa!" eka papila ra 196 ku kombisa ku hundza emisaveni ka Bull, hikuva laha Jamboti a bukutela kona hi mbhinyi wa xibamu a ku ri enhlokweni, laha munhu a hundzaka emisaveni hi ku olova loko a biwile kona. Swidyoho swa Bull hinkwaswo leswi a swi endleke laha misaveni swi tsandze xitokisi kutani swi ya hakeriwa hi rifu leri ri n'wi fikeleke endzhaku ko va a twisiwe ku vava ngopfu. Xigwevo lexi a xi n'wi ringanile Bull hikuva voko ra nawu ri tsandzekile ku n'wi ololoxa.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Scarface a ri n'wi xele kambirhi, a swi vona leswi nga eku humeleleni ka Bull, nkunguhato wa vona a wu va hoxe ekhombyeni hikuva Jamboti a nga tiyimiselangi ku va pfuna. Mutsari u kombisa Scarface a ri ku kombeleni ko pfuniwa hi Jamboti hi ku vula leswaku: "Jamboti hi nga ndzi tsema ntambhu leyi *man*, kasi wo yini na? Ku huwelela Scarface a ri karhi a ha lo ncikii, mavoko ya ha bohiwile. "Ndzi ntshuxe *man* Jamboti" (p.195).

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku Scarface a swi vona leswaku ri n'wi xele kambirhi. A swi vona leswaku leswi nga humelela Bull swi le ku teni eka yena loko a ha bohiwile hikuva a nga ri na matimba yo ti lwela. Jamboti a tikombile leswaku a nga yimi na vona hikuva a tekile xiboho xo pfuna Donder leswaku a ta oloveriwa hi xigwevo. Scarface u ringetile ku kombela rivalelo eka Donder loko a vona rifu leri a ri n'wi tshunelela hikuva a kombeteriwile hi xibalesa hi ku vula leswaku: "*O nee b…baas, moenie s…skiet*, yo mananoooo! Ku huwelela Scarface hi ku chava. *''M…moenie s…skiet as…seblief t…tog..m…my…b…baas, j…j… Jammer m…m….my b….b….baas"* (pp.196-197).

Hakunene Scarface a swi vona leswaku vutomi a byi hanyeriwi. Hi ntshaho lowu, mutsari u lava ku tiyisisa leswaku Scarface a chuhwe ngopfu naswona a swi tiva leswaku mbilu ya Donder yi nonohwa ku tlula mpimo, a nga ta balesela ku n'wi chavisa, kambe a ta balesela ku dlaya. Marito ya yena a ya cincangi miehleketo ya Donder hikuva mutsari u ri:

> A ha ta twa hi mani, *Baas* Donder hi ku kwata ni ku hlangana nhloko leyi kutani a yo vila kunene naswona yi pfimbile yi ri tani, o n'wi korola nhloko leyi, a va a xi tshika. Kulu yi enghena enon'wini lowu a wa ha te a, wu ri eku kombeleni ka ku tweriwa vusiwana, yi va yi ya huma hi le xikosini. A xi koka nakambe, ya vumbirhi kulu yi enghena ekhwirini, Scarface a qumbha a namba a fisa xisweswo a lengelele entambhyini (p.197).

Ntshaho lowu wu kombisa ku hundza emisaveni ka Scarface. Donder a nga n'wi twelangi vusiwana hikuva a swi vona leswaku makungu ya vona a ya bihile swinene. Milorho ya Scarface yo baleka exitokisini yi yimisiwile hi Donder. Loko a va lo humelela eka makungu ya vona, a va ta ya emahlweni na mhaka ya vugevenga ni ku twisa vanhu ku vava. Hi nga vula leswaku ku va a hundze emisaveni swi pfunile, rifu i hakelo yo ringana swidyoho swa yena leswi a swi endleke laha misaveni.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Misava yi ta va ni ntshamiseko hikokwalaho ka rifu ra yena, swo tala swi ta va swi hungutekile, hikuva eka papila ra 149, Scarface u boxa leswaku "phela mina ndzi nge yi tiyiseri *six years* leyi ndzi nga gweviwa yona".

Scarface u tsandzekile ku tiyisela malembe lama a nyikiwile wona tanihi xigwevo xa mahanyelo ya yena yo homboloko kutani a hlawula ndlela yo olova leyi nga n'wi yisa eku loveni. Xigwevo xa rifu u tihlawulele xona hi yexe hikuva loko a tiyiserile malembe ya tsevu ekhotsweni a ta va a nga hundzangi emisaveni.

Hi le tlhelo, Jamboti u vone swi antswa leswaku a endla leswinene erixakeni leswaku a ta oloveriwa. U kumeke exitokisini hikwalaho ka vukhamba byo yiva na vaLefty. Loko vanghana va yena va rihile swigwevo swa vona hi rifu, Jamboti u ve ni nkateko wo hanya leswaku a ya riha milandzu ya yena exitokisini. Endzhaku ko ponisa vutomi bya Donder, Jamboti u vuye a kuma hakelo ya vunene bya yena. Donder u vone swi fanerile leswaku a ya tivisa mhaka leyi eka vakulukumba va khotso leswaku Jamboti a ta kuma hakelo leyi yi n'wi faneleke. Donder u lerisa Kalkoel n'wana wa yena leswaku:*"Jy moet hom sommer hoof toe neem as jy dorp toe gaan. Jy moet hulle by die hoof ales vertel so dat hulle hom n' remition kan gee"* (p.*198).*

Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku Donder a khensa eka hinkwaswo leswi Jamboti a n'wi endleleke swona hi ku ponisa vutomi bya yena. Timhaka ta yena a ti ta ya ahluriwa hi huvo ya nawu edorobeni ra Bonn. Jamboti u humesela erivaleni ku navela ka yena hi ku boxa leswaku:

> Mbilu ya yena a yi navela leswaku va hatla va fika eBonn, mulanguteri wa khotso ni xihubyana xa yena va ta n'wi tsemela xigwevo xa yena. Hey! Swikwembu swa ka vona swa tirha, hakunene swi endle kahle loko swi ta va swi n'wi nyike miehleketo ya ku thanukela vaBull, a lamulela *baas* Donder. Hakunene u endle kahle hikuva hi leswi, u karhi u le ndleleni yo ya eBonn laha a nga ta fika a tsemeriwa xigwevo xa yena (pp.199-200).

Mutsari u hi kombisa hi ku navela loku Jamboti a ri na kona. A swi tiva leswaku u endlile vugevenga, kambe a nga pfumelangi vaBull va n'wi kanganyisa miehleketo. A nga lavi ku engetela milandzu leyi a hehliwa hi yona hi ku baleka ejele. A lava ku kombisa rixaka leswaku yena a hi xigevenga, kambe swiyimo hinkwaswo leswi a kumekeke eka swona u lo vangeriwa. Lexi a xi languterile sweswi i ku oloviseriwa xigwevo hikuva u endlile leswinene hi ku ponisa

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Donder naswona u tshembisile leswaku a nge he pfuki a engetile hi ku tshembisa Saartjie leswaku: *"Ek, weer iets sleg-doen! Nie weer ek misis ek het my les geleer"* (p.199).

Ntshaho lowu wu kombisa xitshembiso lexi Jamboti a xi endlaka emahlweni ka nsati wa Donder leswaku a nge he pfuki a endle leswo biha hikuva u yi kumile dyondzo yo hanya hi vuxisi. A langutele ntsena singita leri mulanguteri wa khotso a ta ta na rona. Hi nga vula leswaku Jamboti u ta kuma hakelo ya vunene bya yena lebyi a byi kombeke Donder, ya vubihi bya yena u yi rihile hi ku tshama exitokisini ku kondza a ya hlangana na vaBull.

Eka tsalwa leri, swimunhuhatwa swi yisa emahlweni ku hanya vutomi byo ka byi nga amukeleki erixakeni. Vusiwana a byi vangela Nkulukumba Ntekele ku teka swiboho swo ka swi nga lulamangi ehenhla ka n'wana wa yena Manayila. N'wana a hanya ku tika hikuva a sindzisiwa ku teka hi mukhalabye hi tata wakwe leswaku yena a ta vuyeriwa. Ntekele a nga lavi ku yingisela matitwelo ya Manayila ehenhleni ka mhaka leyi ya vukati lebyi a byi ta tlhela na yena byi n'wi vangela swiphiqho. Ntekele a nga lavi no tsundzuxiwa hi munhu leswaku leswi a swi endlaka a swi lulamangi, hikuva a tilavela rifumo ra Muzayiwe, leri a ta ri kuma ntsena loko Manayila o tekiwa hi mukhalabye loyi, a rivala leswaku rifumo munhu u fanele ku ri tirhela.

Eku heteleleni hakelo ya vutomi byo homboloka lebyi Ntekele a byi hanya no xanisa vanhu van'wana u ta yi kuma. U hatle ku rivala ku fana na huku leswaku hi yena a nga koxa vutomi bya nsati wa yena N'wa-Xitlhelana na n'wana Rice hikokwalaho ko tilavela swa yena n'wini ntsena. Wa engeta nakambe Ntekele, hikuva hi siku leri muti wa yena a wu tele hi vanhu lava a va ta enkhubyeni wo sindzisiwa wa Manayila. Mutsari u boxa leswaku Ntekele a titshamerile "evhurandhini", kutani:

> A hlalela mphesa-mphesa lowu hinkwawo hi mbilu leyi a yi lo nchanamanaaaa, hi ku tsaka. Ina, mbilu ya yena a yi ri karhi yi tlula-tlula endzeni ka yena hi ku tsaka, hikuva ku hloma ka Manayila eka Muzayiwe, a swi vula rifumo eka yena .Hi ku twanana ka vona, yena na Muzayiwe a va ve va yile ku ya hakelela mune wa tibazi (p.208).

Hi ntshaho lowu, mutsari u tiyisisa leswaku Ntekele a nga ri na mhaka na ntsako wa n'wana wa yena, ntsena yena a tikumela rifumo leri a ta tikukumuxa harona. Ntekele a ri na mbilu ya

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

ribye, yo kala ntwela vusiwana. A nga tsakelangi leswaku n'wana wa cata, kambe a tsakela mali leyi a ta yi kuma hi nkhuvo lowu. A nga ehleketi leswaku ku nga tshuka ku ve ni switandzhaku. Manayila a lukile rhengu ro karhi embilwini ya yena, hikuva loko a ri karhi a vulavula na munghana wa yena Jamela, embilwini a ku: "Loko a wo tiva leswi ndzi nga swi pulana Jamela nakulorhi, a vo to ku vona wo gaa, hi xikosi hi ku hlamala" (p.207).

Mutsari u lava ku hi kombisa hi ntshaho lowu leswaku Manayila a nga lo swi amukela ku teka hi Muzayiwe hikuva na le ku sunguleni a bava a khalakhasa hambiloko tatana wa yena a n'wi chavisela hi marito, ntsena a ri na leswi a swi kunguhatile embilwini ya yena. Hi siku ra mucato, loko mphesamphesa wu ya emahlweni, swilo hinkwaswo swi lulamisiwile, ndyangu wu tele hi vanhu, swakudya swi lulamisiwile, tinxangwana ti hlovile, Manayila u kumekile a nyamalarile.

Ku nyamalala ka yena swi vula swo tala eka tatana wa yena. Mutsari u kombisa leswaku endzhaku ko va Jaffet Mboweni a n'wi vikerile hi ta khombo leri, Ntekele u tikomba a nga ha tshamisekangi emiehleketweni hi ku boxa leswaku:

> Hi, u ri yini? Ku vutisa Ntekele ongeti hi loko a nga swi twangi leswi a swi vuriwe hi Jaffet, ku ve ku swi twa kona a a swi twile, a yo va mbilu ya yena a yi hluleka ku swi amukela. Ina a a swi twile hikuva xikandza xa yena, a xi lo tekana xo kwaratsatsaa, ingiti u lo vona swidajana (p.217).

Ntshaho lowu boxiweke laha henhla, wu kombisa leswaku Ntekele a nga ha ti tivi timhaka ta yena hikuva ku famba ka Manayila swi vula leswaku xiyimo xa yena xa timali a xi nga ta cinca, a ha to tama a tshama a ri xisiwana xo hetelela. U n'wi kampfunyise xinkwa enon'weni. Hi ntiyiso, mhaka leyi a yi nga n'wi nyiki vurhongo hikuva mutsari u boxa leswi landzelaka:

> Ina, nkulukumba Ntekele a a hlangane nhloko, mbilu ya yena a yi ri karhi yi ba ingiti yi ngo nthi, a ku khakhananaa! Manayila a nga va a ye kwihi na? I ntlangu muni lowu Manayila a va tlangaka wona? Ina, I mixalaphungana leyi Manayila a yi endlaka. Wa hapa, u hapa swinene (p.218).

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku hakunene Ntekele a ri n'wi xele kambirhi. A tivutisa swivutiso leswi a swi ri hava tinhlamulo, hikuva hi ntiyiso a nga swi tivi leswaku Manayila a nga va a enghene eka yini naswona a ta byela Muzayiwe a ku yini hi mhaka leyi yo nyamalala

UNIVERSITY OF VENDA
LIBRARY

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

ka ntombhi ya yena. Ntlimbo lowu Ntekele a langutane na wona hi nkarhi wolowo wu tshunxiwile hi mufana loyi a nga ta a karhi a bokoloka a kombisa vuthala bya laha Manayila a nga vaka a tsutsume nkhuvo a ya kona. Mutsari u tiyisisa ku rila ka mufana loko hlamarisa hi ku boxa leswi:

> Nyandhayeeeyo! Nyandhayeeeyo! Ku huwelela mufana loyi a ri karhi a enghena emutini wa ka Ntekele hi ku tsutsuma.....Nyandhayeeeyo! Hatlisani mananoooo! Manayila u tihoxe eka N'wana-Nghanyana mananoooo!...A a vonaka a chavile swinene, mahlo ya yena ya humile ya ri tani! Hatlisani, hatlisaaani!, hi ri Manayila u ti hoxe eka N'wa-Nghanyana mananooo! Hatlisaneee! (p.220-221).

Hi ntshaho lowu, mutsari u kombisa leswaku xiyimo a xi bihile hakunene, naswona a xi lava ku hatla xi tekeriwa enhlokweni leswaku ku ponisiwa vutomi bya Manayila. Mufana u be "Nyandhayeeeyo!" ko tala, ku lava ku tiyisisa leswaku leswi a swi voneke swa chavisa naswona ku fanele ku hatla ku tekiwa goza eka mhaka leyi. Leswi swi tiyisisiwa hi rito "hatlisani, hatlisanee!". A va fanele va hatlisa va ponisa Manayila hikuva ndhawu leyi a enghene eka yona a yi ri ni tingwenya to chavisa leti a ti ta hatla ku n'wi phatlulela. Xivutiso hi leswaku, xana mhaka leyi yi nga va yi ri ntiyiso kumbe i pulani leyi Manayila a nga yi boxa loko a ku: "Loko a wo tiva leswi ndzi nga swi pulana Jamela nakulorhi, a vo to ku vona wo gaa, hi xikosi hi ku hlamala" (p.207). Nhlamulo a yi nga tiveki eka nkarhi lowu, kambe mhaka leyi a yi tshembisa hikuva ku kumeke papila endzeni ka xikhwama xa Jesi ra Manayila leri a ri hakametiwe ehenhla ka nhlanga. Eka rona u boxe leswaku:

> Eka tatana wa tihanyi, u ta sala u kuma papila leri tatana wa tihanyi ku ri khale ndzi lo whititii, ekhwirhini ra ngwenya kumbe emakorhweni, endzeni ka xidziva lexi. Ndzi ku byerile tatana wa tihanyi, ndzi va ndzi ku hlambanyela ndzi vuyelela leswaku ndzi ngo tinciki, ku ri na ku tekiwa hi Muzayiwe yaloye wa wena, hi yo mhaka leyi, namuntlha ndzi gangeke xidziva lexi ku ri na Muzayiwe. Ndza famba tatana wa tihanyi, ndzi ya kuma manana na buti Rice, lava na vona u nga va nonon'hwerisela vutomi, u va u va dlaya (p.222).

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Ntshaho lowu wa papila, wu humesela erivaleni ku titwa ka Manayila ehenhleni ka tatana wa yena loyi a ri ni tihanyi. U vuyelele ngopfu marito "tatana wa tihanyi", ku lava ku kombisa vutomi lebyo biha lebyi a byi hanyiwa hi tata wa yena. N'wana u kala a teka xiboho lexo tika hikokwalaho ko lava ku n'wi dyondzisa mahanyelo lamanene evuton'wini, hikuva hambi loko a ri Rice na N'wa Xitlhelana va hundzile emisaveni hikokwalaho ka tihanyi ta Ntekele, naswona a nga tivoni xihoxo ehenhla ka swona. Kambe buku ya Vakolosa 3:25 yi ri "loko a ri muendli wa leswo homboloka, u ta tlheriseriwa leswo homboloka leswi a swi endleke, Xikwembu a xi yi hi nghohe". Hambiloko Ntekele a tshama a karhi a twisa van'wana ku vava, Manayila u yisa emahlweni papila ra yena a ku:

> Hambiswiritano, hi tlhelo rin'wana ndzi tsakile, hikuva ni ku sihalala ka mbilu ya wena, ndza swi tiva leswaku ndzi ku nyike dyondzo leyi u nga ta ka u nga pfuki u yi rivarile vutomi bya wena hinkwabyo. A ndzi ku swathanga leswi! Swathee! (p.222).

Hakunene papila ra Manayila a ri vava, a nga kona munhu wa misava loyi a ta tifisa ntshiriti endzhaku ko hlaya papila leri. Mbilu ya Ntekele a yi sihalarile, kambe papila rona a nga ri tiyiselangi hikuva mutsari u kombisa matitwelo ya Ntekele endzhaku ko hlaya papila hi ku boxa leswaku:

> Kunene u ndzi swathile n'wanangooo! Ndzi se ni xinyela n'wanangooo! Yooo! N'wana wa minooo! Swa antswa na mina ndzi namba ndzi tihoxa ndzi lova ni n'wana wa minoo! Ku kalakala nkulukumba Ntekele hi ku tlula a kongoma xidziva, kambe vavanuna lava a va ri ekusuhi na yena, va tlula va n'wi khoma....(p.223).

Mutsari u lava ku hi kombisa hi ntshaho lowu leswaku Ntekele a ri n'wi xele kambirhi. Vutlhari ni ku tikukumuxa a swi kume ndzhuti swi wisa. A wu vona nkoka wa n'wana evuton'wini. Ku komba leswaku rirhandzu a ri na rona eka Manayila, a nga ha boxi vito ra yena, kambe a ku "n'wananga", leswi kombaka rirhandzu naswona a tiyimiserile ku va a n'wi landza hikuva nkoka wo hanya a nga ha wu voni. Mbilu ya Ntekele leyo sihalala a yi sungula ku n'oka. Ntekele u yisa emahlweni a kombisa ku twa ku vava hi xiyimo lexi a nga eka xona hi ku bokoloka a ku:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> Ndzi tshikeni, ndzi tshikeni ndzi ya kuma n'wana wa mina, ku kalakala nkulukumba Ntekele hi ku chukuvanya. Yooo! Manayilooo!... nta tikhoma ndzi ku yineee! Yooo! Manaayiloo! (pp.223-224).

Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku Ntekele u twe ku vava eka leswi nga humelela Manayila. Ku hambana na misava a swi lava, a nga ha voni nkoka wo hanya, hi tlhelo rin'wana a ehleketa vusiwana lebyi a faneleke a hanya na byona hikuva Muzayiwe a nga ha ta pfumela ku n'wi nyika rifumo hikuva vukati bya yena na Manayila a bya ha fambangi hi ndlela leyi a ku kunguhatiwe hayona. Hi twa Ntekele a tisola a ku:

> Ndzi ve xiphukuphuku n'wanangooo! Kunene u ndzi swathile n'wanangooo! Ndzi sale ni xinyela n'wanangoo! A kalakala nkulukumba Ntekele swi n'wi vava, a rila handle ka tingana hi ku twa mbilu ku vava, a rila a va a ntlikula tani hi ntswatsi wo lovela hi nuna wa ku n'wi rhandza (p.227).

Marito lama tshahiweke ya kombisa ku tisola ka Ntekele. A swi vona sweswi leswaku mahanyelo ya yena yo tshikilela ndyangu wa yena a ya n'wi vuyiselangi nchumu handle ka tingana ntsena. A tshama a karhi a tsundzuxiwa hi ta vutomi lebyi a byi hanyaka byo homboloka kambe a sihalala. Sweswi u langutisane na ntshava yikulukumba leyi a faneleke ku yi khandziya a ri yexe, vanghana va yimele etlhelo. Hakelo ya mahanyelo ya yena wa yi vona na ku yi twa, hakunene munhu u tshovela laha a nga rima kona. Ntekele u hlawule rifumo ni ku tikukumuxa ku tlula ndyangu wa yena. Lawa hinkwawo a ku ri makungu ya Manayila yo va a twisa tata wa yena ku vava. Ntiyiso a wu tiviwa hi Ndhoza, loyi a nga va vikela timhaka to nghena ka Manayila exidziveni xa tingwenya. Mutsari u tiyisisa xihundla xa Manayila na Ndhoza hi ku boxa leswaku:

> Phela va twananile na Manayila, naswona u amukele mali ya yena hi xitshembiso xa leswaku a nga ka a nga pfuki a byele munhu ta xihundla lexi xa vona. Awa, swa antswa yena Ndhoza a hlayisa xihundla xa yena na Manayila. "*Vok!*" Ntekele a ngo ho rila *man*, musi a nga rili ngati u rila mihloti. "*Vok!*" (p.229).

Hi ntshaho lowu, mutsari u lava ku tiyisisa xihundla lexi Manayila a xi endle na Ndhoza ku lava ku twisa tata wa yena ku vava. Ntiyiso hi leswaku Manayila a nga hundzangi emisaveni,

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

ntsena a nyenya maendlelo ya Ntekelo yo lava ku titsakisa a ri yexe, a rivala leswaku ndyangu wa yena na wona wu fanele ku va ni ntsako. Kunene, Ntekele a ri eku cineni ka hangayivona, vutomi a byi ri eku n'wi baveleni hikokwalaho ko tsandzeka ku tiyisela leswi Manayila a n'wi byela leswaku ku tekiwa hi Muzayiwe a nge swi koti, kambe yena a tinonohisa mbilu hi ku lava ku dyela. Hambiloko Manayila hi nga n'wi sola eka maendlelo ya yena, hi tlhelo rin'wana hi nga vula leswaku u endle kahle laswaku Ntekele a ta dyondza mahanyelo. Leyi i dyondzo xikan'we ni hakelo leyi ringaneke Ntekele hikuva hi leswi a nga tihlakulela hi yexe. Mutsari u tiyisisa ku tisola ka Ntekele hi ku boxa marito lama a hlamuleke mufundhisi loko va ri eku dyeni a ku:

> Mbilu ya mina ya pandza mufundhisi, swakudya swi nga ka swi nga engheni ni swintsongo loko ndzi tsundzuka rikotso ra mina...Ohohoo! Ndzi nga ha amukelanga ku tsundzuxa ka wena mufundhisi (p.230).

Marito lama tshahiweke laha henhla ya komba ku tisola ka Ntekele, endzhaku ka ku nyamalala ka Manayila. Hakunene mbilu ya yena a yi fehla naswona mati loko ya halakile a ya ha oleleki naswona "loko" a yi pfuni nchumu. Manayila a nga ri na mhaka naswona hinkwaswo, a tibyela leswaku: " u n'wi layile, u n'wi nyike dyondzo leyi a nga to ka a ya endzhongweni a nga si yi rivala".

Siku rin'wana ni rin'wana ri xa na swa rona. Exidziveni xa N'wana-Nghanyana a ku phasiwile xipimbi xa nenge hi vaphasi va tihlampfi. Laha a va tshemba leswaku xipimbi lexi ku nga va nenge wa Manayila. Kasi hi nkarhi wolowo, ntombhi ya Ntekele yi le ndzeni ka xitimela lexi a xi kongoma eBonn. Endzeni ka xitimela a ku ri na vanhu vo hambanahambana, lava a va khandziya hi swikongomelo swo hambanahambana. Ku fana na Manayila loyi a nga ku tivi na laha a ya kona, van'wana a va ri tinsulavoya leti a ti ta eku onheleni ka vanhu van'wana hikokwalaho ko chava ku tirha, laha eku heteleleni va kumaka hakelo ya swiendlo swa vona leswo homboloka. Manayila u vone mhaka yo chavisa loko a ri exitimeleni, mutsari u ri:

> Manayila u te a languta, o vona xandla xa yin'wana ya tona, leyi a yi yime kusuhana swinene ni wanuna loyi a a tshame na yena, xi ri karhi xi tlhotlhovela xi enghena exikhwameni xa baji ra lowanuna...xandla xolexo xi ri karhi xi huma ha swintsongo, ha swintsongo swinene ni xipaci xa lowanuna...(p.245).

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Ntshaho lowu wu komba vukhamba lebyi a byi humelela exitimeleni. Vukhamba i mhaka yo ka yi nga amukeleki erixakeni, hikokwalaho munhu loko a xanisa vanhu van'wana hi ku va onhela swa vona u fanele hi hakelo leyi yi nga ta va dyondzo eka yena ni le ka van'wana lava a va ehleketa ku hanya hi ndlela yoleyo. Manayila a nga byi tivi vutomi bya le xitimeleni, u vone swi fanerile ku va a byela n'winyi wa xipaci leswaku va le ku n'wi yiveleni. Kasi tsotsi leyi, hi siku leri a yi nga fambangi kahle, exitimeleni a ku ri na vanhu vo tshembeka ku fana na Manayila, yi hatle yi kuma hakelo swi nga si ya ekule, hikuva mutsari u ri:

> Lowanuna o namba o voko ra tsotsi hi khehele ma, a va a ku yi ntli, hi mikolo hi voko lerin'wana...yi ta chukuvanya yi tiphina tsotsi. Yi tlula yi muka ehenhla, hi ku twa tindleve se ti ri karhi to wuuuu, hileswi a yi sungula ku helela moya, lo wanuna a lo yi ntli, hi bya mikolo (p.246).

Marito lama tshahiweke laha henhla ya kombisa leswaku hi mikarhi yo tala, nsulavoya leyi a yi tshama yi karhi yi onhela vanhu ku tlhela ku nga humeleli nchumu, kambe siku ra namunthla a ri hambanile ni man'wana hikuva xivuriso xa Vatsonga xi ri: ''maxindyana a nga khani kambirhi''. Hambiloko nsulavoya yi nga hundzangi emisaveni, yi yi kumile hakelo yo xanisa vanhu hikuva a ri ekusuhi no fayiwa kholokholo hi n'winyi wa xipaci. Loko u yisa emahlweni ntirho lowu wa ku yiva, u ta wu endla a karhi a chava hikuva u swi vonile leswaku u pone ri ahlamile. Hakelo leyo tlimbiwa hi mikolo a yi n'wi ringanile hikuva nkarhi wun'wana a ta tshuka a hambanile ni ntirho lowo yiva ra makumu.

Loko a ri Manayila, tintswalo ta yena ti n'wi vuyerisile. Loko a teka riendzo a ya eBonn, a nga swi tivi leswaku u ta fikela eka mani hikuva a nga tivi munhu. Xikwembu xi n'wi nyikile hakelo ehenhla ka malwandla lama a ma endleleke wanuna hikuva mutsari u ri:

> Ntsena u ndzi pfunile n'wananga, hakunene a ndzi tivi ku ri ndzi nga ku tlangela ha yini.....u nga ki u vilela n'wananga, u ndzi pfune ngopfu, kutani na mina ndzi ta ku pfuna ku ku lavisa makwavo (p.247).

Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku a hi mikarhi hinkwayo vanhu va faneleke va kuma tihakelo leto biha, loko munhu a endle leswinene u ta hakeriwa hi leswinene. Hikwalaho Manayila a pfunekile hikuva a ta boheka ku ya etlela etiphayiphini eBonn, kambe sweswi u ta ya tshama kahle endlwini ya tatana John Chavani loyi a n'wi pfuneke. Mutsari u tlhela a tiyisisa ku khensa

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

ka Manayila hi ku boxa leswaku: "A a twa a katekile ku va a hlangane ni vanhu lava va tintswalo to tani"(p.261).

Lexi a xi n'wi karhata i ku va a boxa ntiyiso hi mhaka ya Jamboti loyi a famba a lava yena, hikuva a vule leswaku i buti wa yena loyi a nga kholwa khale. Kambe ntiyiso wu na ndlela leyi wu nga ta huma hi wona, naswona swi ta humela erivaleni leswaku jaha leri a ku ri xigangu xa yena. Hikwalaho ka vunene bya yena Manayila, Xikwembu xi n'wi twele vusiwana ku kondza a ya hlangana na Jamboti hi xiviri. Mutsari u boxa leswaku:

> U te loko a ku phaphara, a sisimuka eku titivaleni koloko ka yena, o ti kuma a etlele, nhloko ya yena yi seketele emindzhumbyini ya Manayila loyi a a yi xingile, ni karhi hi mbilu leyi tshovekeke ni mahlo lama a ya tenga-tenga mihloti, a vulavula ongeti wo mbuwetela n'wana a ku: "sisimuka Jamboti wa mina, sisimuka mbuya murhandziwa, u nga ndzi feli Jambo. U nga ndzi feli ndzi hanyela wena murhandziwa" (p.279).

Marito lama boxiweke laha henhla ya kombisa hakelo leyi Manayila a nga yi hlakulela nkarhi wo leha. U ve munhu wa ku tshembeka e ku hanyeni ka yena. Hambiloko a hlangana ni swiyimo leswo tika, a xanisiwa ni ku xavisiwa hi tatana wa yena, a ala a yima hi rito rin'we, ro va "a rhandza Jamboti hi mbilu ni moya". Rifu ri tsandzekile ku va hambanisa. Hakelo ya Manayila yi ve leyinene hikuva u hetelele a hlangana ni jaha ra yena leri a ri fela.

Kasi loko ku ri Muzayiwe u hume a ya pheta, u tsandzekile ku pfuna Ntekele hi tindlela letinene, kutani a tshembisa leswaku a nga n'wi pfuna ku pfuxa mabindzu loko a nga teka Manayila loyi a ri n'wana lontsongo. Mhaka leyi a yi nga amukeleki erixakeni, hikwalaho ka vubihi lebyi, u twe ku vava ngopfu evuton'wini bya yena hikuva mbilu ya yena a yi fikelelangi ku navela ka yona.

Hambiloko a nga khomiwangi hi maphorisa kumbe ku fa tanihi hakelo ya swiendlo swa yena, kambe mbilu ya yena a yi na ku rhula hikuva u tsandzekile ku cata na Manayila loyi a n'wi rhandza, hikwalaho ka sweswo, a nga ha tshuka a khomiwile hi mavabyi ya mbilu lawa ya vangiwaka hi ntshikilelo wa miehleketo kutani ya n'wi hungutela masiku yo hanya. Mutsari u boxa leswaku:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> Muzayiwe na yena a nga ha languteki, a a terisa vusiwana hakunene. A wongeti u lo hundza muti ri xile, o phe ro tindleve wari-wari, wari-wari, ingiti a ngo: He! Mi ri yini? Ina rifu ra Manayila a ri nga n'wi etlerisi ni swintsongo, a ri n'wi dya, a a ti vona nandzu hakunene (p.250).

Ntshaho lowu wu tiyisisa swinene leswaku Muzayiwe a khumbeke swinene embilwini ya yena. Loko mutsari a ku: ''a ri n'wi dya'', u vula leswaku ku rhula na ntsako a nga ri na swona Muzayiwe, leswi a swi ta n'wi vangela mavabyi. Leyi i hakelo leyi a yi n'wi ringanile Muzayiwe hikuva a sindzisa xiyimo hambi xi nga pfumeli. Ku sindzisa munhu swilo a nga ri eku swi tsakeleni i nandzu lowukulu, naswona loyi a kumekaka a endlile tano u fanele ku xupuriwa. Hikwalaho hi vulaka leswaku Muzayiwe hakelo yo pfumala ku rhula evuton'wini a yi n'wi ringanile, hikuva hambi Bella nsati wa John Chavani a nga ya soli maendlelo ya Manayila yo hembela tiko ra Rixongile a ku u enghene exidziveni xa tingwenya ku nga ri ntiyiso hi ku boxa leswaku: "Manayila u n'wi layile, u n'wi nyikile dyondzo leyi a nga ta ka a nga pfuki a yi rivarile....ntsena yena a nga ririwi, u lo swi lava" (pp.269-270).

Marito lawa a ya tseketsela Muzayiwe eka maendlelo ya yena yo sindzisa ku teka Manayila hambi a nga n'wi rhandzi. Jamboti u vile munhu loyi a tsetseleriweke ngopfu hi Xikwembu hikuva ku vuya ka yena exitokisini tanihi hakelo ya swidyoho swa yena u tlhele a ya kuma ntsako eku heteleleni hikuva a kombisile mahanyele lamanene ejele. Hakunene munhu wa nyikiwa nkarhi wa vumbirhi evuton'wini.

5.4 NKATSAKANYO WA NDZIMA

Eka tsalwa ra **N'waninginingi ma ka tiendleve** na **Ndzi ngo tinciki!** mutsari u paluxile hungu hi ndlela leyi humeselaka theme ra *Poetic Justice* erivaleni. Eka matsalwa lawa, swimunhuhatwa swo tala a swi hanya vutomi byo homboloka hi mhaka yo chava ku tirha leswaku va ta tikumela rifumo, kasi hi tlhelo rin'wana swin'wana swimunhuhatwa a swi hanya hi ndlela leyinene, laha emakumu va hakerika hi leswinene ku ya hi mitirho ya vona. Eka tsalwa ra **N'waninginingi ma ka tindleve**, swimunhuhatwa a swi fa ku fana ni tinhongana tanihi hakelo ya swiendlo swa vona leswo homboloka. A va dlayana hi xivona hikokwalaho ko chava ku ya hakela swiendlo swa vona exitokisini. Matirhiselo ya vona ya xihoko hi wona ya nga endla leswaku manyala ya vona ya hatla ya paluxeka hikuva munhu loko a pyopyiwile u pfumala vutihlamuleri kutani swihundla swi humela erivaleni hi ku olova kutani hakelo ya swiendlo swa vona yi hatla yi va fikela va nga si onha swo tala erixakeni.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Eka tsalwa ra **Ndzi ngo tinciki** swimunhuhatwa swi kumile tihakelo to hambana ehenhla ka swiendlo swa vona leswinene na leswo homboloka. Rice na N'wa-Xitlhelana va file va nga onhangi nchumu, rifu leri va lo vangeriwa rona hikwalaho ka mahanyelo ya Ntekele yo homboloka. Loko a ri Bull na Scarface rifu a ri va ringanile hikuva a va tsandze xitokisi. Lefty na ntlawa wa yena wa tinsulavoya va hakeriwile hi rifu hikuva a va onhe ngopfu laha misaveni naswona a va ri swigevenga swo hava ntsetselelo.

Jamboti u hatle a vona swihoxo swa yena kutani a tlhariha a nga ha pfumeli ku yengiwa hi vanghana kutani a ya kuma hakelo ehenhla ka mitirho leyinene leyi a yi endleleke Donder. Ntekele a ri chefu hakunene, hambiloko a nga hundzangi emisaveni, mbilu ya yena a yi pfumala ntshamiseko. A fike eka xiyimo xo navela rifu kambe Xikwembu xi bakanya. Ntekele u ve ni ntshikilelo wa miehleketo tanihi hakelo ya swiendlo swa yena leswo homboloka. Tsalwa ra **Ndzi ngo tinciki!**, ri hi paluxela tinxaka timbirhi ta tihakelo leti kumiweke hi swimunhuhatwa. Swin'wana swi kume tihakelo letinene kasi swin'wana swimunhuhatwa swi hakeriwile hi leswo biha hikuva a swi nga hanyi hi mfanelo erixakeni. Theme ra hakelo ya swiendlo ri paluxekile hi ku olova eka matsalwa lawa.

Ndzima leyi landzelaka yi ta xopaxopa tinovhele ta **Makumu ya Vutomi byebyo** hi E. mc Miyen na **Vutomi i vhilwa** hi N. R Mgiba.

UNIVERSITY OF VENDA
LIBRARY

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

NDZIMA YA 6

6. NXOPAXOPO WA MATSALWA YA MAKUMU YA VUTOMI BYEBYO HI E.MC MIYEN NA VUTOMI I VHILWA HI N.R. MGIBA.

6.1 MANGHENELO

Ndzima leyi yi ta nyika nkatsakanyo wa matsalwa ya ***Makumu ya vutomi byebyo*** hi E.Mc Myeni na ***Vutomi i vhilwa*** hi N.R Mgiba. Matsalwa lawa ya ta tlhela ya xopaxopiwa ku lava ku humesela erivaleni theme ra *Poetic Justice*. Eka nxopaxopo lowu ku ta kombisiwa hilaha swimunhuhatwa swi hanyaka vutomi byo bola no tilavela xuma hi tindlela to homboloka. Ku ta tlhela ku kombisiwa ni hakelo leyi swi yi kumaka ehenhla ka vutomi ni swiendlo swa swona leswo biha.

6.2 (i) NKATSAKANYO WA MAKUMU YA VUTOMI BYEBYO

Tsalwa ra ***Makumu ya vutomi byebyo*** ri vulavula hi ndyangu wa tatana Munene. Ndyangu lowu a wu dya wu xurha wu tlhela wu pfuna yin'wana mindyangu. Ndyangu lowu a wu mame vumunhu ni ku va Vatsonga va xiviri lava a va nga rhandzi ku lahla ndhavuko wa ka vona hambileswi a va tshama exilungwini. A va swi tiva leswaku Joni a yi na n'wini kambe ndhawu leyi munhu a fanelaka ku ya cela nsuku eka yona ni ku xurhisa tiko. Ndyangu wa tatana Munene wu sale wu nga lahli nxiximo hambileswi n'wini wa ndyangu a hundzile emisaveni. Japi loyi a ri n'wana wa tuva u landzelele milawu ya tatana wakwe, a dyondza xikolo a kala a thwasela vuthicara, a tlhela a kota ku fambisa mabindzu lama a ya siyiwile hi mukhalabye.

Loko nkarhi wa Japi wo teka nsati wu fikile u tivisile mukhegula ekaya, kutani a tsundzuxiwa leswaku u fanele ku teka ntombhi ya Mutsonga. Kambe u bakanyele etlhelo xitsundzuxo xa manana wakwe hikuva rirhandzu a ri voni kutani a ya teka ntombhi ya ka Manthata leyi a yi ri Musuthu naswona manana wa yona a nga ri na nkucetelo lowunene eka yena. Olivia nkata Japi a ri nghwavava ya xiviri hambileswi a sasekile no tlhela a dyondzeka, vutomi bya yena a byi nga amukeleki erixakeni. Ndyangu wa ka Munene a wu nga ha ri na ndzhuti hikokwalaho ka yena. Mabindzu a ya nga ha bindzuli hi ndlela ya ntolovelo hikuva Olivia a teka mali a tsakisa xigangu xa yena Abby hi yona.

Va ka Munene a va nga lahli milawu hinkwayo ya rixaka ra Vatsonga hikuva loko va vone leswaku a ku na nhlanga yo huma ngati eka Olivia, va ringetile ku hlanganisa tinhloko leswaku va ta kuma xitshuxo.Va kunguhatile ku ya lava n'anga eXipilongo leswaku yi ta n'wi pfuna kambe u arile. A vula leswaku a nga lavi ku toloveriwa hi "Makwapa", a vula Vatsonga hikuva

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

rixaka leri a ri tekela ngopfu ehansi hambileswi a hanya hi rona. Japi loko a vona leswaku vutomi a bya ha fambi hi ndlela leyinene u yile eka vahahani wa yena kutani va n'wi yisa eka n'anga yo duma Risinga, loyi a nga n'wi pfuna kahle, a tlhela a ponisa vutomi bya yena eka dlakuta lera nsati wa yena hikuva a ri lava ku n'wi chelela xiganama leswaku a ta fa, kambe Xikwembu xi tshambulutile voko ra xona kutani xi n'wi ponisa. Tsalwa leri ri tlhela ri hi kombisa hi nkoka wo rivalela munhu un'wana hambiloko a ku dyoherile ngopfu.

(ii) NXOPAXOPO WA TSALWA

Eka tsalwa ra ***Makumu ya vutomi byebyo***, theme ra *Poetic Justice* ri paluxekile hi ku hetiseka. Swimunhuhatwa swi kuma tihakelo leti ringaneke ku ya hi swiendlo swa swona. Tsalwa leri ri tlhela ri kombisa ndlela leyi hi faneleke hi rivalela ha yona tanihi hi loko Xikwembu xi hi dyondzisa ku rivalela lava hi dyoheleke. Hambiloko un'wana a ku endlela leswo homboloka. Hikokwalaho ku homboloka ka mahanyelo eka tsalwa leri ehenhleni ka swimunhuhatwa, ku humela erivaleni hi loko va kuma tihakelo ku ya hi vutomi bya vona byo pfumala maendlelo lamanene kambe van'wana va rivaleriwa kutani vutomi byi ya emahlweni. Mutsari u boxa leswaku :

> Eka vutomi bya masiku lawa ku hanyiwa handle ka vumunhu. Loko byi ri vukreste byona a ha ha vuli, vunyingi byi endla vubihi byi funengele vunene: endzeni va ri vabihi, valovisi, vaxisi, vaoswi, lava va kanganyisaka hi marimi yo tsokombela, vagevengi lava va gevengaka va ri karhi va n'wayitela ni ku bambetela hi voko ro kufumela ni ntwelavusiwana wa rirhandzu ra hava . . . (p.3).

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku vanhu vo tala va hanya vutomi byo tumbela, va tiendla vakreste, kasi hi ntiyiso hi vona lava va xanisaka misava hi vubihi. Vanhu va muxaka lowu va onha erixakeni hikuva swi teka nkarhi ku va vutomi bya vona byo homboloka byi humela erivaleni hikuva va tivula vanhu lava tirhelaka Xikwembu hi ku hetiseka kasi i vaswihanyanomo. Vukreste bya vona byi le non'weni, a byi kona etimbilwini kambe, hakelo ya vubihi bya vona yi hetelela yi humela erivaleni hikuva xivuriso xa Vatsonga Xi ri: "hambi wo famba enkoveni lundza ri ta vonaka". U nga endla leswo biha, u tumberile kambe siku rin'wana swi ta humela erivaleni swi tiviwa hi munhu un'wana ni un'wana. Van'wana vanhu va lava ku kuma swilo hi ndlela yo olova, Eka tsalwa ku humelerisiwa mhaka ya leswaku vanhu van'wana va lava ku dya laha va nga rimangiki kona, hikokwalaho eku heteleleni va kumaka hakelo ya

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

vubihi bya vona. Mutsari u kombisile tindlela to homboloka leti vanhu va ti tirhisaka handle ka ntsetselelo ku kuma rifumo hi ku boxa leswaku :

> Ematshan'wini yo languta ni ku dyondza tindlela leti rifumo leri ri kumiwaka ha tona, u anakanya ni ku pimanyeta hi laha a nga vutlelaka makwavo rifumo ra yena ha kona. Ndlela leyi a nga ta yi tirhisa ku vutla rifumo leri a yi hlawuriwi: hambi hi leyinene, kumbe hi leyo homboloka, swa yena i ku kuma rifumo ni ku titsakisa (p.4).

Hi ntshaho lowu, mutsari u kombisa leswaku vumunhu byi humile evanhwini. Munhu u tekeriwa swilo leswi a nga swi dzukela nyuku handle ko tsetseleriwa. Vanhu va navela rifumo ra van'wani va kala va ngheniwa hi mavondzo yo pfumala ntwelavusiwana. A va na mhaka na loko va halata ngati, ntsena va kuma rifumo leri va nga ri tirhelangiki, kambe eku heteleleni, hakelo ya maendlelo lama yo biha, va ta yi kuma. U yisa emahlweni mutsari a ku:

> Kombela u ta nyikiwa, lava u ta swi kuma, gongondza u ta pfuleriwa, leswi a hi swona leswi majaha ni vanhwana lava va swi tsakelaka ni ku swi anakanya. Swa vona i "Teka". Loko u kumiwa u karhi u teka dlaya, nandzu i xilondza, xi ta hola. (p.4).

Ntshaho lowu boxiweke laha henhla wu seketela timhaka leti vuriweke eBibeleni leswaku loko ho khongela, hi kombela eka Xikwembu hinkwaswo leswi hi swi lavaka hi ta swi kuma. Kambe vanhu a va swi tsakeli, va twa ongeti swa hlwela, kutani va tilavela ndlela yo olova ku nga ku teka hi nkanu, kambe makumu ya kona i rifu, ku nga hakelo yo vava leyi munhu a yi kumaka loko a nga ri ni mahanyelo lamanene. Mutsari u tlhela a tiyisisa leswaku hakunene loko u ri mubihi hakelo ya vubihi u ta yi kuma, leswi paluxaka theme ra *Poetic Justice* hi ku boxa leswaku:

> Mbewu yin'wana ni yin'wana leyi byariwaka yi humesa mihandzu ya muxaka wa yona , mfava wu chela mfava, na xona ximangani xi chela timanga, hikuva hinkwaswo i timbewu leti byariweke emisaveni. (p.15)

Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku hakunene leswi u swi byalaka emasin'wini ya wena u ta tshovela swona. Loko u byala mavele u ta tshovela swifaki. Mutsari u lava ku hi lemukisa hi

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

vutomi lebyo biha lebyi a byi hanyiwa hi swin'wana swa swimunhuhatwa eka tsalwa leri. A va rhandza ku dya swilo leswi va nga swi tirhelangiki, va rivala leswaku eku heteleleni va ta kuma hakelo, ku nga ku getsela ka meno ehenhla ka mitirho ya vona yo homboloka.

Lefty a ri un'wana wa swimunhuhatwa leswi a swi xanisa vanhu eka tsalwa leri, a va xanisela swilo swa vona leswi va swi tirheleke ku vava. Mutsari u boxa leswi landzelaka hi vumunhu bya ximunhuhatwa lexi hi ku vula leswaku:

> Bra Lefty na yena u byarile mbewu ya yena hi yexe. Leswi a yi byaleke swi fanerile leswaku a tlhela a tshovela ntamu wa yena. Vunyingi bya vanhu a byi dlawa ni ku tekeriwa swa vona. Muyivi ni mudlayi ni muendli wa manyala hinkwawo ya vugevenga a nga tiviwanga (p.15).

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku Lefty a nga hanyi vutomi byo amukeleka erixakeni, a endla vubihi hinkwabyo a tumberile, a rivala leswaku siku rin'wana timhaka ta yena ti ta paluxeka. Vanhu a va dlayiwa no yiveriwa swilo swa vona kambe muendli wa manyala a nga kumeki. Mutsari u hi tsundzuxa leswaku swa boha leswaku un'wana ni un'wana a tshovela leswi a swi byaleke. Hikokwalaho na yena Lefty u swi kumile leswi a swi lava. Mutsari u tiyisisa hakelo ya vubihi bya Lefty hi ku boxa leswaku:

> U te loko a ku phapha exikarhi ka vusiku, o tikuma a lo gaa, emalakanini yo basa. Nhloko yi karhi yi tika ongeti u lo rhwala xitina xa koporo, kasi do, ni nsisi wa mhamba a wu nga ri kona enhlokweni hikuva dokodela a byewurile hinkwayo hi xa tolweni leswaku a ta kota ku rhunga timbanga ta maphokolo lawa a ma lemile nhloko (p.16).

Hi ntshaho lowu, mutsari u lava ku hi paluxela leswaku vutlhari bya Lefty a byi kume ndzhuti byi yima. Leyi a yi ri hakelo ya vugevenga lebyi a byi endla erixakeni. U ve ni nkateko hikuva a nga hundzangi emisaveni. U nyikiwile nkarhi wo cinca mahanyelo loko a tiyimiserile ku endla tano. Hambileswi a twa ku vava, a swi tiva leswaku loko a huma exibedhlele u ta ya exitokisini ku ya kuma leswi swi n'wi ringaneke ku nga hakelo ya mitirho ya yena leyo biha. Mutsari u boxa leswaku:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> Xikan'we-kan'we a tela hi rhumbyana loko a anakanya malembe lawa a a ta gweviwa wona a gweveriwa milandzu leyi a yi fana ni maphokolo lawa ma lemeke nhloko. A anakanya hi vutomi bya le ndlwini ya vavanuna. Kutani a sungula ku ehleketa hi nandzu lowu wu vangeke leswaku a tikuma a lo gaa emalakanini mo basa, wu nga nandzu wo yiva movha (p.16).

Hakunene Lefty a fanerile ku riha milandzu ya yena. Loko a lo hundza emisaveni a hi ta vula leswaku u xi khalutile, kambe hikuva wa ha hanya, u boheka ku kuma hakelo ya swiendlo ehenhla ka vuxisi lebyi a byi hanyaka. A a boheka ku ya exitokisini loko a huma exibedhlele hikuva nandzu a wu boli. Lefty loko a lo tihundzela kunene emisaveni a swi ta antswa hikuva hambiloko a ri ejele u tlhela a kunguhata ku onha, leswi hi pakuxelaka leswaku xigwevo xa malembe mambirhi lexi a gweviwile xona a xi nga n'wi enetangi. Mutsari u kombisa hilaha a leriseke vaKiller, tinsulavoyakuloni a ku:

> Endlani leswaku mi endzela Mabaso mi n'wi byela leswaku loko a nga rhandzi ku hiseriwa mathekisi ni yindlu, ni ku vona nsati wa yena a duvukile xikandza hi aside, a a hatlise a ya pfala nandzu lowu, kumbe loko siku ro tenga ri fika, a vula leswaku a a ndzi lombile leswaku ndzi kambisisa mafambelo ya wona hikuva a ndzi lava ku wu xava (p.20).

Ntshaho lowu wu tiyisisa makungu hinkwawo lama Lefty a ma kunguhateke hikuva a swi nga n'wi oloveli ku tshama exitokisini. Swa tikomba leswaku ku va a ha hanya a ha ta yisa emahlweni mitirho yo homboloka leyi a yi toloveleke. Emindyangwini a ku nga ri ni ku rhula loko va ehleketa hi vubihi bya Lefty hikuva hakunene a bihile mbilu. U tlhela a ta ni rhengu ra vumbirhi loko lero sungula ro tsandzeka ku fikeleleka. Hi twa a tsundzuxa va Killer a ku:

> Loko a nga twisisi, endlani leswi, hluvurisani nsati wa yena emahlweni ka yena mi n'wi endla leswi... A vula hi ku teka zolo ya *Horse shoe* a yi lumeka a va komba ku endla leswi swi yilaka. " loko a zenyazenya a ya emahlweni n'wi endleleni leswi... A ya emahlweni a kombisa vubihi ni vundzeni bya tihanyi ta yena (p.20).

UNIVERSITY OF VENDA
LIBRARY

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Hi ntshaho lowu mutsari u kombisa hi ndlela leyi Lefty a bihile mbilu ha yona, naswona a ri na nsindziso, a vula leswaku munhu u fanele a twisiwa ku vava a kondza a endla ku rhandza ka yena. Maendlelo lama ya nsele a ya susumeta mutwisiwa ku vava leswaku a endla hi laha a lerisiwaka hakona kutani yena a tshama a sirhelelekile eka manyala ya yena, a yisa emahlweni vutomi byo homboloka hikuva a nga swi koti ku amukela leswaku u ponile hikuva u tlhela a tsundzuxa swioxanyama swa yena marito lawa: "Ku pona ni ku gweviwa ka mina swi le swandleni swa n'wina. Ku tshemba ka mina swi le mabyongweni ya..." (p.20).

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku vaMavhuso a va fanele ku ya tirhana na Mabaso a kala a amukela kungu leri ra manyala leswaku Lefty a ta bakanya hakelo ya swiendlo swa yena. Kambe wa hemba hikuva u swi twile ku hlanhliwa nhloko hi sejeni TaalJaart a rhwala ni milenge tin'hweti ta ntlhanu a ri exibedhlele, a bazela hi ku yisiwa exitokisini kambe a nga twaleli. Makungu ya yena ya vuye ya pasa, tatana Mabaso u endlile tanihi laha a leteriweke hakona, ku kondza TaalJaart a boxa marito lama:

> *"Ek sal hom weer vang, en die volgede keer mh, ek weet nie ".*
> A va a dzungundza nhloko a hundzuluka a famba. A nga rivalanga ku luma nomu wa le hansi ni ku mbamba xibamu exisutini" (p.23).

Marito lama tshahiweke laha henhla ya kombisa hi ndlela leyi Taaljaart a nga ri eku twisiseni ka maendlelo ya nawu endzhaku ka loko a yisile Lefty laha ku n'wi faneleke. Kambe wa tiyisisa leswaku siku rin'wana u ta tlhela a n'wi khoma hikuva a nge tshiki mitirho ya yena leyo biha naswona a nge he poni hikuva "maxidyana a nga khani kambirhi" Lawa a ku ri marito lama a ya tiyisa Sejeni ku yisa ntirho wa yena lowunene emahlweni.

Hakunene a swi nga talangi swimunhuhatwa leswi a swi hanya hi ndlela leyinene eka tsalwa leri handle ka muti wa ka Munene. Ndyangu wa tatana Manthata nhloko ya xikolo xa le henhla xa Mamelodi a wu ri ni hasahasa hikokwalaho ka manana wa muti, loyi a ku lawula yena eka swilo hinkwaswo swa ndyangu. Maendlelo ya yena a ya bihile ngopfu naswona a nga kurisi vana hi ndlela leyi faneleke. Vana va ta kuma tihakelo to vava hikokwalaho ka mendlelo ya mana wa vona. Mutsari u boxa leswi landzelaka ku lava ku hi paluxela ndlela leyi manana Manthata a yi tirhisa eka vana hi ku vula leswaku:

> Tidyondzo ta vunyingi bya vamanana va masiku lawa, ngopfungopfu emadorobeni, i vunghwavava ni vumbabva. Loko

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> tatana wa muti a katekile, u ta vona hi loko n'wana a xurhile makwembe,...siku ti bihaka, tatana hi yena a nga ta dzuka nyuku, a byarha mpingu hinkwawo, loko manana a tisiva mahlo hi mihloti ya khole ni ku tiendla muhlamari lonkulu (p.29).

Ntshaho lowu wu kombisa hi mbewu leyi vamanana va yi byalaka evuton'wini bya vana va vona. Ematshan'wini yo va ni nhlohlotelo lowunene vona va byala vufendze lebyi emakumu va nga ta lava tatana wa muti leswaku a byi yimela ku ve loko ka ha dyiwa mafehlefehle a nga voniwi ni leswaku i munhu, a endliwa mbyana yo hetelela, vona va endla futa erivaleni. Manana Manthata a ri un'wana wa vavasati lava a va cinisa nuna rhuvurhuvu emahlweni ka vana. Mutsari u tumbuluxe ximunhuhatwa lexi hi ndlela yo lava ku paluxa maendlelo ya vavasati vo tala emindyangwini. Manana Manthata u boxa leswaku:

> Loko munhu a ri evukatini, swa n'wi nonohela ku hakuta swikhwama swa vanuna va vanghana. Ndlela yo olova i ku tirhisa vana va xisati... Va rivala leswaku byongo bya n'wana i vumba. Vanhwana va dyondzisiwa ku hemba va lo chaa, eswikandzeni ni ku tshama ehenhla ka nhloko ya wanuna. Va dyondzisiwa ni ku tirhela tihosi timbirhi hi nkarhi wu ri wun'we: khombo rero (p.29).

Hi ntshaho lowu, mutsari u humesela erivaleni vumunhu bya manana Manthata. A a dyondzisa vana ku hanya hi ndlela yo homboloka. A a rivala leswaku tidyondzo leti a ti nyikaka eka vona ti ya va vangela swiphiqo emahlweni. U yisa emahlweni mutsari hi ku kombisa leswaku vana lavo pfumala mahanyelo ni ku tshembeka evuton'wini va hlangana ni khombo ro tika emahlweni hi ku boxa leswaku:

> Swi nga endlekisa ku yini leswaku yi bodhlomela exitsevetseveni yi huma yi ri hava ndzhope xana? Hikokwalaho, manana Manthata u vumbile nghwavava ya wansati, nghona-valayi hi yexe. Vughwavava byo mamiwa a byi fani ni byo encenyeta. Byo mamiwa a byi tikombi loko munhu a nga tinyikangi nkarhi a byi xopaxopa hi vukheta (p.30).

Mutsari u tiyisisa hi ntshaho lowu leswaku munhu a nge endli swo homboloka kutani swi helela moyeni. Hakelo ya maendlelo lama yi ta va kona eka manana Manthata ni vana va yena va

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

vanhwanyana lava a va dyondziseke dyondzo yo tika ya vunghwavava ni ku hanya hi ku kanganyisa leswaku a ta dyela. Vutomi lebyo bola a wu nga ta byi vona loko u nga byi xiyisisangi. Hakunune kuwa ro tshwuka ri na xivungu endzeni hikuva Olivia u hlamuseriwa hi mutsari a ri nhwana wo saseka a tlhela a dyondzeka hikuva a ri mudyondzisi, kambe vutomi bya yena a byi nga tshamisekangi hikuva hi nkarhi wolowo a rhandzana na Abby na Mpiri hi nkarhi wun'we. Xivutiso hileswaku xana u ta helela kwihi na vutomi lebyi? Kambe a pfa a ba hi ripfalo eka mahanyelo ya yena hikuva mutsari u boxa leswaku:

> Hi masiku ni mikarhi Olivia a a tivutisa swivutiso swa leswaku makumu ya switshongo leswi ma ta fika rini? Nhlamulo u yi kumile: Switshongo a swi na makumu kumbe ku swirhwa timbilu hikuva makumu ya swona i rifu ntsena (p.33).

Ntshaho lowu wu hi kombisa leswaku Olivia a tshama a karhi a swi tiva embilwini ya yena leswaku vutomi lebyi a byi hanyaka a byi lulamangi, hikokwalaho mapfalo a ya n'wi vutisa leswaku xana u ta helela kwihi na mahanyelo lamo biha. Nhlamulo u tlhela a yi kuma yena n'wini leswaku ku ta va rifu tanihi hakelo ya swiendlo swa yena, kutani theme ra *Poetic Justice* ri va ri paluxekile hi ku hetiseka.

Vutomi bya Japi a byi ri lebyinene. A ri munhu wo tirha a tihlengeletela rifumo leri siyiweke hi mukhalabye Munene. Lexi a a dyondzisiwile xona hi vatswari a ku ri nhlonipho, vumunhu ni ku tirha hi mavoko ya yena leswaku a ta va munhu wo antswa. Malume wa yena Russia a tshama a n'wi tsundzuxa hi masiku a ku:

> Wanuna loyi a rhangisaka wansati emahlweni ka mali ni maxaka, u tirhambela mhango. Wansati, hambi a nga va mani kumbe mani i nchumu wo hetelela ku wu rhangisa emahlweni. Mzala, tsundzuka marito lawa, u ta hanya vutomi byo pfumala nhlomulo ni ku getsela ka meno (p.40).

Hi ntshaho lowu, mutsari u kombisa leswaku i swa nkoka ku va vantshwa va yingisela switsundzuxo swa lavakulu hikuva vona va byi tokotile vutomi. Russia a nga tivi nchumu hi vutomi bya rirhandzu bya Japi, kambe tanihi malume u vona swi fanerile leswaku a tshama a lulamise miehleketo ya ntukulu wa yena leswaku loko a ta nghena eka timhaka ta vukati a va ni vutihlamuleri no ka a nga hlamarisiwi hi swilo. A fanele ku tshama a swi tiva leswaku vavasati a va tshembekangi naswona u nga nghena ekhombyeni hikokwalaho ka vona. Russia

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

a vona khombo leri ntukulu a nga ta wela eka rona hikokwalaho ko rhandzana na Olivia loyi a mameke vunghwavava. Swi tsandze siku ro sungula leri a fanele ku hlangana na Japi hi rona, mutsari u hlamusela leswaku:

> Nkarhi lowu Japi a fikaka ekhefini, Olivia a a yimile ni jaha rin'wana ekulenyana ni khefi. Leti a va vulavula tona ti tiviwa hi vona vambirhi, kambe lo wa jaha a a komba a nyanyukile, Olivia yena a a languteka a nyumelanyana (p.41).

Mutsari u tiyisisa mahanyelo yo bola ya Olivia hi ntshaho lowu. U tsandzeka ku tshembeka hi xinkadyana xintsongo, u kumeke a ri ni rin'wana jaha ku ve a tile ku ta hlangana na Japi. Mutsari u tirhisile rito ra "nyanyukile " na "nyumelanyana " ku kombisa leswaku timhaka ta rirhandzu a ti lulamisiwile hikuva jaha a ri komba nyanyuko ku nga ntsako kasi nhwana a nyuma leswi seketelaka leswaku a amukerile ku va ntombhi ya jaha leri hikuva vakhale a va kombisa ntombhi yi karhi yi languta ehansi loko yi ri eku gangisiweni, no n'wayan'waya ehansi hi mikondzo ku kombisa ku pfumala vutihlamuleri. Xana Olivia a ri nhwana loyi a faneleke jaha ra ka Munene ke? Ahanti, mutsari wa ha ta hi paluxela to tala hikuva loko wu ri mbondza wa karhi wa tikomba. Naswona hakelo ya matikhomelo lama yi le ndleleni.

Olivia Manthata a ri ni timhaka to tala to nyumisa. A nga tiyimiselangi ku hambana ni vutomi bya yena byo bola. Loko a lava ku lulamisa timhaka ta yena na Japi hi ku hambana na Abby u swi endle hi ndlela yo xumbadza. U kombele leswaku Mthembu a n'wi pfuna ku phasa Abby. Olivia u tikumile a nghenile ekamareni ya 08 ehodela leyi Mthembu a tirha eka yona leswaku va ta ya vulavula mhaka leyi a tile hi yona. Mhaka yo hlamarisa hi leswaku:

> Loko Mthembu a chayisile, u hatlisile a kongoma kamara ya yena. Leswi swi humeleleke ni ku vulavuriwa endzhaku ka muhono (rivanti) lowu a wu khiyiwile, laha rivoni a ri pfurhela ehansi ku kondza ri timeka exikarhi ka vusiku a hi tivi. Ho tiva ntsena leswaku Mthembu u heleketile Olivia hi mahlambandlopfu ya siku leri tlhandlamaka loko va twananile leswaku Mthembu a a fanele ku tirha ntirho wa vuhlorhi kumbe vubejula (p.46).

Ntshaho lowu wa ha tiyisisa vutomi byo bola lebyi a byi hanyiwa hi Olivia. I mahungu muni yo vulavuriwa ri kala ri xa ke? Nhlamulo a ri na yona Olivia leswaku a nge kumi mahungu mahala

© University of Venda

University of Venda

eka Mthembu, kambe a swi bakanyela etlhelo ku tlhamisa mhaka ya Abby hi ku tlhela a endla vusopfa na Mthembu. Xana Mthembu a fanele a nyikiwa hakelo loko a ta va a pfunile hi miehleketo ke? Swi kahle loko hi nga tlherisela miehleketo endzhaku hikuva Mthembu u kale a boxa leswaku:

> ". . . a a rhandza phyembye leri, kambe a a nga koti ku vutlela Abby hikuva Abby a ri nakulobye wa le kheleni. Kambe madyambu yalawo a a swi vona leswaku nkateko wu ta kan'we" (p.40).

Hi ntshaho lowu, mutsari u lava ku hi paluxela leswaku mhaka ya manyala yi humelerile exikarhi ka vusiku lebyi Olivia a ri ekamareni ya Mthembu hikuva eku sunguleni Mthembu a hlonipha munghana wa yena Abby, kambe hi siku leri a noneriwile hi mpfundla. Olivia a titise hi ntalo naswona Mthembu a boheka ku hetisisa ku navela ka yena. Swa rivala a swi heli eka Olivia loyi a tiyimisele ku tekiwa hi jaha ra ndzhuti Japi, loyi a pfumala xilavi. Hambileswi mutsari a boxeke leswaku:

> Olivia u tinyiketerile ku tshika vunghwavava hinkwabyo a namarhela Japi. Enkarhini lowu, eka yena a swi ri erivaleni leswaku hinkwaswo leswi a nga swi kumaka ka Abby a a ta swi kuma eka Japi. Kambe xo biha hi leswaku rirhandzu ra Olivia a ri pfumala timitsu hikokwalaho ka dyondzo ya mana wakwe (p.45).

Ntshaho lowu boxiweke laha henhla wu kombisa hilaha Olivia a tiyimiserile ku tshika vutomi lebyo homboloka hikuva a tivona a khome nsuku eka Japi naswona nsuku lowu a wu fanele ku khomiwa hi swandla swimbirhi leswaku wu nga tshuki wu wela ehansi. Hinkwaswo leswi a swi nga tshembisi hikuva manana wa yena a nga n'wi kurisangi hi ndlela leyinene. Leswi a ambarisiwile xingwavila hi Abby, u tumbetile ntiyiso eka Japi hi ku boxa leswi:

> Xingwavila lexi i xo sivela n'wina majaha leswaku mi nga tshameli ro ndzi bela huwa hi minoti. Lawa a ma ri mavunwa hikuva u xaveriwile hi Abby a vula leswaku majaha ma ta n'wi hlonipha (p.43).

© University of Venda

Ntshaho lowu wu hi siya ni swivutiso swo tala vutomi bya Olivia. Mavunwa ya kombisa swinene leswaku wa ha tiyimiserile ku hanya hi vuxisi. Loko a boxa ntiyiso hi xingwavila lexi a swi ta va swi ri kahle kutani Japi a ta teka xiboho hi yexe leswaku va ta kota ku hlula Abby swin'we. Kambe Olivia u yisa emahlweni mhaka ya swihundla leswi ku nga rimitsu ra vudyoho lebyi a faneleke ku byi hakela hi ku famba ka nkarhi. Manana Manthata a swi vona swihoxo swa yena hikuva hi siku ro lovoriwa ka Olivia u boxe leswaku: "Loko yhe Tebogo a tionhelela vukati bya yena swi ta dlaya yena, mina ndzi lwile leswaku a ko a byi kuma vukati lebyi" (p.64).

Mutsari u kombisa mhaka ya nkoka hi ntshaho lowu. Manana Manthata wa tsandzeka ku tshama ehansi a laya n'wana, u langutele leswaku n'wana a ya lulamisa swihoxo leswi a swi tumbuluxeke na yena hi yexe. A nga ha yi ngheni mhaka yo va a n'wi pfuna ku n'wi vumba hikuva a mamisiwile hi yena vunghwavava. Manthata u tlhaviwile hi marito ya nsati a kala a hleketa ku hambana ni misava hi ndlela yo vava. A vavisiwa hi ku va n'wana a onhiwile hi manana loyi se a tsandzeka ku yimela timhaka ta yena. Manthata u vone mhaka yo tisunga yi ri hava vutihlamuleri, kutani a bakanya miehleketo yaleyo ivi a ehleketa muvumbi wa tilo ni misava. Mutsari u boxa leswaku Manthata u lo ba tsolo ehansi a khongela a ku:

> Wena loyi u nga ni matimba hinkwawo, wena loyi u ndzi nyikeke matimba yo vona masungulo ya masingita lawa, lawa ma nga ndzhukano erixakeni ra ka Manthata, ndza ku kombela, ku engetela masiku ya ku hanya eka mina laha misaveni leyi leswaku ndzi ta vona makumu ya leswi ndzi swi sunguleke. A swi ve tano! (p.64-64).

Ntshaho lowu i xikhongelo xo vava lexi a xi khongeriwa hi tatana Manthata hikuva a byi vona vutomi lebyi a byi hanyiwa endyangwini wa yena. A kombela rihanyu leswaku a ta kota ku vona laha vutomi lebyi byi nga ta helela kona, hikuva a swi tiva leswaku hakelo yi ta va kona ehenhleni ka swiendlo leswo biha swa ndyangu wa yena, leswi nsati wa yena a swi byaleke. Hi siku ra nkhuvo, muyimeri wa ndyangu wa ka Manthata u tlhele a tshikilela marito yo laya eka Olivia aku:

> Na wena u tihlayisa, hikuva loko u kala u huma laha ndyangwini lowu namuntlha, a wu nga ha vuriwi n'wana wa ka Manthata, u ta vuriwa wa ka Munene. Loko u tipfindlusela xihlovo xa wena, tata wa wena, mana wa wena, a nga ka a nga swi koti ku xi tengisa. Ndzi ni ku tshemba leswaku marito lama ya ta tshama

© University of Venda

University of Venda

> eku enteni ka mbilu ya wena hi leswaku hinkwawo ya ku hanya ka wena kun'we ni nuna wa wena (p.68).

Marito lama tshahiweke laha henhla a ya ri yo longisa Olivia tanihi timbuva to famba na tona evukatini. A ya ri marito yo aka, lama a ya fanele ya kuma ndhawu embilwini ya yena leswaku vukati bya yena byi ta n'wi fambela kahle. Ku hava loyi a ta n'wi lulamisela swihoxo leswi yena n'wini a nga titumbuluxela swona, hikuva laha mutsari a tirhisile rito ro " tipfindlusela" . Va ka Munene na vona va vule marito lama a wonge i ya vuhlolotwana, hikuva a ya fika ya ku kotle, eka swiendlo swa Olivia. Mutsari u boxa marito ya Swahava hahani wa Japi hi ku vula leswaku:

> Wansati u vumbiwile hi rhambu ra wanuna. A nga vumbiwanga hi rhambu leri ri humaka enhlokweni leswaku a ta va ehenhla ka wanuna, e-e! Na swona a nga vumbiwanga hi rhambu leri tekiweke enkondzweni leswaku a ta va ehansi ka wanuna, e-e! Ndza ala (p.62)

Ntshaho lowu wa ha tiyisisa marito yo laya lama Olivia a fanele ku ma tekela enhlokweni. Va ri ku yingisa swi tlula magandzelo. Loko kuruku marito lama hinkwawo a nga ma twangi u ta va a ri mafandleve hakunene, tindleve ta yena ti ta va ti lemiwile hi mhula a nga twi. Kambe hi ta twa leswaku timhaka ta Olivia ti ta helela kwihi. Loko a ri Japi yena a dlele a kokela, a humbiwile mano hi rirhandzu, hikwalaho ka rona, mutsari u boxa leswaku mufana wa ka Munene u tipetile hi ku boxa leswaku:

> "Kava loko Japi a endla xihoxo lexi xi n'wi fayeleke muti ni ku hangalasa mali ya yena ni ku n'wi peta nhloko: a lulamisa leswaku Olivia a tshika ntirho wo dyondzisa leswaku a ta kota ku tirha mitirho ya laha kaya" (p.70).

Hi ntshaho lowu, mutsari u lava ku hi kombisa leswaku Japi a tiyimiserile ku vukarha nsati wa yena hi rirhandzu. A nga swi tivi leswaku u tikokele lumbalumba leri a ri ri ni miehleketo yo homboloka swinene. Rifumo leri a ri tirheleke a ri ta mbumburheka hikwalaho ka mhiri leyi nghenekeke emutini a ehleketa leswaku i nsati. Oliva u tsandzekile ku tshika maendlelo ya yena yo biha. Vatsonga va ri: "a ri fi ro dzidzivala" , hikokwalaho nsati wa Japi u tibohe ku va ni swihundla ni khale ka murhandziwa wa yena Abby. U rivele marito hinkwawo lama a byeriweke hi siku ra nkhuvo. Abby a lava ku dyela eka Olivia, hikwalaho mutsari a boxaka

© University of Venda

leswaku: "Ndza ha tsundzuka swinene-nene s[illegible]Abby a nga sungula ku tswonga mali ya Japi, a yi tswonga bya ximbyanyana lexi mamaka mana wa xona wa rikavakava" (p.73).

Hi ntshaho lowu, mutsari u tiyisisa leswaku xikongomelo xa Abby a ku ri ku hlakata jaha ra Munene ri sala ri nga ha ri ni nchumu, hikwalaho mutsari a tirhisile rito "tswonga " ku lava ku tiyisisa leswaku Abby a lava leswaku na swintsongo swi nga sali, ku fana na ximbyanyana loko xi ala xi mama mana wa xona handle ka ntwelavusiwana hambiloko xi swi vona leswaku mana wa xona u ondze ngopfu, a nga na matimba. Abby a tiyimiserile ku onha endyangwini wa Japi hikuva u yisa emahlweni a ku: "Nhlungu wu le rivaleni, lexi nga sala i ku mama, kambe a ndzi swi lavi leswaku ndzi komba vugovhu bya mina hi ku hatlisa."

Ntshaho lowu wa ha tiyisisa leswaku Abby a nga tlhentlhi eka mukungu ya yena. Makolo ya yena no dya laha a nga rimangiki kona ya ta tikomba leswaku ya ta helela kwihi, kambe wa hemba u ta hakela swidyoho swa yena. Hikwalaho Olivia a ringeta hi tindlela hinkwato ku va a tsakisa Abby hi ntamu wa Japi. Mutsari u tiyisisa mhaka leyi hi ku boxa leswaku:

> Wansati hambi a nga va mani kumbe mani, a nga va a lo byi khadlanya kumbe a yimile hi nenge evukatini, loko a ri ni xigangu u ta ringeta hi matimba hinkwawo ku xi tsakisa leswaku xi nga n'wi xupukeri (p.75).

Hakunene wansati u ni vuxungu ku fana na nyoka. Olivia a onga Abby hi ndlela yo hlamarisa, a yi kona mbyana yo vukula xixevo. Abby a khome nsuku hi mavoko, naswona a fanele ku tiyisisa leswaku wu nga n'wi xupukeli. A nga telangi ku tlanga emutini wa Japi, hikwalaho mutsari a boxaka leswaku:

> Ko va loko swikhwama swa Japi swi boxiwa maxuva, Lomu va hlanganaka kona, Abby a a tlula ni makume lama nga ri ki ehansi ka manharhu. Kona loko a lo kombela (leswi yena a a ku i ku lomba) a yi tlakusiwa hi kambirhi kumbe kanharhu. Hi ndlela leyi, nsengelo wu va wu kongomile ni mbele wa ntswele, musengi a tshamile ehenhla ka ximpombondzwana a tigedlile a senga khwatsi hi ku tiva leswaku Munene i homu yo lerha (p.75).

Ntshaho lowu wu kombisa hi ndlela leyi Abby a dya hi ku rhula eka Olivia. Loko xikhwama xi kala xi boxeka swi vula leswaku leswi a swi ri endzeni ka xona swi ta wela ehansi n'wini wa

© University of Venda

swona a nga swi vonangi. Hi ndlela leyi u ta va a[illegible]wi nga swa wena. Mutsari u tirhisile rito ra " nsengelo" leri kombisaka ku senga homu ya ntswele, musengi a karhi a senga a nga jahangi. Abby a ku ri yena musengi wa xuma xa Japi loyi a vuriwa leswaku u lulamile ku fana na homu leyi lerhisiweke hikuva yi pfumelela xin'wana na xin'wana. Nkarhi wa yena wo hakela swiendlo leswi wu le ndleleni futhi a wu lavi leswaku vanhu va wu gwendla hikuva lexi nga heriki xa hlola, kutani theme ra *Poetic Justice* ri ta va ri paluxekile eka tsalwa leri. Olivia u yisile emahlweni mahanyelo ya yena yo biha ku kondza Japi a swi vona leswaku yi kona mhaka, yi na ndlela, yi le ku teni. Mutsari u boxa leswi vuriweke hi Japi endzhaku ka loko a vonile vutomi bya Olivia a ku:

> Nkateko hi leswaku Japi u hatlile a lemuka leswaku tinyarhi ti vuya hi mutlhontlhi wa tona. A a anakanya leswaku u ta hlangana na swona leswi a fambaka a swi hlota ni vusiku. Khombo kumbe nkateko a nga hlangananga na swona leswo hi ku copeta ka tihlo. Hikokwalaho Japi a tshika mutlhontlhi.....(p.78).

Marito lama tshahiweke laha henhla ya kombisa leswaku Japi a tirhisa vutlhari eka nsati wa yena, a nga rhandzi leswaku a hatla a n'wi komba ntiyiso wa leswaku vutomi lebyi a byi hanyaka u byi vonile. Xivuriso xa Vatsonga xi ri : "muhloti wa tinyarhi ti vuya hi yena", leswi kongomisiwaka eka Olivia leswaku timhaka leti a tisunguleke ti ta vuya ehenhla ka yena. Japi a ri ni ku tshemba leswaku siku rin'wana u ta yi kuma hakelo ya yena Olivia, hikokwalaho a nga n'wi vutisi nchumu, a n'wi tshika a endla ku rhandza ka yena, a rindzela siku ti n'wi bihelaka. Hi le tlhelo, Olivia a ri ni miehleketo leyo biha ehenhla ka Japi hikuva mutsari u boxa leswaku:

> Olivia a ko a anakanya ni ku dlaya nuna leswaku a sala a tshunxekile. Olivia a a tihlawulela ku vona Japi a fa a ri karhi a n'wi byeletela ta mangava lawa a a kombetiwa hi maxaka ya Japi loko a tsoniwile mbeleko (p.78).

Ntshaho lowu wu kombisa goza leri Olivia a ri kunguhatile hi vutomi bya Japi. A n'wi vona a ri xirhalanganyi lexi faneleke ku susiwa laha misaveni. Olivia a rivala leswaku ku va a tsandzeka ku kuma vana hi xin'wana xa swiphemu swa hakelo ya swiendlo swa yena. Ku pfumala swihlangi evukatini i nchumu lowu vavaka ku tlula na rifu, i ntshava leyi Olivia a fanele a kuma xitshunxo eka yona, kambe yena a nga ri eka swona handle ko va a hlotana ni yin'wana hakelo

© University of Venda

yo tlula leyi. Rhengu ra yena ro dlaya Japi a a ri a sisile ku kondza a lela n'wingi leswaku u ya emaxakeni ePolokwane. N'wa-Thevu a nga nononhwisangi mbilu, u n'wi pfumelerile leswaku a famba hikuva a n'wi vonerile vutomi bya yena bya manyala. Mukhegula a tshembela eka Jehovha, a tlhela a titiyisa nhlana hi xivuriso xa " Muhloti wa tinyarhi ti vuya hi yena ". U boxe Pisalema 121 leyi hlayekaka hi ndlela leyi:

> Wa matimba u kona wa hanya, loko a ha hanya, a nga ka a nga pfumeri leswaku nenge wa n'wana wa yena wu kandziya ntlhamu. Ni nhlekanhi, dyambu ri nga ka ri nga n'wi bi, hambi n'weti ni vusiku (Psalm 121) (p.79).

Ntshaho lowu mutsari a wu tshaheke eBibeleni a wu tiyisa N'wa-Thevu hikuva a swi tiva leswaku Xikwembu xi ta lwela jaha ra yena. A nga chavi nchumu kumbe ku kanakana hikuva Yehovha i muhlayisi wa yena naswona a nga khudzeheri. Hambiloko Olivia a nga hetisisa makungu ya yena, Xikwembu xi ta hlulela ndyangu wa ka Munene. Polokwane yi vuye yi hundzuka eNtlhaveni eka n'anga Risinga loyi a pfuna vanhu eka hinkwaswo leswi va swi lavaka. Japi na yena u kongomile eka Risinga leswaku a n'wi pfuna hi xiyimo xa le mutini ni le mabindzwini. Timhaka ta Olivia a ti tikomba mavala hikuva a ti nga ha ri na xihundla. Hikokwalaho Japi a nga lemuka leswaku:

> . . . hakunene kuwa ro tshwuka ri na xivungu endzeni, ni leswaku ku tiva lexi noniseke nguluve i ku dya leswi yi dyaka swona hikuva mahlo a ya swi koti ku vona swa le ndzeni loko ma ri ehandle (p.82).

Xivuriso lexi tshahiweke eka tsalwa a xi kongomisiwa eka vutomi bya Olivia hikuva Japi a yengiwile hi ku saseka a nga tivi leswi nga endzeni ka mbilu ya yena. Mahlo ya nyama ya tsandzeka ku vona leswi nga emakorhweni ya mbilu. Lexi i xihundla lexi hi tsoniweke xona hi Xikwembu. Hi nga vona munhu a lulamile kasi endzeni u fundze vuxungu byo tlula ni bya nyoka. Kambe mufana wa ka Munene a nga jahangi hikuva ku tsutsuma swi tlula hi ku famba khwatsi. Timhaka ta nsati wa yena a ti kumile hi ntalo, kambe a nga hatliselangi swilo, hikokwalaho mutsari a boxaka maendlelo ya Japi hi ku vula leswaku:

> Va katekile lava kotaka ku tikhoma hambi loko vuhava ni vutsani bya miehleketo ya vona yi paluxiwile, ngopfu-ngopfu loko swi paluxiwile hi wansati... Embilwini ya yena, a kukumukile hi

© University of Venda

University of Venda

> rivengo ra rilondzo. Kambe a tihlamuleli ku tirihisela hi nkhavi lowuntsongo lowu mubiwi a nga ta tiba hi yexe a kondza a pfumaleka laha misaveni: Ku hundzuka xihlekiso ni xihlambanyiso xa vanhu (pp.84-85).

Hi ntshaho lowu, mutsari u hi kombisa mbilu ya xinuna leyi Japi a ri na yona hambiloko van'wana a va n'wi vona ongeti u tsane miehleketo. A a kurile emiehleketweni naswona a lava leswaku timhaka ti famba hi ndlela yo lulama leyi nga ta ka yi nga n'wi hoxi ekhombyeni. Olivia a fanele ku tipaluxa hi yexe eka manyala ya yena kutani a kuma hakelo leyi ringaneke swiendlo swa yena swa hava. N'anga Risinga u yile emahlweni a boxa makungu ya Olivia hi ku boxa leswi landzelaka:

> Loyi a hi nsati wa wena. Loyi i muhloti wa vutomi bya wena. A a ri kwala vhiki leri hundzeke a a tile ni jaha leri. Hi ku ka ndzi nga tivi nchumu ndzi n'wi nyikile xiganama leswaku a ta ku dlaya. Ripfalo ri ndzi tshinyile, kambe ndzi tinonohisile ndzi ala ku tshinyiwa (p.85).

Ntshaho lowu, wu yisa emahlweni ku kombisa xiyimo xo tika lexi Japi a langutisane na xona. Manana wa yena u vurile leswaku Xikwembu hi xona xi nga ta humesela erivaleni hinkwaswo leswi tumbeleke naswona a xi nge tshiki n'wana wa xona a rhetemuka. Hikohwalaho namuntlha hi vonaka vukulukumba bya Xikwembu byi humelela erivaleni hi Risinga. Vatsonga va ri: "nyoka yo yi vona a yi lumi". Xiganama xa Olivia a xi nga ha ta tirha eka Japi hikuva a swi humele erivaleni. Vutomi bya Japi lebyi a byi lava eswandleni swa yena a ta byi vona ephepheni, ivi vuhava bya yena byi ku tlangandla, erivaleni, byi voniwa ni hi swihlangi swa tolo. Risinga u tlhela a veka marito ya ntshikilelo eka Japi a ku: "U nga n'wi hlongori, ta micele ti nga ta vuya hi wena. U nga n'wi vutisi nchumu leswaku a ta paluxa vunghwavava bya yena hi yexe emahlweni ka ntshungu" (p.85).

Marito lama tshahiweke laha henhla, lama vuriweke hi Risinga a ya nga olovi ku ma amukela, ngopfungopfu loko munhu a onheriwile swa yena, kambe a swi fanerile leswaku Japi a swi amukela leswaku vutomi bya Olivia byi ta humela erivaleni ivi byi tiviwa hi vanhu hinkwavo leswaku a hanya hi ndlela yo ka yi nga amukeleki endyangwini na le rixakeni. Mihivahivani hinkwayo u nyikiwile Japi hi Risinga, leyi a yi ta n'wi pfuna leswaku xinwelo xi n'wi hundza. Risinga u hlamusela Abby tanihi :

© University of Venda

. . . xigalana, handle ka ku tihanyi ka ngati ya van'wana a nga na vutomi. Kambe hambi a ri xigalana swa fanele leswaku a cheriwa hi dipi, hikuva loko a tshikiwa a tswonga ngati ya Munene, u ta khwankhwisa homu leyi yi ko yi ku lahahla! Hikokwalaho endla ku rhandza ka wena hi yena, n'wi chavise.....A ndzi ta n'wi gila hi ndzexe, kambe a ndzi swi tsakeri ku byarha mpingu wa wanuna loyi a hanyaka hi nyuku wa un'wana wanuna (p.85)

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku Abby a fanele ku riha milandzu ya yena. Mutsari u n'wi fanisa ni "xigalana" lexi nga kotiki ku famba xi tihandzela handle ko va xi hanya hi swa nyuku wa van'wana. Risinga u vula leswaku Abby u fanele ku riha milandzu ya yena hikuva u pfule vangwa rikulu endzeni ka muti wa Japi. A fanele a tirihisela hi yexe, leswaku Abby a ta dyondza ku hlonipha mindyangu ya van'wana . Risinga hi vun'anga bya yena a ta swi kota, kambe a nga swi rhandzi ku rihisela kutani a sala a rhwele swidyoho swa munhu loyi a nga lo famba a swi rhapa hi yexe. Olivia na Abby a va ri kusuhi swinene no kuma tihakelo leti va ringaneke ku ya hi theme ra *Poetic Justice*. Japi u lavile tindlela hinkwato leti a ti ta n'wi pfuna hikuva makungu yo nyika Olivia nkhavi leswaku a tiba hi yexe a ma ri erivaleni kambe a ma nonoha hikuva tiko ra hina ri hanya hi milawu leyi tsariweke eka vumbiwa bya tiko. Japi u tsundzuka marito lama nge:

Khale loko wansati a ri hava tindleve, a a heleketiwa ekaya hi mbuti leswaku a ya layiwa. Masiku lawa i xilondzo xa le mbilwini, u lo tilavela. Tolo na tolweni loko a tiendla nghona-valayi, a a heleketiwa ekaya ku landziwa cuma swi n'wi xaxela (p.89).

Ntshaho lowu wu kombisa maendlelo lama a ya tirhisiwa khale tiko xa ha etlele ku tshinya vavasati lava a va nga ri ni mahanyelo ya kahle evukatini. Swilo swi cincile emikarhini ya sweswi hikuva munhu u fanele a twa ku vava hi ku chava milawu leyi nga kona, loko wo hlongola wansati nawu wu ta nghenelela kutani u lahlekeriwa hi xuma xa wena lexi u xi dzukeleke nyuku. Hi ndlela leyi, Japi a fanele ku ta ni rin'wana rhengu leswaku vunghwavava bya nsati byi humela erivaleni. Olivia a ehleketa leswaku leswi a nga Musuthu u tlharile ngopfu, Japi a vuriwa "Likwapa" hikuva a ri Mutsonga. Mutsari u boxa leswaku:

Olivia a a lukile mano yo tiyisisa leswaku hakunene a a endzerile varikwavo ePolokwane. Hambileswi Japi a a tiva vundzeni ni

© University of Venda

> ntiyiso wa rendzo hinkwaro a [illegible]tanga, u lo tiendla "mavhuma-zonke", a pfumelela tanihi nyimpfu. Vunyimpfu lebyi byi tsakisile Olivia ni ku n'wi nyika matimba yo endla vuhefu-hefu lebyi a anakanya leswaku a byi voniwi (p.91).

Marito lama tshahiweke, ya hi kombisa leswaku Olivia a nga tiyimiselangi ku tlhentlhela endzhaku eka makungu ya yena. A hanya hi vunwa masiku hinkwawo leswaku a ta kota ku hetisisa ku navela ka yena, Japi a nga jahi eka timhaka leti, a tiendla xiphuva xo hetelela hikuva a dume hi byona vuphuva, A pfumelela xin'wana ni xin'wana ku ve endzeni a mite ribye. A lava leswaku mhaka leyi ya vudabadaba bya nsati yi humela ehandle hi ndlela leyi faneleke. Japi u lukile rhengu a lo whii, u vulavurile na majaha ya P.P.F.O ya nhlangano lowu vuriwaka *Pretoria Protection Fee Organisation*, lowu yimelaka van'wamabindzu va ndhawu ya Pitori leswaku va n'wi lulamisela Olivia na Abby leswaku timhaka ti ta hatla ti fika emakumu hikuva se a ti n'wi xanisa miehleketo. Mutsari u boxa leswaku Abby na xigangu xa yena a va ha yisa emahlweni vutomi bya tolo na tolweni va ehleketa leswaku va tlharihile. Mutsari u vula leswaku: "Ha vambirhi va siviwa mahlo hi vuphukuphuku lebyi va peteke tinhloko, va tsandzeka ku vona leswaku va ni xincilana" (p.92).

Mutsari u tiyisisa hi ntshaho lowu leswaku lavambirhi a va ri eku tiphineni hi ndlela ya xiyimo xa le henhla. Na mhaka ya leswaku timhaka ta vona a ti nga ri enawini, a va nga ri eka swona, a va tigedlile, kasi Japi a nga wisangi hi mhaka leyi, a ri endzhaku ka vona kambe a nga ri ku swi kombiseni. Abby u hlanganile ni vafana va nhlangano. Mutsari u boxa leswaku P.P.F.O yi lukile rhengu ro va kavanyeta va ha ri eku tiphineni. U tlhela mutsari a boxa leswaku hi siku leri Abby a kumekile, hikuva u vula leswaku:

> Namuntlha hi rhandza ku ku dyondzisa ku xixima vavasati lava nga ni miti. Manana Munene teka movha wa wena u tlhelela ekaya. Inkomu loko u hi tiserile jaha leri haleno handle ka huwa (p.93).

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku Abby a ri n'wi xele kambirhi. Hakelo ya swiendlo swa yena a fanele ku yi kuma siku leri. Vafana a va lava ku n'wi komba ndlela ya laha tihomu ti dibaka kona hikuva a nga yi tivi. A fanele ku tshovela mbewu leyi a yi byaleke evuton'wini bya yena. Olivia u khensiwile ku va a va tisele nyama leyi a va fanele ku phatlulela makhondzo siku rero, ta yena a ti ta landzela endzhaku. Mutsari u kombisa leswaku Olivia a nga chuhwangi, kambe:

© University of Venda

"Moya wa rivengo ni nsele wu n'wi nghene hi mfanelo ya venga Japi hi rivengo ro hundza mpimo, a navela ku n'wi phyandlasa bya nsikiti hi nkarhi wolowo" (p.94).

Ematshan'wini yo va a rilela xigangu xa yena Abby, hi ntshaho lowu, Olivia u kombisa rivengo leri a ri na rona eka nuna, a navela ongeti a nga namba a n'wi dlaya hi ku copeta ka tihlo. A nga tiyimiselangi ku tlhentlha eka maendlelo ya yena hikuva u tlhela a boxa leswaku:

> Enkarhini wolowo, rivengo ri pfukela Olivia hi ntamu lero a ko a phutsa swibakele a tihima xifuva, a tikhongotela hi ku vula leswaku a swi na mhaka ya fa mbyana namuntlha (p.94).

Ntshaho lowu, wu yisa emahlweni ku tiyisisa xiyimo lexi Olivia a ri eka xona. A tshwa a vuvumela loko a ehleketa Japi, kambe a ti thova mbilu, a vula leswaku swa boha leswaku Japi a hambana na misava hi siku rero. Hi le tlhelo Abby swa yena a swi n'wi helerile hikuva mutsari u boxa leswaku: "Majaha ya P.P.F.O. ma tirhile na Abby hi tihanyi lero a kondza a ya fela exibedhlele endzhaku ka masiku mambirhi" (p.102).

Ntshaho lowu wu kombisa hakelo yo vava leyi Abby a yi kumeke ku nga rifu ehenhla ka swiendlo swa yena swo biha. Hakunene rifu a ri n'wi fanerile hikuva hakelo ya xidyoho hi rona rifu. U tsandzekile ku huma endyangwini wa ka Munene, a felela hi ku vona rifumo, kasi mali leyi a yi ri ni khombo hikuva a yi nga ri ya yena. Un'wana wa swiyimbeleri swa Vatsonga, tatana G.T Chauke, u tshule risimu a ku: "A wu lava yini endlwini ya mufana kuloni". Rifu ri n'wi ringanile Abby, ni van'wana a va ta dyondza ku ka va nga tlangeli emindyangwini ya vanhu hikokwalaho ka hakelo leyi yo tika. Olivia a ri n'wi tumbelerile rifu ra Abby, yena a ha ya emahlweni ni makungu yo dlaya Japi, ku kondza nuna a n'wi susa nurhu a ku: "Ndzi rivala ni ku ku byela leswaku dyambu ra wena ra vuxika, Abby Shamusi hi yena a nga fa...u lahliwile tolo. Loko swi endla u nga ya eka vona u ya boha nala" (p.102-103).

Marito lama tshahiweke laha henhla a ya nga olovi ku ma amukela loko munhu a helele kahle enhlokweni. Nkumba lowu Olivia a ti khumbarheta hi wona hi vuxika a tshika lowu a wu xavile ekaya a wu tshwile hakunene. Abby a nga ha ri kona emisaveni. Olivia a ta sala a yimela mimpfi leyi a yi tlhontlheke a ri yexe. Kambe a nga tiyimiselangi ku wisa loko Japi a ha hanya. U nyikile Japi tiya leyi a yi cherile xiganama xa Risinga. Hambileswi swikombiso swa vun'anga bya Risinga a swi sungula ku endleka, Olivia a nga vangi ni mhaka na swona hikuva a nga swi tivi, mutsari u boxa leswi landzelaka hi Olivia a ku:

© University of Venda

University of Venda

> . . . a kongoma mubedweni wa yena hi a ba nkulungwani wa mbheveve. Embilwini a a khana tani hi xirhodyana, a khanela rifu ra nuna a a rivala leswaku a nga va a khanela masungulo ya nhlomulo wa yena lowu wu nga ntshovelo wa wansati wa nghwavava (p.96).

Ntshaho lowu wu kombisa ntsako lowu Olivia a ri na wona embilwini loko a ehleketa leswaku Japi u vone ku xa ka rona dyambu, kambe ku pela ka rona a nge he ri voni. Enkarhini lowu a nga si swi tiva leswaku Abby u hundzile emisaveni. A lava ku vona Japi tanihi xirhalanganyi a hambana ni misava. Hi tlhelo rin'wana, a nga tivi leswaku miharihari leyi hinkwayo yi nga va masungulo ya ku hlupheka ka yena no va a hatla a kuma hakelo ya swiendlo swa yena leswo nyumisa. Japi a tshwa endzeni, a kombela mati, kambe tihanyi ta Olivia ti endla leswaku a sungula ku n'wi tseketsela hi marito a ku:

> Japi, mbhongolo ya sirha kokwana, u endlile hi vutlharinyana bya wena leswaku Abby Shamus wanga, dyambu ra nga ra vuxika, n'weti wa nga ni vusiku, yena mufumi wa mina, yena loyi ndzi n'wi pfuleleke mbilu ya mina hinkwayo, yena a ri yexe loyi a tikorwisaka hi ku kufumela ka rirhandzu ra mina....mbyana ndziwena, wo tsandzeka ni ku endla leswaku ndzi twa vusati bya mina.... Wa hemba tinyangwa ta ntshunxeko wa mina ta pfuleka (pp.96-97).

Hi ntshaho lowu, mutsari u lava ku hi kombisa hi vuxungu lebyi Olivia a ri na byona. Mbilu ya ntwelavusiwana a ri hava. Rirhandzu ra yena a ri ri eka Abby, eka Japi a lava rifumo ntsena. Xana loko a dlaya munhu loyi a n'wi nyikaka rifumo a ta sala a swi kota ku ri khomelela leswaku ri nga n'wi chupukeli ke? A tibyela leswaku ntshunxeko wa yena wu ta va wu sungurile loko Japi a file. A rivala leswaku masungulo ya ntshunxeko ya nga va layisense leyi n'wi yisaka eku getseleni ka meno, naswona ntshunxeko lowu a wu fanele hi ku rhanga wu yimbela un'wana ehansi. Leswi hi yin'wana ya mitlhontlho ya le hansi ka dyambu. U yisa emahlweni Olivia a vikela Japi a ri eku tweni ka ku vava a ku:

> Ndzi rhandza ku ku tivisa leswaku mudlayi wa wena hi mina, murhi wo ku dlaya hi wona ndzi wu kumile eGiyani..... ndzi ku byela ntiyiso hinkwawo leswaku u ta etlela hi ku rhula, hikuva

© University of Venda

University of Venda

loko wo fa ni mbitsi u nga ta vuya ndzi tsona vurhongo (p.97).

Marito lama tshahiweke laha henhla ya humesa ntiyiso hinkwawo lowu Olivia a wu endleke handle ko titwa. U tlhela a tibyela leswaku wa boheka ku wu boxa eka Japi leswaku ni loko a file a nga tshuki a tiendla xipuku lexi nga ta n'wi xanisa hikuva ntiyiso u ta va a wu twile no tlhela a wu amukela hambiloko a nga swi rhandzi. Olivia a ehlekete leswaku vutlhari bya yena bya ka nzukwa byi ta n'wi fikisa emadyelweni ya rihlaza kasi doo, hikuva swikwembu swa ka Mchavi na Xikwembu xa le henhla ematilweni a swi rhandza ku paluxa vutomi bya yena. Olivia u tlhela a konyolola Japi hi ku kombela ku rivaleriwa a ku:

> Japi nuna wa mina, Hosi a yi ndzi rivaleli loko ndzi ku dlayile, ndzi lwela ntshunxeko wa mina. Loko munhu a lava ku lulamisa leswi onhakeke u fanele a onha swin'wana. Wena u fela ku tsana ka miehleketo ya wena. Ndzi kombela leswaku loko u fika le, u nga rivali ku sungula man'wana mabindzu (p.98).

Hinkwaswo leswi Olivia a swi boxeke eka ntshaho lowu a swi huma eku enteni ka mbilu ya yena. A nga ri ku tlangeni ka mathumbani kambe a ku ri ntiyiso lowu a wu helerile naswona a swi kunguhatile leswaku Japi u faneriwile hi rifu. Kasi loko munhu a ri xilema eka swin'wana u fanele hi ku fa xana? Munhu a nga sungula njhani bindzu moya wu humile eka yena. Olivia a ri ni manyunyu ni loko a vona goji ri pfulekile. Eka Japi, "mazithulela", lawa a ya ri masungulo hikuva u lo tiendla ongeti i muvabyi lonkulu, kasi marito hinkwawo yo bola ya nsati wa yena wa ma twa. Olivia a pfa a tela hi mianakanyo yin'wana loko a vona Russia a lava ku ponisa vutomi bya Japi a ku: "Kambe swi nga endla leswaku a hanya? Loko o hanya xana ndzi ta ku yini hikuva u ta tsundzuka marito ya mina xana?" (p.99).

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku Olivia a sungula ku va ni ku kanakana embilwini ya yena hikuva a swi vona leswaku timhaka ongeti ti lava ku teka xiyimo xin'wana. Kutani a sungula ku tivutisa swivutiso swo pfumala tinhlamulo, a tela na hi ripfalo. U lo na vona leswaku Dokodela Maringa u ponisile vutomi bya Japi, Olivia "o gaa, hi xikosi a titivala" hikuva a swi tikomba leswaku loko nuna a hanya, nsati u sungula ku chuha. Japi a ri wanuna wa xiviri hambiloko Olivia a n'wi vona a tsanile. Loko a thumbe xihundla xa Olivia u vule marito lama: "Ndzi kombela leswaku mi nga tivisi manana, hikuva va ta tsandzeka ku fuwa nyoka endlwini. Kutani makungu ya mina ma nga ta pfumala makumu" (p.100).

© University of Venda

Hi ntshaho lowu, hi kota ku vona ku tiya ni ku a emihleketweni ka Japi. Olivia a ri nyoka hakunene, a ku nga ri na munhu loyi a nga n'wi tiyiselaka. Kambe hi vona Japi a nga tihatliseli timhaka ta yena, a ti fambisa khwatsi leswaku a nga soriwi hi vanhu lava welawelaka timhaka ta vanhu va nga ti tivi. Loko a ri Olivia se a sungurile ku kuma hakelo ya swiendlo swa yena. Dokodela Maringa u tile ni marito yo chavelela Japi eka leswi nga humelela. Hina vanhu va misava a swi ta hi tikela ku amukela marito ya dokodela hikuva a ya aka kambe a ya nga amukeleki eka mutwisiwa ku vava. Dokodela u ri:

> Loko yoloyi a nga ku thali, n'wi amukele tani hi nsati wa wena wa xiviri. Ha vumbirhi mi ta swi kota ku hlengeleta vumundzuku bya n'wina kun'we ni ku tshembana. Loko wena u n'wi sindzisa leswaku a nga ku thali makumu ya wena ma ta vangiwa hi yena loko a vona leswaku u mamile swo ringana eka wena (p.101).

Ntshaho lowu wu hi dyondzisa matimba yo rivalela. Hi nga swi kota ku rivalela kambe a hi nga rivali leswi nga tshama swi hi humelela. Swi fana na yena Japi, laha a langutane na xiyimo xo tika, lexi a fanele ku tirhisa vuxiyaxiya loko a fanele a kuma xitshunxo. Dokodela u kombisile matlhelo hi mambirhi hi mpimo wun'we, ku nga tlhelo ro rivalela ni xitsundzuxo xo va a langutisa vukati lebyi hi tihlo rin'wana hikuva Olivia a ri khombo ku hanya na yena tanihi leswi ku tshikiwaka xo khoma hi voko, xa le mbilwini a xi tshikeki. U yisa emahlweni Dokodela a ku:

> Swa antswa ku tlhelela endzhaku u ya sungula hi vuntshwa. Loko u sindzisa u ya emahlweni ni gondzo ra wena u ta tilaya ni ku tivula loyi a cukumetiweke hi Xikwembu. Tsundzuka leswaku ku humelela evuton'wini swi sungula hi ku humelela eku tekaneni, leya ka wena yi mama yi tlhela yi dlaya, yi rivala leswaku rifumo i mberha. Kanya mbilu Munene, hambana ni nghwavava leyi. Leswi u nga riki wo sungula swi nga ka swi nga endleki u va wo hetelela (p.101).

Marito lama vuriweke hi dokodela laha henhla a ya hambanele ekule ni lama a ma boxeke ku sungula. Munhu loyi a nga hlutekangiki emiehleketweni a nga pfumala ku twisisa. Laha a tsundzuxa Japi leswaku nsati loyi a nga lulamangi hakunene hikuva eka hinkwaswo i mudlayi. A a nga fani ni loyi a tihlayiselaka huku ya yena leswaku yi ta tshama yi ri karhi yi tihotlhorha mandza. U n'wi tsundzuxa leswaku a hambana ni dlakuta lero pfumala ntwelavusiwana a languta vutomi hi ndlela yin'wana hikuva lawa a ya nga ri makumu ya misava, futhi na

© University of Venda

van'wana va hundzile hi kona. Timhaka a ti ri [illegible]. A swi sale eka Japi hikuva munhu a nga tekeriwi swiboho. Eka Olivia, mutsari u boxa leswaku:

> "Makumu ma sungurile. Naswona tinyarhi ti ta vuya hi muntlhothli wa tona... U tidlayile mbeleko leswaku a ta pfumala n'wana hikuva n'wana loyi hi yena a a ta va mudyandzhaka, kasi u titsona nyiko leyi a yi ta ku senga" (p.101).

Ntshaho lowu, wu kombisa hakelo yo sungula leyi Olivia a langutane na yona. Timhaka leti a ti sunguleke hi vutlhari ti n'wi jikerile. A lava ku tshama a sasekile loko a tidlaya mbeleko, a rivala leswaku n'wana i nyiko leyi yi humaka eka Xikwembu naswona i ngati yo pfumala nandzu. Vana hi vona va tiyisaka vukati, va tisa ku cinca eka swiyimo hinkwaswo swo tika endyangwini. Olivia a tivangele xilondzo xa vutomi hinkwabyo hikuva lowu i nkhavi wo vava. U tinyike hakelo ehenhla ka swiendlo swa yena a nga ri eku swi voneni. Hakelo ya vumbirhi leyi Olivia a faneleke ku yi kuma hi leyi landzelaka:

> "Siku ra 1975 Sunguti 05,i siku leri Olivia a nga ta yima emahlweni ka Muchuchisi ni ntshungu lowukulu a paluxa vunghwavava bya yena" (p.102).

Nkhavi lowu tshahiweke laha henhla wa vava. Lowu wu tlula ni rifu hikuva loko u file moya wa huma enyameni. Xana a ta swi kota Olivia ku ya vula vubihi bya yena emahlweni ka vanhu ke? Kambe hakelo leyi a yi n'wi ringanile kumbe a ta tshika vutomi lebyo bola, kambe leyo tidlaya mbeleko a yi nga ha tlheriseleki endzhaku. U ringetile Olivia ku tisola eka Japi, kambe n'wana Munene a pfatlanyekile embilwini, u hlamurile hi ku olova loko Olivia a kombela ndzivalelo a ku:

> I ncini xi vangeke leswaku u tsandzeka ku kolwa hi leswi u nga na swona xana? Leswi u tsandzekeke ku kolwa hi swona dyondzo hi yona ya leyi. Hi siku leri Mazithulele a bava a khalakhasa bya nkaka ni nyongwa ya ndlopfu (p.103).

Ntshaho lowu wu kombisa Japi a ri munhu loyi a korwile hi vutomi bya Olivia. Leswi a tiveka hi ku va munhu wo rhula, a cince mavala eka siku leri hi ku a karhele ku lungha. U kombisile nsati leswaku leyi a yi ve dyondzo ni hakelo ya vunghwavava bya yena. A ri hlundzukile jaha ra Munene. Hi nga tivi hikuva Olivia a xavelela ngopfu, kumbe Japi u ta kala a titova a va ni

© University of Venda

ntwelavusiwana. Mutsari u yisa emahlweni a b[illegible]leswaku: "Hakunene a ma halakile, tilo a xi visingarile, manthosi yo sungula ximbhembhe a ya tshonile. A ku lo sala leswaku milambu yi hobumulana" (p.103).

Mutsari u kombisa leswaku mati loko ya halakile a ya oleleki. Ni le ka Olivia a swi ri tano hikuva masungulo ya nhlupheko a ya nwi fikerile, kumbe Xikwembu xi ta n'wi twela vusiwana hikuva a tisola swi n'wi vava, a nga tshembisi hikuva i munhu wo talela hi marhengu. Japi u kale a vula marito lawa:

> Ndzi tihlambanyele ku tumbeta loyi a nga embilwini ya mina tsena. Hikokwalaho vutumbelelo lebyi a byi ku fanelangi hikuva u humile embilwini ya mina. Murimi loyi a chivirikelaka nsimu ya yena u fanele a tshovela ntshovelo wo ringina ni nchiviriko wa yena. Na yena swa fanela leswaku a tshovelo ntshovelo wa nsimu ya vunghwavava bya yena (p.104)

Marito lama a ya vava hi ntiyiso, kambe hi le thlelo a ku ri wona ntiyiso lowu heleleke handle ko wu gegagega. Olivia a nga ha ri na ndhawu evuton'wini bya Japi hikuva a nga tshembekangi. Xa yena a ku sale ku va a tiphina hi mbuyelo lowu a wu byaleke hikuva murimi u fanele ku tinyungubyisa hi ntshovelo wa yena. Hinkwaswo leswi, Olivia a nga ri eku swi tiyiseleni hambiloko a ve musunguri wa swona. U vone swi antswa ku va a hambana ni misava leyi. Mutsari u boxa leswaku:

> Rifu ra chavisa, a nga kona loyi a nga ri tiyiselaka, ni loyi a nga ri tolovelaka a nga kona handle ka loko a vitaniwile hi Tatana. U fikile a tihlawulela nsinya a gonya. Ngoti a yi bohile enhan'wini, a ku lo sala leswaku a ya boha erhavini kutani a hambana ni swa baku ra vutomi. Leswi a nga ri mugonyi wa minsinya, u rhetile a wa, a titshova nenge, (pp.104-105).

Ntshaho lowu wu hi kombisa leswaku Olivia a rhandza ku teka rin'wana goza hikuva a tsandzeka ku amukela tihakelo timbirhi leti boxiweke eku sunguleni. A vona rifu ku ri rona ri nga ta n'wi pfuna hambiloko ri nga tiyiseleki. Ku tisunga i xidyoho emahlweni ka Xikwembu, kambe leswi a nga kalangi a swi hlayelela hikuva rifu a ri ta va xitshunxo ehenhla ka swirhalanganyi leswi a langutisane na swona. Loko a tihlawulele rifu hi ntiyiso, a fanele a nga tsalangi papila ro lela leswaku u ya eku tiboheni. Japi hambileswi a kolwe hi yo oxa, u vuye a

© University of Venda
UNIVERSITY OF VENDA

tsemeka nhlana, kutani a famba a lava nsati wa nkanga. Olivia u ve wa nkateko hikuva milandzu ya yena yi kume ndzhuti yi wisa eka Japi. Japi u ve ni mbilu ya ntwelavusiwana hikuva a ri wanuna wa xiviri, wo pfumaleka laha misaveni. A swi kota ku yimela timhaka ta yena. Endzhaku ka loko a yile ku ya lava nsati, mutsari u boxa leswaku:

> "Hi loko Japi a wela emavokweni ya nsati a n'wi tswontswa nkarhi wo leha swinene, endzhaku a vula marito lawa "murhandziwa ku rivalela swi tlula magandzelo. A hi tlhelele eka Tatana ... " (p.106).

Marito ya mutsari yo hetelela, ya kombisa leswaku leswi swi hlanganisiweke hi Hosi a ku na munhu loyi a nga swi hambanyisaka. I mani loyi a tshemba leswaku Olivia a nga tlhela a kuma nkarhi wo vukarhiwa hi Jake, kambe Hosi yi endle masingita. Hambiswiritano, nkayankayo wu vile kona evuton'wini bya yena. A pfumala ku rhula hikokwalaho ka vutomi byo bola lebyi a byi hanya.

Theme ra "Hakelo ya swiendlo " ri paluxekile eka tsalwa leri hambileswi hi tlhelaka hi vona ni nkoka wo rivalela lava hi dyoheleke. Mhaka yo rihisela a yi le mavokweni ya hina, kambe yi le mavokweni ya Xikwembu.

Japi a nga ri na xiphiqo hikuva a hanya hi ku lulama emahlweni ka rixaka. Hi yona mhaka leyi swi nga n'wi olovela no teka xiboho xo tika xo va a rivalela Olivia. Xikwembu xi n'wi hakerile hi vunene eka mabindzu ya yena hikuva a ya famba kahle. Loko kuruku u ta lava vana evuton'wini, a nga ha teka nsati un'wana a ta n'wi kumela swihlangi hikuva tshengwe a ri yili eka Vantima. Ku pfumala vana a hi nge swi vuli nkhavi wo vava eka Japi hikuva nkarhi wo va kuma wu tele eka yena, ntsena loko a kota ku teka xiboho xo endla tano.

Olivia a byi nga ta n'wi olovela vutomi hambiloko Japi a n'wi rivalerile. Hakelo ya swiendlo swa yena a yi n'wi ringanile hikuva u pfumelelanile na mana wa yena leswaku a tidlaya mbeleko, kutani u ta tshama ni phokolo ra vutomi hinkwabyo ro pfumala xo hungasa na xona. Rifu ri n'wi bakanyile, kambe na yona leyi hakelo ya vava, a yi tiyiseleki hikuva u ta xaniseka vutomi bya yena hinkwabyo tanihi hakelo ya swiendlo swa yena.

Vutomi lebyi a byi hanyiwa hi Lefty na vanghana va yena a byi nga amukeleki hikuva a va ri tinsulavoya. A va tshamela ku biwa hi swibamu va tlhela va tshama exitokisini va riha milandzu ya vona. Hambileswi a va kumeka va karhi va pona kun'wana, theme ra *Poetic Justice*, ri

© University of Venda

paluxekile ni le ka vutomi bya vona hikuva va [illegible]khomiwa va ya gweviwa ehubyeni ya nawu.

Mpiri a nga lahlekeriwangi ha nchumu hikuva a fana na Tatana Manthata hi ku phuntisiwa hi vavasati. Ku miyela ka vona ku va hungutele switlhavi evuton'wini. Abby hi yena loyi a tikeriweke swinene evuton'wini hikokwalaho ka ku tiendla nsikiti leyi a yi hanya hi ngati ya Japi. U kume hakelo yo vava ku nga rifu leri a rhangeke a twisiwa ku vava ri nga si n'wi fikela tanihi hakelo ya swiendlo swa yena. Leswi a dlayiweke hi ntlawa wa P.P.F.O a swi kalangi swi nga tiveka hikuva mutsari u ri: "Maphorisa ma landzelerile vuthala ku fika laha va nga kuma leswaku u fanele a cukumetiwile hi fasitere ra xitimela loko a hundza evurhancwini laha a nga kumeka kona ni mixo" (p.102)

Hakunene rifu ra muxaka lowu a ri vava hikuva ni vadlayi va yena a va kumekangi. Abby u kume nkhavi wo tika ku tlula swimunhuhatwa leswin'wana hinkwaswo. Rifu ri n'wi pfunile hikuva a ta onha miti yo tala loko mali ya Japi a hetile. Hikwalaho ko tolovela ku dya leswi a nga swi tirhelangiki a ta hundzela emahlweni a ya lava wansati un'wana wo fuma.
Hi ku katsakanya hi nga boxa leswaku tsalwa ra Makumu ya vutomi byebyo ri swi kotile ku humelerisa nhlamuselo ya theme ra *Poetic Justice* erivaleni.

6.3 (i) NKATSAKANYO WA VUTOMI I VHILWA

Tsalwa ra ***Vutomi i vhilwa*** ri vulavula hi ndyangu wa Mariya, Nkata Hlayisi Zitha loyi a hundzeke emisaveni. Ndyangu wa Mariya a wu hangalakile ku tlula mpimo hikuva a ri ni makuriselo yo biha eka vana. A nga rhandzi n'wana wa yena wa xinuna Tomasi hikuva miharihari a nga yi lava. A kucetela vana va yena va xisati ku nga Thokozile na Dudu ku rhandzana na vavanuna vo tala leswaku a ta kota ku dyela. Switsundzuxo a swi kuma eka vanhu vo tala xikan'we ni le ka Jopi makwavo wa yena, kambe a nga swi amukelangi. Thokozile a ri mudyondzisi wa vana exikolweni, kasi Dudu a tirha evhengeleni ra ka Mathonsi ni le mapurasini. Mariya a tinyungubyisa ngopfu hi Thokozile hikuva a ri mudyondzisi.

Vatukulu va Mariya a va ri na vatatana vo hambanahambana hikuva vamanana wa vona a va kalangi va ya evukatini. Hambileswi a swi tikomba onge vutomi a byi n'wi fambela kahle Mariya, byi ve byi n'wi jikela hi ku hundzuka ka Thokozile xigono. Hambiswiritano, a nga cincangi mahanyelo ya yena yo biha. U ye emahlweni a kucetela Dudu ku famba a onha mindyangu ya vanhu, hambileswi Thokozile a ringeteke ku n'wi kombisa swihoxo swa yena. Thokozile a sola maendlelo ya manana wa yena, a vula leswaku u kule a fika eka xiyimo xa vugono hikokwalaho ko pfumala mutsundzuxi. Dudu a nga dyondzangi nchumu eka sesi wa

© University of Venda

University of Venda

yena. U yise emahlweni mhaka yo tsutsuma vavanuna vo tala a kala a a khomiwa hi xitsongwatsongwana xa *AIDS*. Mariya u be hi vutomi a kala a tsundzuka Tomasi n'wana wa yena loyi a nga n'wi hlongola ekaya ku fana ni mbyana. Endzhaku ka loko a tshweriwile hi tindlu, Mariya u ye a ya tshama emutini wa Tomasi ni humbi ya yena, kutani a kombela na leswaku Tomasi a n'wi rivalela hikuva vutomi se a byi n'wi bavela.

(ii) NXOPAXOPO WA TSALWA

Mutsari u paluxile theme ra *Poetic Justice* hi ku hetiseka eka tsalwa ra ***Vutomi i vhilwa***. Swimunhuhatwa swi kumile tihakelo to eneta ku ya hi mitirho ya swona. Eka tsalwa leri, mutsari u tlhela a hi dyondzisa ku rivalela lava hi dyoheleke. Xikwembu hi xona xi nga na matimba mo avanyisa munhu ku ya hi swidyoho swa yena, kambe hina xi hi dyondzisa ku rivalela ku nga ri ku avanyisa. Vutomi bya Mariya a byi nga amukeleki erixakeni, hikuva a tsandzeka ku komba vana va yena mahanyelo lamanene. Hi ndlela yin'wana, a ri xikombiso lexo biha eka vana, hikuva mutsari u boxa leswaku: "Swi pfuna yini ku byala ximilana, ku tlhela ku va wena u xi cheletaka hi mati yo vila xana?" (p.118).

Hi ntshaho lowu mutsari u hi kombisa hi vutomi lebyi Mariya a byi hanya. A byala mbewu leyo biha eka vana. Ematshan'wini yo tshinya vana loko va endla swo huma endleleni, yena a va hlohletela leswaku va rhandzana ni vavanuna vo tala leswaku a ta kuma mali. Mariya a rivala leswaku leswi a swi byalaka u ta tlhela a tshovela swona. Mutsari u ri: "Xin'wana ni xin'wana xi ni hakelo ya xona... Muhloti wa tinyarhi ti vuya hi yena" (pp.17 & 33).

Xivuriso lexi xi tiyisisa leswaku Mariya ni vana va yena va xisati a va ta yi kuma hakelo ya swiendlo swa vona leswo homboloka hikuva musunguri wa timhaka ti tlhela ti tikela yena. Siku rin'wana va ta swi kuma leswi swi va ringaneke ku ya hi vutomi bya vona. Vanhu vo tala xikan'we ni maxaka a va ringeta ku tsundzuxa Mariya hi matikhomele ya yena kambe a tiarisa. Hikokwalaho mutsari a boxaka leswaku: "Ku ringeta ku n'wi tsundzuxa a ku to va ku titlhontlhela xisaka xa mimpfi. Va lo swi tshika swi kula swin'we. Ana ximinta-ntsengele xi tshembe nkolo" (p.18).

Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku Mariya a nga ri munhu loyi a tsundzuxeka. Loko wo swi ringeta, a ta ku hluvula tinguvu u sala u nga ri nchumu. Vutomi lebyi byo bola u byi sungule endzhaku ka rifu ra nuna wa yena. Vanhu a va hlamala leswaku xana ku onhake yini eka ndyangu lowu hikuva Zitha a va nyikile milawu hinkwayo a nga si hundza emisaveni. Mutsari u ri:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> Ndyangu wa ka Zitha eku sunguleni a wu ri ni xindzhuti, wu xiximiwa hi mani na mani wu hundzukile xihlekiso hikwalaho ka madlakuta ya vana va yena na mana wa vona wo rhandza ku tshovela laha a nga rimangiki kona (p.18).

Mutsari u kombisa hi ntshaho lowu leswaku muti wa Zitha a wu hloniphiwa hi vaakatiko loko a ha hanya kambe sweswi a hundzeke emisaveni, muti wa yena wu hundzuke rivala ra mitlangu, laha un'wana na un'wana a tlangelaka kona hi mhaka ya Mariya wo rhandza ngopfu mali, a tsandzeka ku komba vana va yena va xisati ndlela yo lulama. Mutsari wa ha yisa emahlweni a sola mahanyelo ya Mariya hi ku boxa leswaku:

> ...a a ri mutswari wa xihunguki loyi a a enetiwa hi swa namuntlha ntsena, leswaku mundzuku u ta na yini, a nga lavi ku swi tiva. Mahlo ya yena a ya tsandzeka ku hlometela empfungwe, a vona khombo leri a ri ta wela vana va yena hikwalaho ka hanyelo ra vona ra vudlakuta (pp.65-66).

Ntshaho lowu wu kombisa hi laha Mariya a nga tirhisi vutlhari eka makuriselo ya yena ya vana. A tsakisiwa hi swa nkarhi wa sweswi, a rivala leswaku xin'wana ni xin'wana xi na hakelo, ku nga va leyinene kumbe leyo biha. Vana va ta kuma nkhavi lowo vava hikwalaho ka mana wa vona. Mativula ya yena Tomasi a ringeta hi tindlela hinkwato ku lulamisa mana wa yena kambe a nga n'wi yingiseli. Tomasi u boxa leswaku:

> Manana, mina ndzi nga ka ndzi nga chavi ku boxa leswaku hi n'wina mi kucetelaka vana lava va n'wina leswaku va famba va teka vanuna va vanhu. A ndzi tshembi leswaku loko tatana a va ha hanya a va ta swi pfumela leswi u swi endlaka (p.6).

Marito lama tshahiweke laha henhla ya vuriwile hi Tomasi a byela mana wa yena. A tiyisisa leswaku Mariya hi yena a byalaka mbewu leyo biha eka vamakwavo wa yena hi ku pfumelela vavanuna vo tala va nghena emutini wa yena, a tlhela a va vitana vakon'wana.. Mariya a nga lawuleki, hi twa loko a yisa emahlweni a yimelela vana a ku: "Vana va mina a hi vona vo ya katingiwa hi vukati mina mana wa vona ndza ha hanya. U ta sala u va xavisa loko ndzi file, ku nga ri sweswi" (p.7).

© University of Venda

Ntshaho lowu wu tiyisisa nkucetelo lowo biha wa Mariya a ri na wona eka vana va yena va xisati. A rivala leswaku a nge va hanyeli hi laha ku nga heriki. Wu ta va kona nkarhi lowu va faneleke ku langutana na vutomi va ri voxe. Thokozile u tlhele a pfuna mana wa yena ku sapatela Tomasi, hi ku boxa leswaku: "Loko na kona u hlanganisiwa nhloko hikwalaho ko pfumala swakudya le ximutanini xa wena, wo vula, hi ta ku phamela" (p.8).

Marito lama tshahiweke hi Thokozile, ya kombisa leswaku hakunene a yima na mana wa yena eka swiendlo leswo homboloka. A rivala leswaku siku ra khombo ri ta fika, laha a nga ta lava ku pfuniwa hi Tomasi loyi a n'wi rhuketelaka. U yisa emahlweni Thokozile a tshikilela Tomasi hi marito loko a ringeta ku sola maendlelo ya yena na mana wakwe a ku: "U ri hi ta n'wi tsundzuka loko a ri mani naswona a ri xirho muni laha tikweni? Njhe munhu wo fana na mina ndzi nga tsundzuka yena leswaku a ndzi endlela yini, naswona loko ndzi pfumala yini?" (p.8).

Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku Thokozile a nga tlhentlhi eka maendlelo ya yena. A vona Tomasi a ri xiphukuphuku naswona a ri xisiwana. A nga ehleketi leswaku Tomasi a nga tshuka a n'wi pfunile evuton'wini. Muti hinkwawo wa Timbavati xikan'we na vaakelani va ka Zitha a va hlamala maendlelo ya Mariya ku kondza Mathebula a sola Mariya a byela nsati a ku:

> Njhe mukhegula wo tani hi Mariya i munhu loyi a nga pfumelaka muti wa yena wu va puwa ra Majaha? Njhe leswi ri nga xa mimovha leyi nga ta nghena lahaya ku hlaya i ku xurha (p.11).

Hakunene Mariya a tipoyila hi maendlelo ya yena. A nga swi koti ku ndlandlamuxa miehleketo ya yena a hleketa leswaku mundzuku u ta va a khome yini. Yena a tsakisiwa hi swilo swa hava, a rivala leswaku mbewu leyi a yi byalaka eka vana yi ta n'wi vangela ku getsela ka meno. Mariya a nga nyumi ku va a ndhundhuzela matikhomelo yo biha ya vana va yena ni le ka vanhu. U bombisela maseve wa yena Nkothasi a ku:

> Vana va mina wa va vona na wena leswaku i timpama lero vavanuna loko va va vona vo nyunganyungeka.. vakon'wana va mina hinkwavo i swigwili lero ku hava loyi a taka laha kaya ximandlamandla.... Loko va lava swihlangi vo to swi kuma va ri kwala kaya (p.13).

Ntshaho lowu wu kombisa nkucetelo wo biha lowu Mariya a ri na wona ehenhla ka vana va yena. A yima ni mitirho leyo biha leyi vana a va yi endla. A hlohletela vana leswaku va nga yi

© University of Venda

evukatini. Vatukulu va yena a va hambana hi tata wa vona. Mhaka ya nkoka eka Mariya a ku ri ku dya swilovolovo leswi a swi tisiwa hi vavanuna lava a va vula vakon'wana. A nga chavi no hlanganisa mimovha leyi a yi landza vana va yena ekaya. Loko a ha bombisela Nkothasi, ku fike movha wa Hlatswayo loyi a rhandzana na Dudu. Kutani Mariya a tiyisisa leswi a swi byeleke maseve wa yena Nkothasi eku sunguleni a ku: "A ndzi ku byelangi maseve ndzi ku laha ka mina ku nghena mimovha ya swikhumukani?..... Ndza wu vona movha walowu wa manyunyu wu taka. Phela onge ku to xika mulungu" (p.14).

Mutsari u hi paluxela vusopfa lebyi Mariya a ri na byona. Maendlelo ya yena a ya fana ni ya xihlangi. A tsakisiwa hi swilo swo ka swi nga pfuni nchumu. Loko a vone movha wa mukon'wana wu fika u tlhela a va na xiphiqo hikuva Dudu a nga ri kona ekaya. Kambe u yisa emahlweni a vula marito yo homboloka no pfumala vutihlamuleri a ku: "Hambi ndzi ta hemba ndzi ku yini hikuva Dudu na yena a nga vonaki...a ri karhi a nyunganyungeka onge i xihlangi xi vona swiwitsi" (p.14).

Maendlelo ya Mariya a ya hlambisa timbilu. A boheka ku hemba hikokwalaho ko lava ku sirhelela n'wana. U tlhela a kombisa ni nyanyuko lowu a va ka na wona loko a vona mimovha leyi nghenaka endyangwini wa yena, a tifanisa ni vana lava teriweke na swo nyanganya hi le dorobeni, kasi hi siku rero a be ehansi, hikuva muchayeri wa movha a ku nga ri mukon'wani wa yena Hlatswayo, kambe a ku ri nsati wa yena loyi a ri eku laveni ka Dudu hi mahlongati. Hi twa a byela Mariya a ku:

> U boha mbyana ya wena mukhegula ndziwena, wa swi twa. Loko ndzo tlhela ndzi twa tin'wana hi ta vuxaka bya yena na nuna wa mina u ta boha nala wena mana wa yena (p.15).

Ntshaho lowu wu kombisa ku swirheka timbilu ka nkata Hlatswayo hikuva a nga kona wansati loyi a nga pfumelaka ku onheriwa ndyangu hi swiphukuphuku swo fana na vana va Mariya. Nkata Hlatswayo u tshembisa no dlaya Dudu hikuva u vula leswaku Mariya u ta "boha nala", wu nga xikombiso xa leswaku munhu u feriwile. Xana Mariya a ta dyondza swin'wana hi siku leri ke? Nkata Hlatswayo u vile ni nkateko wo kuma Dudu endleleni, kutani a ku:

> Namuntlha Xikwembu xi ndzi khomele wena ntombhi, wa ndzi twa? Ku vula Ana hi ku dumela Dudu. U hluvurile ntangu ya yena ya xirhendze xo tontswa, a n'wi bukutela nhloko na xikandza (p.16).

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Mutsari u tiyisisa leswaku Dudu a ri n'wi xele kambirhi. Hakelo ya vudlakuta u le ku yi tshoveleni, hikuva nkata Hlatswayo u n'wi dyondzisile mahanyelo lamanene erixakeni. Mutsari u boxa leswaku:

> Xin'wana ni xin'wana xi ni hakelo ya xona. Rivilo leri Dudu a a tsutsuma hi rona na "Zola budd" a nga ta wu vona ntlangu. A a thamuka tanihi mhunti loko yi vonile timbyana (p.17).

Hi ntshaho lowu, mutsari u lava ku hi kombisa hi ndlela leyi timhaka a ti bihe hi yona eka Dudu. Leyi a yi ri hakelo ya vudabadaba bya yena. A a fanele a tshovela leswi a dyondzisiweke hi mana wa yena, hikuva mutsari u ri: "Mariya a a kucetela vana va yena ku hanya tanihi hi swiharhi leswaku a ta kuma mali" (p.22).

Mali leyi boxiweke eka ntshaho lowu nga laha henhla a yi tumbuluxile maxangu eka Dudu hikuva u biwile swinene a vaviseka hikokwalaho ka yona. Hi le tlhelo, Thokozile a nga dyondzangi nchumu hi ku biwa ka Dudu. Hi twa a kunguhata na munghana wa yena Noria ku ya eku tiphineni ni majaha ya vona Emanyeleti. Filikisi u balekele ndyangu wa yena a famba na Thokozile. Riendzo ra vona a ri vangi lerinene hikuva va humelele hi nghozi ya movha loko va ri eku vuyeni. Filikisi u kume hakelo yo kala ku tshembeka eka ndyangu wa yena. Mutsari u boxa leswi landzelaka mayelano na Filikisi: "Filikisi yena a nga ponanga. A a fayiwile xipalapala lero byongo byi kutsuka byi ya wela ehansi. Ambulense yi kumile a timekile khale" (p.24).

Ntshaho lowu wu kombisa hakelo ya swiendlo swa Filikisi. Rifu a ri na ntwelavusiwana, loko ri fikile a wu nga ri balekeli. Hikokwalaho Filikisi a hakerile eka ku pfumala ku tshembeka eka nsati wa yena. Loko a ri Noria na Alex a va lo tshoveka swirho. Mutsari u hlamusela xiyimo xa Thokozile hi ndlela leyi:

> Loyi xiyimo xa yena a xi bihile swinene a a ri Thokozile hikuva tinsimbhi a ti n'wi sirile milenge. Mahlo ya yena na wona a ya tlhaviwile hi swipetlu swa mafasitere ya movha (p.24).

Marito lama tshahiweke laha henhla ya kombisa xiyimo xo biha lexi Thokozile a a langutisane na xona. Noria na Alex vona a va lo tshoveka swirho, kambe Thokozile u kume hakelo yo vava leyi ringaneke vutomi bya yena. Xiyimo lexi xi endle leswaku a ya tshama exibedhlele xa le

© University of Venda

kule ni le kaya, laha a ta ya hlahluviwa hi mikhoka ya ntokoto. Filikisi a swi antswa swa yena hikuva a a nga ha ta twa ku vava laha a nga kona. Xivutiso hi leswaku Thokozile a ta helela kwihi na xiyimo xa yena. Hinkwaswo leswi, mana wa yena a nga dyondzangi nchumu eka swona, a lumbeta valoyi ku ve noyi lonkulu hi yena hikuva a tsandzeka ku tshinya vana. Hi twa Mariya a vulavula na Makhelwana wa yena Baloyi a ku:

> Mina leswaku ndzi dyohe yini laha misaveni a ndzi swi tivi. Loko valoyi va tiko leri a vo dlaya mina va tshiketa vana a swi ta antswa. Ndzi ta ku ndzi hanyela yini n'wananga va dlele (p.27).

Ntshaho lowu wu kombisa hi laha Mariya a tinonohisa mbilu hakona. A tshemba leswaku xiyimo xa Thokozile xi vangiwile hi valoyi, ematshan'wini yo va xi vangiwile hi vudlakuta lebyi a ri na byona. Mariya a rivala leswaku loyi a loyeke Thokozile a ri yena. Mutsari u boxa leswaku:

> Mariya a a weriwile hi tilo. Vutomi se a byi n'wi hundzukele. Nkucetelo wa yena eka vana va yena leswaku va va madlakuta yo pfumala mahanyelo leswaku a ta dya swo olova swi n'wi hoxile enhlomulweni (P.28).

Marito lama tshahiweke laha henhla ya kombisa hi ndlela leyi vutomi a byi jikele Mariya hakona. Mhaka yo lava ku dya hi vana yi n'wi vangele nhlupheko hikuva Thokozile a hundzuke xifaniso. Switsundzuxo hinkwaswo a va swi kuma ni le ka maxaka, kambe a va rhandzangi ku swi amukela. Jopi na Tomasi a va sola ngopfu maendlelo ya Mariya, va vula leswaku ku hava noyi loyi a loyeke Thokozile, rimintsu ra swona a ku ri mana wa vona. Hikwalaho Tomasi a boxeke leswaku:

> Mina leswaku va lo loyiwa ndza ala. Manana va rhandza ngopfu vana va vona va xisati lero hambi loko va dyoha kumbe ku endla swo huma endleleni, a va na mhaka. Xikulu eka vona i ku va va n'wi nyika mali ni swakudya a dya a xurha, leswaku mali ya kona yi tisa ku yini a va na mhaka na swona (p.33).

Ntshaho lowu, wo kombisa leswaku Mariya hi yena a nga vanga xiyimo lexi Thokozile a ri eka xona hikuva u n'wi tsone nawu ivi a seketela swiendlo leswo homboloka leswi a va swi endla. A nga lavi no tiva leswaku swilovolovo leswi a va n'wi nyika swona a swi huma kwihi, ntsena loko a ri karhi a dyela ehenhla a swi enerile eka yena, Tomasi u tlhela a yisa emahlweni a byela Jopi a ku:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> Malume, leswiya i mhangu ku tilavela. Ana muhloti wa tinyarhi ti vuya hi yena. Thokozile na manana va arile ku ndzi yingisa, kutani leswi swi nga n'wi humelela hi yona hakelo ya vudlakuta lebyi a a hanya byona (p.33).

Hi ntshaho lowu, mutsari u lava ku tiyisisa leswaku Tomasi a nga yimi na swona swiendlo swa mana wa yena ni vamakwovo. Khombo leri humeleleke Thokozile, a ri vangiwile hi yena n'wini hikuva u lo famba a tilavela swona. Loko a hanye hi ndlela yo lulama a ta va a nga ri ka xona xiyimo lexi. Leyi a yi ri hakelo yo enela leyi ringaneke mitirho ya yena yo biha. Muongori u byela Tomasi hi riqingho endzhaku ka loko a vutisile hi ta xiyimo xa Thokozile a ku:

> ...milenge ya yena ha mimbirhi yi susiwile, kasi mahlo ya yena na wona ya xokoriwile...milenge ya yena hinkwayo a yi siriwile hi tinsimbi lero a ku nga ha ri na ndlela yin'wana handle ko yi susa. Mahlo wona a ya boxeteriwile hi swipetlu swa tinghilazi ta mafasitere ya movha lero loko tin'anga ti n'wi kambela ti vone swi antswa ku ma susa (p.35).

Hakunene Thokozile lowo saseka a tlhela a va ni manyunyu a hundzukile xilema tlhelo bofu. Xana a ha ta tinyungubyisa hi yini hikuva a nga ha ta swi vona switshongo swa misava leyi naswona milenge yo bombisa xisuti a yi nga ha ri kona. Hakelo leyi kumiweke hi Thokozile ehenhla ka mahanyelo ya yena a yi vava, a swi antswa loko a hundze emisaveni xikan'we, hikuva ku hanya na vutsoniwa swa tika, u fanele ku endleriwa hinkwaswo leswi eku sunguleni a wu swi kota ku tiendlela. Hakelo leyi yi n'wi ringanile Thokozile naswona yi hungutile ku onhaka ka mindyangu ya vanhu hikuva vavanuna a va nge he n'wi rhandzi hi mhaka ya xiyimo xa yena. Eka hinkwaswo, Tomasi a sola Mariya mana wakwe. Mutsari u boxa leswaku:

> Loko va ku ku na hosi ya valoyi va vula manana! Namuntlha Thokozile i xigono hikwalaho ka yena. I manana a nga tshika vamakwerhu va hunguka, no ngwingwa emunyameni wa vutomi lebyi yisaka eku loveni hikwalaho ko pfumala ndzetelo wa vatswari (p.35).

Hi ntshaho lowu, hi vona ku vaviseka ka mbilu loku Tomasi a ri na kona. Eka timhaka hinkwato a sola mana wa yena Mariya, loyi a tsandzeke ku laya vana loko va teka ndlela yo biha. Mbewu leyi a yi byaleke eka vana, yi fana ni ya munhu loyi a bebulaka vana a tlhela a dlaya, a titiyisa

© University of Venda

hi vona. Hi mpela, Mariya a vangele Thokozile swipfiqo. Loko a n'wi kombe rirhandzu hi ku n'wi tshinya xiyimo xa yena a xi ta va xa ha ri kahle. Tomasi a nga tlhentlhi eka mhaka yo sola mana wa yena. Mutsari u boxa leswaku: U sorile mana wa yena swinene ku va a tshikile ntirho wa yena wa vutswari ni wo dyondzisa vana hanyelo lerinene ra vumunhu ni xichavo (p.38).

Marito ya Tomasi lama tshahiweke laha henhla ya kombisa leswaku a nga tlheleli endzhaku eka ku sola mana wa yena. Swilo hinkwaswo swi humelerile hikokwalaho ka Mariya. Ntirho wukulukumba wa mutswari i ku dyondzisa vana nawu ivi a va vumba leswaku va ta va ni vutihlamuleri evuton'wini. Leyi i nyiko leyi mutswari a nga nyikaka vana yona handle ko va kucetela leswaku va endla swo huma endleleni. Mariya a nga swi voni swihoxo swa yena, hikuva u tlhele a konyolola Gladys loko a rhumiwile hi Tomasi ku tisa mahungu yo huma exibedhlele a ku: "Na hina hi na vona vana lava nga dyondza ku tlula wena. Thokozile u nge n'wi landzi wena hi dyondzo....ku vula Mariya hi ku gima na le hansi hi xibakele" (p.39).

Ntshaho lowu, wu kombisa leswaku Mariya a nga tivoni xihoxo eka makuriselo ya yena ya vana. Manyunyu ya yena a ya ri ya xitsotso. A nga se swi tiva leswaku xiyimo xa Thokozile xi bihe ku fika kwihi. Gladys a a ri munhu wo tshembeka no rhandza ntiyiso, mbilu ya yena a yi vava loko a vona maendlelo ya Mariya. Gladys u boxa leswaku: O puta vana va Mariya va xisati hikuva mahanyelo ya mana wa vona a ya va hambukisile egondzweni ni le mbangwini lowunene wa vutomi ya va yisa eku loveni (p.41).

Marito ya Gladys a ya komba ntwelavusiwana eka vana va Mariya. A swi vona leswaku tidyondzo leti va ti kumaka eka mana wa vona a ti hume endleleni, hikuva ndlela leyi Mariya a va kurisa hi yona a yi va yisa eku getseleni ka meno. Timhaka leti hinkwato ti jike hi Mariya hikuva Thokozile u vone ntiyiso leswaku wu kongome kwihi endzhaku ka xiyimo xa yena. U sole maendlelo ya mana wa yena. A swi vona leswaku rimintsu ra hinkwaswo a ku ri Mariya. Thokozile u tlhavile mbilu ya mana wa yena hi ku n'wi veka nandzu a ku:

> Hambi mo rila a swi nge pfuni nchumu. Wena makwerhu, tiva leswaku noyi i manana. Namuntlha ndzi bofu hikwalaho ka yena. Loko a a lo ndzi tshinya ku sukela evuhlangini bya mina, a ndzi komba tindlela to lulama ni mahanyelo lamanene, ingi ndza ha tifambela hi milenge ya mina, ndzi fana na tintangha ta mina (pp.47-48).

© University of Venda

Ntshaho lowu, wu kombisa hi ndlela leyi Thokozile a ri eka xiyimo xo tisola a tlhela a pumba mana wa yena hi vuloyi bya nhlekani, hi ku tsandzeka ku n'wi nyika milawu leyinene ni ku n'wi kurisa hi ndlela leyi faneleke. Swa yena a swi herile. Mbilu ya yena a yi vavela makwavo Dudu. Hikokwalaho a yisaka emahlweni a byeletela mana wakwe exikarhi ka Dudu a ku:

> Manana, mina a ndzi chavi ku vula leswaku hi n'wina mi nga ndzi peta nhloko. Tani hi mutswari, mi tiva hinkwaswo swo biha na swo lulama. Mi tsandzile hi yini ku ndzi tshinya loko mi ndzi vona ndzi endla swo huma endleleni xana? (p.48).

Marito ya Thokozile a ya ri xilondzo eka mana wa yena hikuva a ya ri ntiyiso. Mariya u soriwa hi n'wana, a vula leswaku u nghene ekhombyeni hikwalaho ka mutswari wa xihunguki. U tsandzekile ku va a komba vana tindlela letinene evuton'wini. Hi ndlela yin'wana a nga ringanelangi ku va mutswari hikuva u hanya ku fana na xihlangi lexi nga ehleketiki hi siku ra mundzuku. Mariya a a nga tivoni xihoxo eka leswi Thokozile a ri eku swi vuleni hikuva u ri: "Dudu, a hi fambe ra ha vona. Leswi makwavo a swi vulaka ko va mijamujamu ya miri loko wu vava" (p.48).

Ntshaho lowu, wu kombisa leswaku Mariya a nga tivoni nandzu eka leswi Thokozile a n'wi byela swona. Marito ya Thokozile a ya nga n'wi tlhavi helo, a vula leswaku hinkwaswo a ku ri ku jamuka dyambu xi lo hosi! Mariya a tsandzeka ku yimela ntiyiso lowu a wu vuriwa hi n'wana wakwe. Dudu a swi nga ri erivaleni leswaku u yime kwihi, a teka switsundzuxo swa Thokozile kumbe a yima na mana wakwe ke? Loko va suka exibedhlele va kongoma ekaya, Mariya na Dudu va hambanile hi tindlela, ku kondza Dudu a ya hlangana na buti wa yena Tomasi evhengeleni a n'wi hlayela leti nga humelala. Tomasi u hlamurile a ku:

> Ndzi ringetile ko tala ku mi komba ndlela no mi tshinya, kambe hikwalaho ko yingisa manana ntsena, switsundzuxo swa mina a mi swi amukelanga. Sweswi timhaka ti nga biha, manana u ta ku ndza n'wi kholela, kasi makhombo hinkwawo lawa ya humelelaka ya humelela hikwalaho ka yena (p.49).

Marito ya Tomasi a ya ri ntiyiso. Himpela a ringeta ku va komba swihoxo swa vona kambe va nga yingiseli. Eka hinkwaswo a veka mana wa yena nandzu loyi a nga amukeli ku byeriwa. Kambe embilwini, Mariya a swi vona leswaku xihoxo u xi endlile. Hi twa mutsari a ku:

© University of Venda

> Thokozile loyi a a tinyungubyisa yena nga ha ta n'wi pfuna hi nchumu. U ehleketile no tisunga kambe loko a ehleketa ku tsokombela ka misava ni swa yona, u tidyondzisile ku amukela hinkwaswo leswi a swi n'wi humelerile ni leswi a swi ta ha n'wi humelela (p.50).

Ntshaho lowu wu hi paluxela leswaku Mariya a swi vona leswaku xihoxo xi na yena, kambe mati loko ya halakile a ya oleleki, hikwalaho a tibyela ku va a amukela xiyimo lexo tika lexi a langutisane na xona xa Thokozile. Theme ra *Poetic Justice* ri paluxeke hi ku hetiseka loko ku langutiwe hakelo leyi kumiweke hi Thokozile. A yi vava hakunene, kambe na yena u twise vanhu vo tala ku vava evuton'wini hi ku va fayela mindyangu ya vona. Hikokwalaho, hakelo leyi a yi n'wi ringanile hakunene.

Mabihani na Fahlamela a va bula hi Mariya emakete, va n'wi sapatela hi marito emahlweni ka n'wingi wa yena loyi a va nga n'wi tivi va ku:

> Leswiya i mhangu ku tilavela. I hakelo ya vudlakuta. Mana wa yena u ta wu twa munyu wa ka Madonsi. U ta ku kho, a hlayisa vatukulu ni mana wa vona .... Loko a lo vhela a tifela a a ta va a wisile. Mariya u khawurile. Manyunyu lawa a nga na wona u ta ma tshika. Sweswi se u ta tiva maxaka u ta n'wi vona (p.53).

Marito lama ya vuriweke hi Mabihana na Fahlamela a ya pfumala ntwela vusiwana eka Mariya. Xiyimo lexi Thokozile a ri eka xona a xi ta xanisa mana wa yena swinene. Manyunyu ni ku tinyungubyisa a swi herile. Mariya a ta dyondza ni ku hanya ni vanhu, ni ku tiva leswaku laha misaveni a wu nge hanyi handle ka nseketelo wo huma eka van'wana vanhu. Va yise emahlweni Mabihana na Fahlamela va ku:

> Ku sale ye Dudu yaloye, kambe na yena siku ra ta. Na yena wo fana na yena makwavo Thokozile ku nga chavi mindyangu ya van'wana vanhu. Sweswi wo ho khomelela hikwalaho ko va a ri ntswedyana. Siku n'wana wa kona a nga ta lumuriwa, u ta n'wi vona a tsutsuma na mapato lawa hinkwawo (pp.53-54).

Hakunene Mariya a dunge xihlovo ni le ka vaakatiko. Kun'wana na kun'wana a ku hungasiwa hi yena na vana va yena. Vavasati lava a va hlasela na Dudu hikuva mitirho leyo bola na yena

© University of Venda

a yi tirha. A nga chavi ku onha miti ya vanhu hi ku ndzana ni vavanuna va vona. Hambileswi a biwa hi vinyi va vavanuna lava a nga koti ku ndzungudza nhloko. Loko a ri Thokozile a swi n'wi helerile hikuva mutsari u boxa leswaku:

> Thokozile a a katekile ku kuma vo n'wi dyondzisa xikolo a kondza a heta kambe hikwalaho ko tiendla mhisi ya mikoka mimbirhi, hanci ya vutomi yi n'wi dewurile a nga si ya ekule. U xisiwile hi swa misava, a rivala leswaku xin'wana na xin'wana xi ni hakelo ya xona (p.65).

Ntshaho lowu wu hi kombisa hilaha vutomi byi jikeleke Thokozile ha kona. Xana i ncini lexi a xi n'wi susumeta ku hanya vuphukuphuku hikuva a dyondzekile naswona a tirha kahle. Mali a ku nga ri xiphiqo eka yena, kambe namuntlha misava yi n'wi menurile hikwalaho ka matikhomele yo biha. Hambi a ri Mariya, a swi vona leswaku vutomi byi le ku tikeni hikuva mutsari u ri:

> Mariya se a a swi vona leswaku ku nga hanyisani loko mi akelanile swa tika. Leswaku rifumo ra dzudzeka ku sala ku hlambanyisa ntsena a a nga swi ehleketi loko ra ha n'wi tlhaverile. A a nga chavi ku vula van'wana timbyana loko va pfumala. Yena se a a pfumala na chukele rinene leri, lero tiya se a yi ri mukon'wana (pp.67-68).

Ntshaho lowu wu kombisa ku cinca ka xiyimo xa Mariya. Hikwalaho mutsari a tirhisile xivuriso xa : "rifumo ri dzudzeka ku fana ni mberha". Loko dyambu ri huma, ri tlhava masana, mberha wa oma emabyanyini hi ku copeta ka tihlo. Hikwalaho swi fananisiwile ni vutomi bya Mariya lebyi a byi ri eku xanisekeni. A tekela vanhu ehansi, a va vula lavo pfumala, kambe sweswi vutomi byi n'wi komba maxangu hikuva a pfumala ni swakudya emutini wa yena. Xana a ta pfuniwa hi mani hikuva a dunge khale xihlovo? Dudu u kale a ya lava ntirho emalamuleni eChochocho hikuva xiyimo a xi tika ekaya. U hatle ku rivala leswi nga humelela Thokozile, a rivala na leswi a nga tshama a biwa swinene hi nkata Hlatswayo a tsandzeka ku tikhoma hikuva va tshika xo khoma hi voko, xa le mbilwini a va tshiki. Mutsari u boxa leswi landzelaka mayelano na Dudu a ku:

> Tiko hinkwaro se a ri swi vona leswaku mbyana se a yi tlhelele emahlanteni ya yona. Vo tala a va n'wi vula xihunguki xo

© University of Venda

tsandzeka ku dyondza hi leswi swi humelerile makwavo (p.71).

Ntshaho lowu wu hi paluxela leswaku Dudu u tsandzeke ku tikhoma, u tlhelele eka mitirho ya yena ya vudlakuta. Leswi swi nga endleka eka Thokozile a swi nga vuli nchumu eka Dudu. A vuyelerile eka vutomi bya khale. Ana Mabihana na Fahlamela a va vurile leswaku loko o kala a tshikisa n'wana ku mama, u ta sungula ku tsutsuma ni vavanuna. Himpela swi humelerile hi ndlela yoleyo, loko Dudu a tirha emalamuleni u rhandzanile na ndhuna ya vatirhi, nkulukumba Mdluli. Ku komba leswaku Mariya a nga ri mutswari lonene, mutsari u boxa leswi landzelaka mayelano na yena a ku:

> Swiendlo swa Mariya a swi nga byali moya lowunene eka vana va yena. Loko Mdluli a fikile a a amukeriwa no tameriwa hi mandla mambirhi onge o va mukon'wana loyi a a nghenile hi tihomu (p.72).

Hakunene Mariya a tsandzile. A seketela mitirho leyi a yi endliwa hi Dudu. A nga enelangi hi leswi humeleleke Thokozile. Ku tshovela laha a nga rimangiki kona a swi rhandza Mariya naswona a tsandzeka ku dyondza hi swihoxo leswi humeleleke khale. Hikwalaho mutsari a boxaka leswaku:

> Leswi a swi humelerile Thokozile a swi nga vuli nchumu eka yena hikuva loko a ri un'wana, ingi a tshamile ehansi, a hlela no khedzakhedza vutomi bya yena ku kondza a kuma xihoxo xa yena. Ematshan'wini yo tshinya Dudu no n'wi khutaza ku tilavela jaha leri a ri ta n'wi lovola, yena a a enerisiwa hi mihandzu ni mali leyi n'wana wa yena a yi kuma eka Mdluli (p.72).

Ntshaho lowu wu yisa emahlweni ku hi paluxela vudabadaba bya Mariya tanihi mutswari. A tsandzeka ku tirhisa ntokoto lowu a ri na wona eka vutomi. Thokozile a ri xikombiso xa kahle eka yena, kambe u swi papalatile a yima na Dudu eka maendlelo ya yena yo homboloka. Ku nyika vana switsundzuxo tanihi mutswari a swi n'wi tsandza hakunene. Xa yena a ku ri ku dyela ehenhla ku fana ni nhuntlwa. Hikwalaho ko tsana ka miehleketo ya Mariya na Dudu, mutsari u nyika xikombiso xa kahle hi Thokozile a ku:

© University of Venda

> Thokozile yena hakelo ya vudlakuta a yi kumile. A a twela makwavo vusiwana loko a tsandzeka ku tikhoma. A a swi tiva leswaku vuxaka bya yena na Mdluli a byi nga ta hela ntsena. U ringetile ku n'wi tshinya, kambe Dudu u tiendle ntshi-ndleve, a nga n'wi yingisi. Thokozile u lo kala a karhala, a miyela, hikuva makwavo a a ta kala a ehleketa leswaku o n'wi vondzokela hikwalaho ko va yena a ri xigono (p.72).

Marito lama hlamuseriwaka hi mutsari eka ntshaho lowu a ya vava. A ya komba ku kula emiehleketweni ka Thokozile. A a swi vona leswaku mahanyelo ya yena ya n'wi siyile endzhopeni. A swi rhandza ku pfuna makwavo leswaku a nga tshuki a fika eka xiyimo lexi yena a ri eka xona, kambe Dudu a nga amukelangi switsundzuxo swa Thokozile. Swi fike laha Thokozile a nga phula byi hola hikuva a vona onge Dudu a nga kala a n'wi vula wa mavondza hikuva yena a nga ha rhandzeki hikwalaho ka xiyimo, kasi Thokozile a swi vone kahle hikuva Mdluli u tshikileriwile hi mavabyi ku kondza a lova, vusiwana byi vuya hi ntalo eka Dudu hikuva na yena a sungurile ku tsana enyameni. Leswi hinkwaswo a swi nga vuli nchumu eka Mariya. Yena a tsutsumisa mhaka ya vuloyi no ehleketa ku phahla n'wana hikuva a ehleketa leswaku Dudu a hluphiwa hi swikwembu. U halatele mali ya vusiwana hi ku ya etin'angeni kambe a ku vangi ni nhlanga yo baleka ngati. Xiyimo xa Dudu xa mavabyi xi lo nyanya, ku kondza mutsari a boxa leswaku: "Leswi Mariya a a ri emaxangwini, se a a swi vona leswaku munhu i munhu hi van'wana vanhu" (p.87).

Marito lama tshahiweke laha henhla ya kombisa leswaku timhaka a ti n'wi Jikerile Mariya. A hlonipha ni xivuriso xa Vatsonga lexi nge: "munhu i munhu hi van'wana vanhu", hikuva hi ntiyiso mpingu lowu a wu rhwarile a wu tika hikwalaho a vonaka swi fanerile ku va a titshineta eka vanhu leswaku va ta n'wi pfuna. Nyamusoro a nga swi kotangi ku pfuna Dudu eka mavabyi ya yena, ku kondza a heleketiwa exibedhlele xa Tintswalo. Tomasi na Jopi va yile exibedhlele ku ya vona Dudu, kutani Muongori Athalia a va byela leswi landzelaka:

> Dudu u tekiwile ngati yi ya kamberiwa leswaku ku kumiwa xitsongwatsongwana lexi xi n'wi karhataka. Loko vuyelo bya kona byi vuya, ku kumekile leswaku u karhatiwa hi vuvabyi bya AIDS (p.105).

Xiyimo xa Dudu ku ya hi ntshaho lowu a xi nyanya. Hakelo ya vudlakuta a yi n'wi fikerile hikuva mavabyi ya *AIDS* ya na khombo swinene naswona a ya tshunguleki. Mariya mbuya, a nga swi

© University of Venda

tivi na leswaku *AIDS* i xinghunghumana xa nj[illegible]. U hlamuseriwile hi muongori kambe ku twisisa a nga ri na kona mayelano ni mavabyi lawa. Tomasi u veke mana wa yena nandzu eka mavabyi ya Dudu. Hi twa a vulavula a ku: "Malume, hinkwaswo leswi swi humelerile hikwalaho ka manana" (p.106)

Tomasi a sola Mariya eka makuriselo ya yena ya vana, kambe mana wa yena a ala ku amukela ntiyiso, a karihela Tomasi a ku: "Wena Tomasi, ndzi ku byele khale ndzi ku u pfala xexo xa nomo wa wena hikuva a wu rhambiwanga hi munhu ku ndzi sala endzhaku" (p.106).

Mariya a yisa emahlweni ku tekela ehansi Tomasi emahlweni ka vanhu, a tiendla maalakubyela. A twa ongeti Tomasi a nge pfuki a n'wi pfune hi nchumu evuton'wini. Loko a twile leswaku mavabyi ya Dudu a ya tshunguleki, u byela vaongori leswaku u ehlekete ku n'wi yisa eka n'anga ya yena Mzwayizwayi hikuva yona a yi tsandziwi ha nchumu hambileswi hi yi voneke yi tsandzeka eku sunguleni. Muongori u hlamurile xivutiso xa Mariya hi ku olova a ku: "Hi ku komisa ndzi nga vula leswaku u ta fanela ku tshama laha xibedhlele ku fikela loko murhi wo byi tshungula wu kumekile" (p.107).

Ntshaho lowu a wu hlamula xivutiso xa Mariya leswaku Dudu a nge pfuki a fambile. Hambi sweswi, murhi wo tshungula xitsongwatsongwana lexi a wu si kumeka ko va ni maphilisi lama vuriwaka ti "*ARV's*", lama dzidzivataka ntsena. Mahungu lawa ya tseme Dudu nhlana hikuva a pfaleriwile eka xiyindlwana xa yena a ri yexe exibedhlele, naswona xivundza a xi n'wi dlaya. Nandzu wu tlhela wu vuya eka Mariya. Mutsari u boxa Dudu a ri ku vuleni ka marito lama landzelaka: "Manana mi ndzi dlele! N'wana wa mina u ta sala a xaniseka hikokwalaho ka n'wina. Loko a ndzi swi tivile ingi ndzi n'wi soholotile nhamu a ha ri ntsongo a ya wisa" (p.107).

Marito lama tshahiweke Laha henhla ya kombisa ku twa ku vava loku Dudu a ri na kona embilwini ya yena. U tsandzekile ku landzelela swiletelo swa Tomasi na Thokozile loko va n'wi tsundzuxa hi mbuyelo wo biha lowu a wu ta n'wi fikela. A rilela n'wana wa yena lontsongo, a kala a vula marito ya nsele eka yena, lama tlhaveke mbilu ya Mariya, a vula leswaku ku soholota n'wana ku ta va ku ri vuloyi, kutani Dudu a hlamula mana wakwe a ku:

> Bya mina vuloyi a byi ta va byi antswa ku ri na lebyi n'wina mi nga na byona. Mina a ndzi chavi ku vula emahlweni ka malume leswaku noyi wa kona hi n'wina manana. Namuntlha ndzi gongondza enyangweni wa tilo hikokwalaho ka manana. Ndza

© University of Venda

tisola ku va ndzi tiendlile nghuri leyi ndzi nga yingisi loko Tomasi a ndzi tshinya (pp.107-108).

Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku mati a ya halakile eka Dudu. A vona ntiyiso lowu a nga ala ku wu amukela khale. Mariya a ri noyi wa ninhlekani. Dudu a tisola a vuyelela eka swiendlo swa yena swo homboloka. A tsundzuka na marito ya Tomasi loko a hamba a n'wi laya, kambe "loko" a ya ha pfuni nchumu. Loko ku ri mati a ya halakile. Xa yena a ku ri ku amukela xiyimo a tshembela eka Xikwembu leswaku siku rin'wana wu ta va kona murhi wo tshungula xinghunghumani lexi. Hakelo ya swiendlo swa yena a yi kumile hakunene. U yisa emahlweni Dudu a vula swihoxo swa mana wakwe a ku:

> Manana vo kaneta ntsena, kambe hi vona va nga hi arisa ku ya evukatini, va hi khutaza ku tsutsuma na un'wana na un'wana loyi a hi nyikaka mali. Ku sungule Thokozile vutomi byi n'wi komba xikosi. Namuntlha na mina se ndza fa hikokwalaho ko va ndzi pfumarile mutswari wo ndzi nyika swiletelo ni switsundzuxo swo ndzi aka leswaku na mina ndzi hanya tanihi van'wana vanhu (p.108).

Marito lama vuriweke hi Dudu eka ntshaho lowu nga laha henhla a ya vava hakunene. U lemukile swihoxo swa yena nkarhi wu fambile, u kale mutswari wa ku n'wi komba ndlela yo lulama. Loko tata wa yena a ha hanya muti wa ka Zitha a wu ri muti lowunene. Vana va sungule ku huma endleleni loko va sale ni mana wa vona, ku kondza Tomasi a hlongoriwa ekaya hikuva a alana ni vutomi byo bola lebyi a byi hanyiwa eka Zitha. Mali leyi Mariya a yi rilela yi dlayisile na Hosi Yesu. Judas Iskariot u n'wi xengile hikokwalaho ka mali leyi namuntlha yi peteke Dudu na Thokozile eridakeni.

A va kolwangi hi leyi a va yi hola emitirhweni ya vona ku kondza va ya kuma ni leyikulu. Vutomi a byi jikerile vana va Mariya hi ndlela yo hlamarisa. Maxangu a ya helelangi kwalaho eka Mariya, leswi nga humelela Thokozile na Dudu a ku nga ri nchumu hikuva nkhavi a wu kongome vona ntsena. Mariya a hanyisa muti hinkwawo hi mali ya mudende. A dya mbitsi a xeva hi nhlomulo. Siku ra mudende ri vuye ri fika, moya wa bubutsa na wona wu fika. Nyeleti, ntukulu wa Mariya a pfurhetela ndzilo loko bubitsa ri sungula. Bubutsa ra chavisa, n'wana a boheka ku tsutsuma a ya tumbela. Loko bubutsa ri fika hi matimba, a ri tisa nhlomulo endyangwini wa Mariya. Mutsari u boxa leswaku: "Loko moya wu hunga hi matimba, nhlahle

© University of Venda

wu hahile wu phatsama ehenhla ka lwangu ra [illegible]. Edzhaku ku pfukile langavi, yindlu yi sungula ku tshwa. Ku landzerile yindlu ya Mariya na yona yi pfurha" (p.111).

Ntshaho lowu wu kombisa khombo leri a ri wele ndyangu wa Mariya. Tiyindlu a ti tshwile hinkwato. Nkhavi lowu Mariya a biweke hi wona wu tlulele eka vana ni vatukulu va yena. Mhaka ya tiyindlu a yi khumba swirho hinkwaswo swa ndyangu. Xana a ta ya kwihi na humbi ya vatukulu xikan'we na Thokozile loyi a ri ndzhwalo? Ya vanhu yi lo khitikana ku ta hlalela "bayisikopo" ya mahala no ringeta ku pfuna laha a va ta kota kona, kambe a swi nga ha pfuni nchumu hikuva tindlu hinkwato a ti tshwile. A ku ri hava lexi vanhu a va ta xi endla handle ka ko ku tshandza va nga heti. Mutsari u boxa leswaku: "Mariya se a a vona vutomi byi tlula hi ku fa. Misava a yi n'wi yimerile hi milenge. Mpahla hinkwayo leyi a a tshembile yona a ku lo sala makala ntsena. Muti hinkwawo se a wu hundzukile rhumbi" (p.112).

Vutomi a byi n'wi komba maxangu Mariya. A vona ku hanya swi nga n'wi pfuni nchumu. A a nga ha ri na nchumu xo tinyungubyisa hi xona. A tivona a ri munhu wa khombo. A rivala leswaku hinkwaswo a ku ri mhangu ku tilavela. A nga tivi leswaku a nga endla yini. A tiputa vusiwana eka hinkwaswo. Xana i mani loyi a ta pfuna Mariya hikuva a nga hanyisani kahle ni maxaka xikan'we na vaakelani va yena. Mutsari u vula leswi landzelaka mayelano na Mariya a ku:

> Ku kuma byetlelo a xi ri xiphiqo lexi Mariya se a langutanile na xona. Dyambu na rona a ri nga yimanga. Nkarhi na wona a wu tsutsuma hi rivilo lerikulu lero o fanela ku hatla a kuma ko tumbeta nhloko. Leswi vaakelana va yena a va nga n'wi rhandzi, a ku nga ri na loyi a a tiyimiserile ku rhurhela munhu na vatukulu va yena (pp.112-113).

Hakunene Mariya a a langutisane na ntshava leyikulu. Xana a ta yi gonya njhani ntshava leyi a yi n'wi kongomile ke? A ku nga ri na munhu loyi a nga twelaka Mariya vusiwana hikuva a pfumala ntirhisano. Baloyi na nsati Nkothasi a va nga ta va pfuna hi nchumu hikuva a va pfumala tiyindlu to enela. Mariya u vatle mpalala a helela, kutani a vona swi antswa ku ya eka makwavo Jopi a ya rilela kona. N'wa-Xilenge a nga lavangi ku twa nchumu hi vona, hi twa a ku:

> I mihlolo ya yini leyi ndzi yi vonaka laha mutini wa mina xana?..Namuntlha ndzi nghenelwe! Futhi ndzo pfumala na rito

© University of Venda

UNIVERSITY OF VENDA

hikwalaho ka mukhuhlwana, a[illegible] fanela ku ba nKalangi, vanhu va tiko va ta ndzi vonisa mihlolo leyi ndzi yi vonaka! (p.113).

Ntshaho lowu wu hi paluxela leswaku hambi ku ri maxaka ya yena Mariya a ya nga tiyimiselangi ku n'wi pfuna. Marito ya N'wa-Xilenge a ya tikomba kahle leswaku Mariya a nga amukeriwangi hi mahariva wa yena. A tsandzeka N'wa-Xilenge ku va a rivalela Mariya hikwalaho ka mahanyelo ya yena yo homboloka. Mariya u ringetile ku titsongahata, kambe N'wa-Xilenge a bava a khalakhasa, u hlamula Mariya a ku:

> Muhariva wa wena u vula mani? Namuntlha mi xwerile! Kasi na n'wina ma fika emakaya ya swisiwana xana? Laha ka mina a hi kona ko ta fumbana kona loko se swa n'wina swi mi helerile. Hatlisani mi hundzela emahlweni (pp.113-114).

Marito ya N'wa-Xilenge a ya vava. A nga ta cinca miehleketo ya yena ehenhla ka leswi a swi vula. A tlherisela miehleketo ya Mariya endzhaku, a n'wi tsundzuxa hi ndlela leyi a tekela vanhu ehansi ha yona. U tlhela a hlamula Thokozile ku vava loko a sindzisa ku etlela a ku:

> Kasi 'ti*mistress*' ta etlela ethyakeni? Loko mi ndzi phuntisa na mana wa wena, mi ndzi vula futa na vuloyi a mi ehleketa leswaku mi lo tlhariha? Fambani eka valava vo antswa va nga riki na futa (p.114).

Hakunene mbilu ya N'wa-Xilenge a yi pfimbile loko a ehleketa hi ndlela leyi Mariya na vana va yena a va khola hi yona. A alela ekule ku va a va pfuna, a va tsundzuxa hi leswi va nga tshama va n'wi endla swona evuton'wini. Leswi hinkwaswo a swi humelela emahlweni ka vana va Thokozile na Dudu. Mutsari u boxa leswaku:

> Hambileswi vana vona a va nga tivi nchumu, na vona a va funengetiwa hi nkumba wa vudyoho bya kokwa wa vona na mahanyelo ya mana wa vona yo hungula van'wana nkarhi lowu swa vona a swa ha famba kahle (p.114).

Tanihi loko swi boxiwile eku sunguleni leswaku vana va biwa hikwalaho ka swiendlo swa vatswari va vona, a swi boha leswaku na vona va katsiwa eka maxangu lawa hikuva n'wana

© University of Venda

wa "nyoko" i "xinyokana". Hikokwalaho ka swidyoho swa vatswari va vona a swi boha leswaku va katsiwa ethyakeni. U tlhela a tshikilela N'wa-Xilenge a ku: "N'wina loko va ku u nga voni koti ku haha ehenhla, ku wa i ka rona a mi ku vo hemba? (p.114)."

Xivuriso lexi tshahiweke laha henhla xi kombisa hi vutomi bya manyunyu ni ku tinyungubyisa lebyi a byi hanyiwa hi Mariya ni vana yena. A va nga tshembi leswaku siku rin'wana va ta dzana ivi va hanya emisaveni laha ku nga ni vanhu. Hambi ku ri wona "makoti" ya dyelaka ehenhla, ku fika laha ya welaka ehansi kutani hinkwaswo swi xaxa. Mariya u vone swi antswa ku ya eka marhumbu ya yena Tomasi ku ya kombela ku rivaleriwa. Tomasi u hlamarile ku vona movha wu nghena ekaya ka yena navusiku. Loko a konanisile vayeni lava, ku twale rito ra Mariya ri hlamula ri ku: Hi mina n'wananga....N'wananga, swikwembu swi ndzi fularherile. Namuntlha muti wu tshwile wu ku bi, ndza ha ye eku holeni ka mali ya mudende (p.115).

Mariya a fike eka xiyimo lexi se a tiva leswaku Tomasi i n'wana wa yena. Leswi a n'wi vitanisa swona Tomasi eka nkarhi lowu nga hundza a swi cincile. Mariya u kote na ku vula ku "n'wananga" hi ku phikelela eka Tomasi ku komba leswaku a tisola eka swiendlo swa yena. U yisa emahlweni Mariya a komba ku tisola eka Tomasi a ku:

> Tomasi n'wananga, ndzi ku dyoherile. Hinkwaswo leswi a wu swi vula a ndzi ehleketa leswaku i milombyana ya vuhlangi, kambe namuntlha ntiyiso wa marito ya wena ndza wu vona. Ndzi rivaleli n'wananga (p.116).

Marito lama tshahiweke laha henhla ya kombisa ku tisola ka Mariya eka Tomasi. A kombela ku rivaleriwa hi mbilu ya yena nhinkwayo. A nga swi voni enkarhini lowu nga hundza leswaku ntiyiso a wu etlele kwihi, kambe namuntlha u tivona xihoxo eka hinkwaswo leswi a n'wi endleleke swona. Zodwa u hlamurile ematshan'wini ya Tomasi a ku:

> A va fambi na ndzeyani ya vona, hina hi lava ku etlela. Ntiyiso wa kona mo wu vona loko swilo se swi onhakile kambe nkarhi lowuya a swa ha mi fambela kahle a mi nga wu voni (p.116).

Ntshaho lowu wu hi paluxela leswaku Zodwa Nkata Tomasi a nga lavi ku twa nchumu hi timhaka ta n'wingi wa yena na Thokozile. U tirhisile ni rito "ndzeyani", ku vula vatukulu va Mariya hikuva a va fananisa ni swinyenyani swo tala leswi fambaka hi ntlawa. Zodwa a

© University of Venda

twisiwile ku vava hi Mariya loyi a va hlongoleke[illegible] tlhela a n'wi pumba vuloyi. Tomasi u yise emahlweni hi ku twa ku vava a ku:

> Manana, njhe ma ha tsundzuka swinene leswi mi nga swi vula loko hi ri le xibedhlele xana? Hi n'wina futhi mi ngo mina ndzi mi rivalela? Marito yalawa a ndzi tshembi leswaku ya huma enon'wini wa n'wina.

Tomasi a ha ri eku hlamaleni eka ntshaho lowu. A ha lava ku kumisisa ntiyiso eka Mariya loko kuruku u kombela ku rivaleriwa swi huma embilwini, kumbe a sindzisa hi xiyimo lexi a nga ka xona ke? U tlhele a n'wi tsundzuxa hi mijamujamu leyi a yi vuleke loko va ri exibedhlele leswaku a nga lavi ku twa nchumu hi Tomasi naswona a pfale xinon'wana xa yena. Mariya a nga helangi matimba, u yise emahlweni a kombela ku rivaleriwa a ku:

> Ndzi tiendlile mutswari wa xihunguki, ndzi teka mbilu ya mina na ku tshemba ka mina hinkwako ndzi swi veka eka vana va mina va xirhundzu, ndzi rivala leswaku tlharhi ro ndzi lwela loko misava yi ndzi fularhela ri na wena n'wananga. Namuntlha se ndzo kayakaya hikwalaho ko ku khoma hi voko ra ximatsi n'wananga (p.166).

Hi ntshaho lowu, mutsari u hi paluxela ta le mbilwini ya Mariya. Wa tivulavulela hi yexe leswaku u tiendlile mutswari wa xiphukuphuku loyi a ala ku tsundzuxiwa. A rhandza vana va xisati hikuva a va n'wi tisela leswo tsokombela, a tshika ku titiyisa hi phuphu ya muti ku nga Tomasi. Mariya a pfumala xo xi endla hikuva a ri ekhombyeni,u byela Tomasi leswaku: "u nga ndzi feli mona Tomasi n'wananga". Xana Mariya a fanele ku yingayinga na vana vusiku a ya kwihi? *Wheelchair* ya Thokozile na yona a yi tshwile, a boheka ku ndzundza kunene hikuva a nga ri na milenge. N'wa-Xilenge na yena u va hlongorile. Hakunene vusiwana byi na xilandzu. Tomasi u angule mana wakwe a ku: "Ndzi ta mi pfunisa ku yini hikuva na n'hweti a yi si hela mi ndzi byerile leswaku mina ndzi tinghenisa etimhakeni ta n'wina mi nga ndzi rhambangi?" (p.116).

Marito lama boxiweke hi Tomasi laha henhla ya tiyisisa leswaku mbilu ya yena a yi tshovekile hakunene hi swiendlo swa mana wa yena. Va ri muendliwa a nga tali ku hatla a rivala kambe muendli u rivala hi xihatla. Swa fana na Mariya, u rivele hinkwaswo leswi a endleke Tomasi, a langutele leswaku a n'wi rivalela hi ku olova. Hikokwalaho Tomasi a langutane na xiyimo xo

© University of Venda

tika hikuva na Zodwa nsati wa yena a n'wi vekanga ehansi ka ntshikelelo. A fanela ku hlawula eka nsati ni mana wa yena. U hlamurile nsati a ku: "Murhandziwa, swa ndzi tikela ku tlherisela xidyoho hi xidyoho....Loko u rhandza mina na maxaka ya mina u ta ma rhandza" (p.117).

Hi marito lama, Tomasi a tekile xiboho xo va a rivalela mana wa yena, a tlhela a kombisa marito ya xinuna eka Zodwa, ku komba leswaku xiyimo xa yena emutini wa xi tiva no xi yimela. Zodwa a nga ri na ndlela yin'wana handle ko amukela leswi vuriwaka hi Tomasi hikuva hi ntiyiso a hi nge tlheriseli xidyoho hi xidyoho. Thokozile u boxe leswi landzelaka mayelana na manana wakwe a ku:

> Makwerhu...na mina ndzi xigono namuntlha hikokwalaho ka manana. I manana va nga endla leswaku ndzi hundzuka xigono xo pfumala mahlo ni milenge, kambe ndzi nga ka ndzi nga va khomi hi mbilu. Va rivaleli hikuva hi vona va nga ku komba dyambu (p.117).

Ntshaho lowu wu kombisa marito yo xavelela no sola lama humaka eka Thokozile. A lava leswaku Tomasi a ehlisa mbilu a rivalela mana wa yena hikuva hi yena a nga n'wi tisa laha misaveni. A tlhela a kombisa leswaku xiyimo lexi a nga eka xona xi vangiwile hi mana wa yena hikokwalaho ko tsandzeka ku laya vana loko va endla swo homboloka. Hinkwaswo leswi vana a va swi vula a swi n'wi chavisangi Mariya, u yile emahlweni a ku: "N'wananga u tlhokovetserile swi ringene. Ndzi ri ndzi rivaleli, Tomasi mbuya!" (p.118).

Mariya a nga ha swi tivi leswaku a nga komberisa ku yini ku rivaleriwa eka Tomasi. U tirhisile na riencisi "mbuya" leri kombisaka ntwelavusiwana, hikuva loko ya ri marito u ma tirhisile hinkwawo ku kombela ku rivaleriwa. Tomasi u tsundzuxa mana wa yena leswaku:

> Sweswi vumundzuku bya vana lava na byona byi onhakile hikokwalaho ka vatswari va vona. Namuntlha vamana va vona va kayakaya hikokwalaho ka n'wina manana. Loko a mi va dyondzisile mahanyelo lamanene loko va ha ri vantsongo ingi hinkwaswo leswi swi nga ri kona (p.118).

Lawa i marito yo hetelela lama Tomasi a ma byeleke mana wa yena. Mbewu leyi Mariya a yi byaleke a yi ta xanisa ni vatukulu va yena. Kambe a nga ri na xo xi endla Tomasi handle ko rivalela mana wa yena. Hambileswi Zodwa a swi n'wi tikela eku sunguleni ku va rivalela, u

© University of Venda

kale a rhulisa mbilu kutani vutomi byi ya emahlweni. Theme ra *Poetic justice* ri paluxekile hi ku hetiseka hikuva hakelo ya swiendlo yi vonakile eka Mariya, Thokozile xikan'we na Dudu.

Thokozile u vile xigono xikan'we bofu hikokwalaho ko hanya vutomi byo bola. Dyondzo ya yena yi fanile ni ya xiphukuphuku hikuva vutomi lebyi a byi hanya a byi nga yelani helo ni bya munhu loyi a ri mudyondzisi wa vana exikolweni. A nga ri xikombiso xa kahle eka rixaka, hikokwalaho ka sweswo, hakelo leyi a yi n'wi ringanile hikuva mahlo yo vona vavanuna va misava leyi a nga ha ri na wona naswona milenge yo famba hi yona a ya eku tiphineni a yi nga ha ri kona. Mindyangu yo tala yi ta hlayiseka hikokwalaho ka nkhavi lowu Thokozile a biweke ha wona.

Hambi a ri Dudu, theme ra *Poetic Justice* ri paluxekile hikokwalaho ka matikhomelo ya yena. A hanya vutomi bya swiharhi. U vile munhu wo sungula wa xisati eGazankulu ku khomiwa hi mavabyi ya *HIV/AIDS*. A hi nge vuli leswaku i khombo hikuva u lo famba a swi hlota hikwalaho ko pfumala mahanyelo. A nga ta ha ya emahlweni a lava vavanuna hikuva xibedhlele a xi engetele nkhavi wun'wana eka yena. A boheka ku tshama exindhawanini xa yena a ri swakwe kwale xibedhlele ku kondza ku kumeka murhi wo tshungula xitsongwatsongwana lexi. Himpela xivundza a xi ta n'wi dlaya mbuya! Kambe hakelo leyi a yi n'wi ringanile Dudu.

Loko a ri Mariya a rhwele maxangu hi makatla. Swa yena swa vava, hikuva a rhwele lumbalumba ya vana na vatukulu. Hakelo ya Mariya a yi tika hikuva vana lava a tinyungubyisa hi vona a swi xaxile, ku sala ku hlambanyisa ntsena. Na muti a wu tshwile. Xikwembu xi bakanyile rifu eka yena leswaku a ta vona mihandzu ya mbewu leyi a yi byaleke. Vutomi a byi tika eka yena, o salela ku tisola ntsena hikuva xihlovo a xi dungile.

6.4 NKATSAKANYO WA NDZIMA

Eka tsalwa ra **Makumu ya vutomi byebyo** na **Vutomi i vhilwa** vatsari va paluxile hungu hi ndlela leyi humeselaka erivaleni theme ra hakelo ya swiendlo. Eka matsalwa lawa, swimunhuhatwa swo tala a swi hanya vutomi byo biha hikokwalaho ko lava ku dya laha swi nga rimangiki kona. Kasi hi le tlhelo swin'wana swa swimunhuhatwa a swi hanya hi ndlela yo amukeleka swi tlhela swi tshikileriwa hi swimunhuhatwa leswo kala mahanyelo. Eku heteleleni swimunhuhatwa leswo homboloka swi kumile tihakelo to vava.

Eka matsalwa lawa, hi vona swimunhuhatwa leswi a swi hanya hi ndlela leyinene swi kota ku rivalela swimunhuhatwa leswi swi endleke vubihi eka swona. Eka tsalwa ra **Makumu ya**

© University of Venda

vutomi byebyo, Olivia u rivaleriwile hi Japi emasikwini ka loko a kumile hakelo ya vudlakuta bya yena, kasi Abby u hakeriwile hi rifu hikuva a onha endyangwini wa Japi.

Eka tsalwa ra **Vutomi i vhilwa**, Mariya, Dudu na Thokozile va kumile tihakelo to vava ehenhla ka mahanyelo ya vona yo homboloka. A va vangi na nkateko wo hundza emisaveni, kambe ku hanya eka vona a swi fana na rifu. Hambiloko Tomasi a va rivalerile, a va dyeka etimbilwini ta vona hikuva a va sale na xilondzo xa vutomi. Matsalwa lama ya hi paluxerile theme ra *Poetic justice* hi ku hetiseka.

Ndzima leyi landzelaka yi ta xopaxopa tinovhele ta **I vutomi** hi C.M Lubisi na **A hi fambe M'nghaname** hi F.A Thuketana.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

7. NXOPAXOPO WA MATSALWA YA I VUTOMI HI C.M LUBISI NA A HI FAMBE M'NGHANAME HI F.A THUKUTANA

7.1 MANGHENELO

Ndzima leyi yi ta nyika nkatsakanyo wa matsalwa ya ***I Vutomi*** hi C.M Lubisi na ***A Hi fambe M'nghaname*** hi F.A Thuketana. Matsalwa lama ya ta tlhela ya xopaxopiwa ku lava ku humesela erivaleni theme ra hakelo ya swiendlo.

Eka nxopaxopo lowu ku ta kombisiwa hi matikhomelo yo biha ya swimunhuhatwa, swi rhandza ku dya laha swi nga rimangiki kona, swi tlhela swi va ni makungu yo halata ngati leswaku swi ta hetisisa ku navela ka swona. Ku ta tlhela ku kombisiwa tihakelo leti swimunhuhatwa leswi swi ti kumaka, swin'wana swi hakeriwile hi vubihi hambiloko swi endlile leswinene erixakeni kasi swin'wana swi hakeriwile hi vubihi ehenhla ka mahanyelo ya swona lamo homboloka.

7.2. (i) NKATSAKANYO WA I VUTOMI

Tsalwa ra ***I Vutomi*** ri vulavula ngopfu hi Dave Matome Sekhukhune loyi a nga xava swigevenga Hlomani Matlharini na Dlayani Killer Muhundzisi leswaku swi dlaya Billy Masangu. Dave na Billy a va tirha swin'we eTurfloop va ri valeteri. Billy a ri nhloko ya Ndzawulo ya Curriculum Studies kasi Dave a ri muleterinkulu eka yona Ndzawulo leyi. Dave a a lava xitulu lexi a xi ri na Billy hikokwalaho a nga kunguhata ku n'wi dlaya . Dave u lulamisile kungu ra ku duvula Billy eriweni ra Magoebaskloof loko a ri endleleni yo tlhelela ekaya eNkowankowa. Billy u pfuniwile hi Mathevula, un'wana wa swichudeni swa kwale Turfloop.

Maphorisa ya nghenelerile eka ndzavisiso wa mhangu leyi, hi ku vona leswaku vuthala bya tsotsomba, maphorisa ya yile ya ya endla xitiviso xa mhangu leyi eka maphephahungu ni ku swi haxa eka thelevhixini, va tlhela va tlhandlekela hi *R100 00-00* ya mahlo marhotirhoti eka loyi a nga ta nyika vuxokoxoko. Hi ku vona mali, Jordaan n'wapurasi u tsundzukile Davula loyi a n'wi hlongoleke hikuva a vurile leswaku hi siku leri mhangu yi nga humelela hi rona a a lava homu u pone ku fa hi ku baleseriwa hi swigevenga leswi a swi tumberile eriweni ra Magoebaskloof. Jordaan na Matlou va heleketanile eBushbuckridge laha Davula a tshama kona na malume wakwe, a ya xavelela leswaku Davula a vuya entirhweni kasi a tiva xikongomelo xakwe.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Jordaan u tivisile maphorisa, kutani vulavisisi byi sungula ku olova. Mepe lowu Davula a wu yiveleke swigevenga wu pfunile ku kondza va khoma Dave Sekhukhune, laha a nga boxa mavito ya swigevenga. Swigevenga swi hanyile vutomi byo tumbela, kambe va tsandzekile ku ya ekule na byona hikuva Fanie Wessels u va lemukile loko va tile evhengeleni ra yena. U tivisile maphorisa kutani va sariwa endzhaku, ku kondza va ya khomiwa eJoni. Huvo yi va vone nandzu, kutani va gweviwa.

(ii) NXOPAXOPO WA TSALWA

Eka tsalwa ra ***I Vutomi***, hi kuma tinxaka timbirhi ta tihakelo leti kumiweke hi swimunhuhatwa ku ya hi mitirho ya swona leyo saseka ni leyo homboloka. Swin'wana swa swimunhuhatwa a swi hanya hi ndlela yo lulama kambe swi kume mbuyelo wo biha eka ku lulama ka swona, kambe swin'wana swi kumile tihakelo to fambelana ni vutomi bya swona lebyo homboloka, hikokwalaho mutsari a boxaka leswaku:

> Munhu un'wana na un'wana u tshovela leswi a swi byaleke, ni leswaku un'wana na un'wana u dya swa nyuku wa yena, ni leswaku ku dya lava va tirheke ntsena ni leswaku xinkwa lexi xi totiweke botere xi tlhandlekiwa chizi na paloni, xi andlaleriwa tandza, a xi nandzihi loko xi kumiwile hi ndlela yo yiva, xi tluriwa hi xinkwa xo oma lexi xi kumiweke hi nawu ni vutshembeki (p.93).

Hi ntshaho lowu mutsari u hi lemukisa leswaku i swa nkoka ku va munhu a titirhela hi mavoko ya yena leswaku a ta tiphina hi ntshovelo wa kona. Swilo leswi munhu a swi kumeke hi ndlela leyinene swa nandziha ku tlula swilo leswi munhu a nga lo swi yiva kunene. Swa antswa loko munhu a hanya hi rikoko ra xilondza kambe a nga ri eku onheleni ka vanhu van'wana. Swakudya leswi munhu a nga swi tirhelangiki swa phyama. Mutsari u tlhela a vula leswaku:

> Mbewu i yintsongo kambe loko u yi seletela yo heta nkarhinyana ivi yi hluka yi humesa ximilana, xi kula xi humesa tindzoho to endla mbewu yo tlula leyi u yi byaleke. Ndzoho yin'we leyi seleteriwaka yi tswala tindzoho to tala ku tlurisa. Hi yi byala yi omile, yi filenyana kambe yi tswala tindzoho to tsakama, to tsaka no hanya swinene (p.109).

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Hi ntshaho lowu, mutsari u kombisa leswaku xin'wana ni xin'wana lexi munhu a xi endlaka xi ta humela erivaleni ku fana ni mbewu leyi yi byariwaka, endzhaku ka masiku ya huma kutani yi voniwa hi vanhu hinkwavo, ehenhla ka ximilana lexi humaka ku languteriwa mihandzu kumbe ntshovelo eka xona. Swa fana ni vutomi bya vanhu, loko u hanya hi vunene kumbe hi vubihi swi ta vonaka erixakeni kutani eku heteleleni u ta kuma mbuyelo ku nga hakelo ya swiendlo swa wena. Mutsari u tlhela a hi tsundzuxa leswaku:

> Mulavi wa mpfula yi nela yena kasi muhloti wa tinyarhi ti vuya hi yena….. U nga ka u nga avanyisi buku hi ku yi languta ehandle ntsena, masiku lawa swigevenga a wa ha swi voni hi ku ambala madhlakadhlaka ni tikepisi kambe u swi vona hi ku xonga, ku ambala tisudu ni ku khoma swibegana swo durha swinene (pp.110 -111).

Eka ntshaho lowu mutsari u tirhisile swivuriso swa Vatsonga ku kombisa leswaku loyi a sungulaka timhaka ti ta vuya hi yena, loko vanhu va hanya hi vugevenga va ta kuma hakelo ya kona. Masiku lawa, swigevenga a swi tali ku tihumesela erivaleni; hi nga tshama no hanya na vona hi nga va tivi leswaku a va lulamangi. Van'wana lava endlaka vugevenga i vanhu lava tikotaka kambe hikwalaho ka makwanga va tikuma va endla vugevenga.

Eka tsalwa leri hi vona hi Sekhukhune loyi a ri muleteri eYunivhesithi ya N'walungu kambe a nga enelangi hi xiyimo lexi a ri eka xona ku kondza a kunguhata ku dlaya Billy Masangu loyi a ri nhloko ya *Curriculum Studies* kwale Yunivhesithi ya N'walungu. Dave u kunguhate vugevenga lebyi hi mhaka ya makwanga ni ku tinavelela swa le henhla ku tlurisa laha misaveni. U ngheniwile hi torha ro dlaya leri n'wi sivelaka no vona leswaku ku ta va ni ku getsela ka meno endzhaku ka sweswo. Mutsari u vula leswaku eku ehleketeni ka Sekhukhune hi mhaka leyi ya vubihi, loko a vitaniwile hi Rhekitari Baloyi u boxa leswaku: Xana leswi malembe lawa yo hlayanyana a a lorha hi swona swi nga va swi lo endla ke? Arendzi, swi ta tikomba hi ku i timangwa loko hi vona mavala (p.51).

Marito lama vuleke hi Sekhukhune laha henhla ya kombisa ku navela ka yena ko va norho wa yena wo lava xitulu xa Billy Masangu a wu tikomba wu humelela hikuva Rhekitara a lava ku n'wi tivisa ximfumo leswaku hi yena nhloko ya ndzawulo. Vanhu vo homboloka ku fana na Dave va tele laha misaveni, kambe eku heteleleni va kuma hakelo ya swiendlo swa vona leswo biha.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Davula a ri n'wana wo lulama no va a ri xisiwana, kambe a nga pfumelelangi vusiwana leswaku byi n'wi tshikilela, loko a tshikile xikolo, u teke goza ro famba a ya lava ntirho kule ni le kaya hambileswi a ha ri matabyana. U hlanganile na swiyimo swo tala evuton'wini leswi a swi nga n'wi ringanangi. U vone swigevenga leswi a swi xaviwile hi Dave ku duvula Billy Masangu a tlhela a ya xanisiwa hi Jordaan loko a ta va a lahlakeriwile hi homu ya yena. Mutsari u kombisa Jordaan a karhi a:

> . . . tlhava xifanyetana hi mpama, xi vona rihati mpfula yi hundzile...famba sweswi! A ndza ha lavi ku ku vona laha purasini ra mina. Loko ndzo ku vona "*ek skiet jou dood*"(pp.17-18).

Ntshaho lowu wu kombisa mahlomulo lama Davula a ri na wona. Hambiloko a vulavula ntiyiso a nga yingiseriwi. Jordaan hi ku hlohloteriwa hi nsati a boheka ku xanisa Davula hambileswi a n'wi tirhela kahle. Nkata Jordaan a venga Davula hi mbilu ya yena hinkwayo, u byele nuna a ku : "A wu tshiki ku tshemba Vantima. Ndzi ku byerile khale leswaku swilo leswi swi hanya hi vunwa, ku yiva ni vugevenga" (p.14).

Hi marito lama tshahiweke laha henhla, mutsari u tiyisisa rivengo leri nkata Jordaan a ri na rona ehenhla ka Vantima. A va vula vanhu vo ka va nga tshembekangi naswona hinkwaswo leswo biha swi humelelaka etikweni a veka vona nandzu. U yisa emahlweni Nkata Jordan a ku:

> Vantima i vahedeni, i vatsotsi. A ndzi kanakani leswaku sweswi homu yi le tshangeni ra xin'wana xa swilo leswi. Kumbexana no dlaya swi dlele sweswi, swi na tibucari kambe a swi fuyangi swilo leswi (p.14).

Hi ntshaho lowu nkata Jordaan wa ha tshikilela Vantima hi marito no va gandzela a va vula vabihi. U vula leswaku mabindzu lama va nga na wona va ma kumile hi vuxisi ni vukungundzwana. Hikokwalaho a sindziseke nuna wa yena ku hlongola Davula ni vusiku hikuva a n'wi lumbeta ku va a xavisile homu ya nuna wakwe. Jordaan a lawuriwa ngopfu hi nsati hikuva hi twa a byeriwa leswi landzelaka: "U lava ku byeleteriwa hi mina leswaku u hlongola mfenhe leyi vusiku lebyi? A wu na miehleketo wena?" (p.15).

UNIVERSITY OF VENDA

© University of Venda

Marito lama ya ha kombisa rivengo leri nkata Jordaan a ri na rona ehenhla ka Vantima. A va vula ni leswaku i timfenhe hikuva a va vona va tsane miehleketo. Kambe hinkwaswo leswi a swi endlelaka Vantima u ta swi riha siku rin'wana, hikuva hambi masiku lama hi hanyaka ehansi ka xidimokirasi, va ha ri kona Valungu laha duvulaka Vantima, va va fananisa ni tinguluve ta nhova xikan'we ni timfenhe.Va tlhela va va tlumba ni hi mimovha handle ka nandzu. Maxangu ya Davula a ya nga heli, hikuva hi vusiku byebyo, Jordaan u n'wi hlongorile, kutani a:

> Huma eku vonakaleni a nghena emunyameni laha ku nga ni ku getsela ka meno, a heleketiwa hi marito ya vukarhi ya Jordaan "u nga ha vuyi laha! Famba u ya tshama ni timfenhe entshaveni" (p.18).

Ntshaho lowu wu kombisa hilaha Davula a hlongorisiweke xiswona epurasini naswona a ku ri navusiku. Nsele lowu a nga kombiwa wona hi vathori va yena a wu n'wi hlomula mbilu. A tivutisa leswaku xana leswi a hanyaka hi ku lulama a ku ri yona hakelo ya kona leyi ke? Xana yena Jordaan ni nsati a va ta helela kwihi ni nsele lowu? Swa boha leswaku siku rin'wana va kuma hakelo ya vubihi bya vona.

Mhangu leyi Davula a yi voneke entshaveni ya Magoebaskloof yi n'wi siye ni maxangu yo tala. Swigevenga leswi baleseleke movha wa Billy Masangu a swi tumberile endzeni ka khwati ro chavisa ra Magoebaskloof, laha swi laveke ku dlaya na Davula loko swi vona leswaku u swi vonile laha a swi tumbele kona. Mutsari u boxa leswaku:

> Qulu ri haha hi le henhla ka xijahatana ri ba swibyanyana kwala henhla ka nhloko, ri tshetsha. Qulu rin'wana ri landzela, na rona ri n'wi hupa ri ba kwala tlhelonyana, ehenhla ka ribye, langavi ra ndzilo ri ku lavhu (p.6).

Hi ntshaho lowu, mutsari u hi kombisa hi ndlela leyi vugevenga a byi tinyike matimba hayona etikweni ra hina. Hikokwalaho ko chava voko ra nawu, a va lava ku dlaya Davula hikuva a va chava ku paluxeka eka vubihi bya vona. Vusiwana a byi landzelela Davula, hinkwako a nga lungheriwi hi nchumu hikokwalaho ka byona. A endliwa nsele hi vanhu, va rivala leswaku hinkwaswo va ta swi hakela. Hambi swigevenga leswi xanisaka vanhu, siku ri ta fika laha swiendlo swa vona swi nga ta humela erivaleni. Davula u va tekele mepe lowu a va wu siyile emovheni, eka wona a ku ri ni vuxokoxoko lebyi siku rin'wana byi nga ta va siya ekhombyeni.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Mathevula a ri muchudeni eYunivhesiti ya N'walungu. U te loko a tlhelela exikolweni, u kotlanile ni mhangu leyi a nga vona swi fanerile ku va a pfuna eka yona.Vunene bya yena byi endlile leswaku a teka xiboho xo nghena eka ndhawu leyi a yi nga hlayisekangi. Movha wa Billy a wu wele eriweni hikokwalaho ko duvuriwa hi swigevenga leswi a swi xaviwile hi Dave. Mutsari u boxa vunene bya Mathevula hi ku vula leswaku:

> Wanuna wa ka Mathevula a tlakusa nenge wa ximatsi nakambe a lavetela xo khandziya, milenge ya yena hayimbirhi se a yo ncikinya emoyeni. A hetelela a kandziya ribye hi wa xinene kambe ribye ri ku ndzi tshiki mina, ri khunguluka ri ya ba vhilwa ra movha le hansinyana. Milenge yi ku emoyeni nciki! (pp.10-11).

Ntshaho lowu wu kombisa hi ndlela leyi Mathevula a tiyimiserile ku pfuna hakona. Ndhawu leyi a nghene eka yona a yi nga hlayisekangi, kambe u tibohe ku nghena ku lava ku pfuna wanuna loyi a nga n'wi tivi. U susumetiwile hi vunene bya yena ku kondza a fika eka xiyimo lexi. Hambileswi a xi vona xivandla lexi leswaku a xi kahle, u yise emahlweni Mathevula mhaka yo lava ku pfuna. Mutsari u vula leswaku:

> Voko ra ximatsi ri simula xisindza, ku sala ra xinene ri khomelerile, a lenga-lenga swinene onge o va mihandzu yo vupfa. Voko ra xinene ri ku ra xupuka, ri khoma, ri ku ra xupuka ri sima (p.11).

Hakunene Mathevula a ri wanuna wa xiviri loyi a tinyiketele ku fa ni ku hanya ntsena a ta kota ku ponisa moya lowu a wu ri ekhombyeni. Vunene bya yena byi pfunile hikuva Billy Masangu u ponile eka rifu leri a ri n'wi lava hi mahlongati. Swi bohe leswaku na yena a yisiwa exibedhlele hikuva swihlahla a swi tlange hi yena. Malwandla lama a ma kombeke Billy a ya ta n'wi vuyisela hakelo leyinene siku rin'wana. Rito fularha ra tintswalo i tihanyi. A hi vanhu hinkwavo a va lulamile laha misaveni ku fana na Mathebula, van'wana a va ri na nsele wa xiloyi. Malatjie u ale ku khandziyisa Davula movha navusiku hikuva a ri wa rhambu ra xinuna. Ngati ya Davula a yi bihile hakunene, a tshama a karhi a landzelela hi leswo biha hi mikarhi hinkwayo. Malatjie u hlamule handle ko tipfinyinga a ku: "A ndzi layichi vavanuna navusiku, ku vula Malatjie a visinganilenyana, a langutile kwale ndzhaku" (p.25).

© University of Venda

Ntshaho lowu wu kombisa nsele lowu Malatjie a nga va na wona eka Davula hambileswi Davula a ri mufana lontsongo loyi a nga fanelangi hi leswo biha. Vavasati lava a hlanganeke na vona ni vusiku va n'wi kombile tintswalo hikuva va arile ku vona n'wana wa xihlangi a xaniseka a ri yexe kutani va chika emovheni wa Malatjie. Hi mikarhi hinkwayo Davula a hakeriwa hi leswo biha hambiloko a nga si tshama a onhela vanhu. Mbilu ya Davula a yi twa ku vava hi leswi swi n'wi humelelaka evuton'wini. Mutsari u boxa leswaku :

> Tihanyi ta vanhu a a ti toloverile.VaJordaan a va n'wi kombile tihanyi ta Sathana. Lero eka Davula Sathana a a nga ri etiheleni kambe a ri kwala misaveni. Vutomi hi byoxe a byi n'wi kombisile tihanyi hi ku n'wi tsona tatana, ku n'wi tekela manana ni ku n'wi endla a tshika xikolo. Tihanyi ta lunya wa mona a a ti toloverile (p.25).

Hi ntshaho lowu, mutsari u hi paluxela hilaha Davula a twa ku vava hakona loko a ehleketa nsele lowu vanhu ni ntumbuluko swi n'wi kombaka wona. Ku fika laha a nga tolovela leswaku yena u faneriwile hi leswo biha ntsena laha misaveni. Hakunene a ri xisiwana xa mahetelelo hikuva a nga ri na vatswari. Vutomi bya yena a byi yimile eka ndhawu yin'we hikuva a tshikile ni xikolo hikwalaho ka vusweti. Dyondzo a yi ta n'wi susa vusiwana, kambe nkateko wa yona a nga wu kumangi. U hlamarisiwile ngopfu hi vamanana lava a hlanganeke na vona navusiku hikuva u boxa leswaku :

> Lexi a xi fehlisa mbilu ya yena a ku ri rirhandzu na tintswalo ta vamanana lava. A ku ri khale swinene a hetelerile ku vona vanhu va ri na mhaka na yena, va lahlekeriwa hi swa vona hikwalaho ka yena (pp.25-26).

Leswi swi kombisa ku hlamala endzeni ka mbilu ya Davula hikuva a vonile rirhandzu eka vavasati lava kaleke va chika emovheni navusiku hikwalaho ka yena. Hi ntiyiso, hinkwako laha a fambaka kona a vona nsele lowu vanhu va n'wi endlaka wona kutani a tivula wa khombo. Kambe a nga rivali marito lama a nga tshama a byeriwa hi mudyondzisi loko a ha nghena xikolo a ku: "Tingwenya a ti rili". Marito lama a ya mirile evuton'wini bya yena hikokwalaho a hatlisa ku amukela swiyimo leswo biha leswi a hlangana na swona eku hanyeni. Malume wa yena a n'wi rhandza hambiloko a nga n'wi yisangi exikolweni, hi twa loko a n'wi xavelela ku vula ntiyiso loko a vuye hi le ka Jordaan a ku : "Loko u nga ha byelangi mina ntiyiso a nga ha

© University of Venda

ri kona loyi u nga ta n'wi byela. Hi mina mutsari, wena loyi a nga sala. Xo biha ni xo saseka u fanele u ndzi byela" (p.38).

Marito ya malume wa yena a ya n'wi khutaza hakunene hikuva eka yena a kuma nsirheleto ni rirhandzu. Loko a ri Jordaan a nga ri na mhaka no tiva leswaku Davula u helele kwihi navusiku, ntsena a endlile ku rhandza ka nsati wa yena loyi a venga Vantima hi mbilu ya yena hinkwayo. Jordaan a ri eku voneni ka mahungu eka *SABC 2,* a swi xiyisisa kahle leswaku a ta ma haxa eka nsati wa yena loyi a venga Vantima hinkwavo. Mutsari u boxa leswi landzelaka mayelano ni matitwelo ya Jordaan :

> Jordaan a a lava ku twa mahungu a ta ma rhwala hi ririmi a ya ma byela nsati, a ta yingisela no hleka hi mbilu loko nghamu yi tseketsela vana va Vantima, yi bulusa nhlambha o nge yi lo swi yela exikolweni xa kona (p.48).

Ntshaho lowu wu tiyisisa rivengo leri nkata Jordaan a ri na rona ehenhla ka Vantima. A teka Vantima ongeti i swiharhi leswi a swi fanele ku nga hanyi kona laha misaveni, hikokwalaho a nga titwangi nandzu loko a hlohletele nuna ku hlongola Davula navusiku. Jordaan u vile ni nkateko wo va a twa hi ta mali leyi a yi ta nyikiwa munhu loyi a ta nyika maphorisa vuxokoxoko mayelano ni tinsulavoya leti hlaseleke Billy Masangu, Jordaan a nga sunguli ku twa mhaka leyi kambe a nga ha swi tivi leswaku u yi twile kwihi naswona hi mani. Jordaan u vatlile mpalala hikwalaho ka mhaka leyi, kutani a vula leswaku :

> Onge mhaka leyi ya ku baleselana entshaveni ya Magoebaskloof a yi twile. Kambe a yi twile hi mani... A a nga ha tsundzuki. Onge munhu wa kona a nga n'wi tekelangi ngopfu enhlokweni loko a yi vula.Onge munhu wa kona a nga pfuni nchumu! Onge a ko va xikamba, malambhana wo chava mumu a ya endzhutini (p.49).

Hi ntshaho lowu mutsari u lava ku hi kombisa hi ndlela leyi Davula a tekeriwa ehansi hakona. Hinkwaswo leswi a swi vuriwa hi Davula a nga swi tekeli enhlokweni Jordaan hikokwalaho ko va a ri wantima. Xikamba lexi Davula a xi ta endla leswaku a va munhu hikuva hi xona a xi khome ku humelela ka yena. Loko a tsundzukile leswaku i Davula a n'wi byeleke hi ta mhangu leyi, u vone swi antswa ku va a famba a n'wi lava hikuva hambi a ri wantima mali a yi nga ntimanga. U teke mutirhi wa yena Matlou va famba swin'we eSongeni ku ya lava Davula. Hi

© University of Venda

ntiyiso a nga lavi Davula kambe a rhandza vuxaka xoko lebyi a nga na byona. Jordaan u xisa malume wa Davula a ku :

> Davula a ndzi n'wi tshembile ku fana na leswi voko ra mina ra xinene ndzi nga ri tshembisa swona malume. I n'wana lonene loyi. Handle ka yena rifuwo ra mina ri lovile hinkwaro. Ndzi pfuneni malume. Loko a lava ku engeteriwa muholo ndzi ta n'wi engetelela (p.58).

Marito lama tshahiweke laha henhla ya kombisa vumbabva lebyi Jordaan a ri na byona naswona a rhandza mali. Hinkwaswo leswi a swi boxeke a ku ri muvunwa ya rihlaza. Davula a ta endla leswaku ku humelela ka yena ku hetiseka hikuva a ri munhu wa makwanga, a nga ri na mhaka na ku vaviseka ka Davula embilwini hikokwalaho ko hlongoriwa ku fana ni mbyana. Kambe mali leyi maphorisa va yi tiviseke tanihi mahlo marhotirhoti yi endle leswaku a ehleketa xisiwana Davula. Jordaan a ta yi kuma hakelo ya mbilu ya lunya, yi nga va leyinene kumbe yi va yo biha, kambe hi ta yi boxa loko tsalwa ri ya emahlweni endzhaku ka loko hi vonile byin'wana bya vubihi lebyi a byi hanyiwa hi swimunhuhatwa eka tsalwa leri. Sekhukhune a taleriwile hi ntsako embilwini ya yena hikuva ku navela ka yena a ku hetisekile endzhaku ka loko Rhekitara Baloyi a vurile marito lama landzelaka :

> Kutani ndzi hlawurile Muleterinkulu wa Ndzawulo ya '*Curriculum Studies*' yena Nkulukumba Sekhukhune ku va mukhomeri wa nhloko eka Ndzawulo ya 'curriculum Studies' a ko a vuya Masangu. Ndzi vonile swi antswa ku va Nkulukumba Sekhukhune a khoma swiyimo swimbirhi (p.52).

Ntshaho lowu a wu tisa ntsako embilwini ya Sekhukhune. Xitulu xa Billy lexi a xi rilela a xi kumile hi vumbabva, kambe xihoxo hileswaku Billy u ponile eka khombo ro dlawa hi swigevenga leswi a swi xavile Dave. Mhaka leyi a ya ha n'wi vangela ntlimbo hikuva a swi tshembisa leswaku siku rin'wana Billy u ta vuya entirhweni wa yena. Xana a ku ta humelela yini hi Sekhukhune loyi a tinyungubyisa hi vubombi bya swo lomba. A tlhomiwa ngopfu timpapa hi Moloto loyi a lekuka ku fana ni kamba loko ri biwa hi moya. A nga swi koti ku va a sola Dave eka swiendlo swa yena leswo homboloka, kambe a n'wi tlhoma tinsiva hambileswi a swi vula swi nga humi embilwini. Mutsari u boxa Moloto a karhi a ndhundhuzela Sekhukhune a ku :

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> Ndzi ku byerile, a vula hi ku hlamula a ri ku nyandlameleni a kongomile etafuleni ra Sekhukhune, a lehisile na xandla ku n'wi qhavula, ndzi ku *boss* hi wena eka xiyenge lexi xa "Education", u tlula na tinhloko ta tindzawulo hinkwavo. A vula hi ku n'wi qhavula. Sekhukhune a hleka hi mbilu ya yena hinkwayo (p.53).

Hi ntshaho lowu, mutsari u lava ku hi paluxela vutomi byo biha lebyi a byi hanyiwa hi Moloto. Leswi a swi boxeke hi Sekhukhune a swi nga humi embilwini ya yena hikuva a ri mukwana wa xinyayi, lowu tsemaka hala ni hala. U tlhela a nga kombisi ku twa ku vava hi loko Billy a ri exibedhlele hi ku vula leswaku "Loko Masangu o fa, ndzi ya teka nsati wa yena " leswi kombaka leswaku na yena Moloto a ri ni mbilu yo biha hambiloko a nga lukangi vugevenga kambe mbilu ya yena a yi talele hi lunya hikuva u vula leswaku a ta tsaka hi rifu ra Billy hikuva a ta sala a tikhorwisa hi nsati wa yena. Ku komba leswaku Moloto a ri nyoka hansi, hi twa loko a hleva Sekhukhune loyi a ri ku n'wi ndhundhuzeleni na Phahladira a ku :

> Hi mina ndzi n'wi tivaka Sekhukhune, i nyoka-hansi yo hetelela. *Ek ken hom hy is my homeboy.* Sweswi a nga lo swi katla switulu leswi, hi ta yi cina hangayivo, ndza ku byela Phahladira (p.54).

Lama i marito yo biha lama a ya huma eka Moloto loyi a ku nga ri khale a ri ku tlakuseni ka Dave. A endla ongeti wa n'wi rhandza loko a n'wi vona kasi embilwini a swi nga ri tano. Munhu wo fana na Phahladira a ri kahle hikuva u humese matitwelo ya yena handle ko sasa Dave a ku :

> Heyi, hi dye naxo enkakeni, ku hlamula Phahladira, mina a ndzi n'wi rhandzi Sekhukhune. Mahlo lawaya ya yena ya tele vutsotsi. Ya vulavula mahlo lawaya.Ya tshama ya ri ku valanga-valangeni onge u chava swin'wana. Ku hleka ka kona na kona hi lokuya ko xisetela. Hay! (p.54)

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku Phahladira a swi vone khale leswaku Sekhukhune a hi munhu wo lulama. A swi vona leswaku mbilu ya yena yi fundze vuxungu byo dlaya, a ta endla xin'wana ni xin'wana xo biha ntsena yena a vuyeriwa. Phahladira a boxa ku titwa ka yena hi Sekhukhune handle ko jikajika, kambe Moloto a nga tikombi leswaku u yime kwihi hikuva loko Dave a nga ri ekusuhani u vulavula ku biha hi yena. U byele Phahladira a ku :

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> Kasi u rhandza hi mani?... Hay mina *nie*. I wo rhandza hi vanhwana va lava va machudeni. Na vona a vo n'wi rhandza vo lava timali... famba ehofisini ya yena loko u lava ku vona ntiyiso wa kona (p.55).

Marito lama vuriweke hi Moloto ya kombisa hi vuenti leswaku a ri munhu wa nsele wa xiloyi. A nga swi koti ku vulavula ntiyiso loko a ri ni munhu yaloye, kasi embilwini ni le vanhwini a boxa matitwelo ya yena hi vueti, leswi swi kombisaka mahanyelo yo biha.Leswi swi tikomba ngopfu hi loko a navela ntombi ya Sekhukhune, yena Angel. Leswi vanhwanyana va ku saseka a va tele eTurfloop a swi nga vuli nchumu eka yena. A tilavela loyi a ri wa munghana kumbe *homeboy* ya yena. Kumbe siku rin'wana a ta lungheriwa hi ntiyiso. Sekhukhune a ma twa marito hinkwawo yo ndhundhuzeriwa hi mhaka yo tlakusiwa ka yena hikuva u boxa leswaku : "Ndzi xi kumile xitulu mina. A hlekanyana kambe xiphiqo i ku a nga fanga. A ndzi tivi leswaku u ponisile ku yini, a ntlokola" (p.54).

Hi ntshaho lowu, mutsari u lava ku hi kombisa hi ndlela leyi Sekhukhune a pfumala ntshamiseko hikuva Billy a nga fangi. Laha swa tikomba leswaku ximanga a xi ri ekusuhi no huma esakeni. A ta kuma hakelo ya yena hi ku hatlisa hikokwalaho ko pona ka Billy hikuva hambi wo endla timhaka u tumberile, ta humela erivaleni ti tiviwa hi vanhu hinkwavo. Maphorisa ya landzelerisile vuxokoxoko hinkwabyo ku kala ya kuma ntiyiso leswaku u ve ni xiavo eka ku baleseriwa ka Billy. Vubihi lebyi a byi endliwa hi Sekhukhune a byi tale ngopfu. A rhandzana ni muchudeni eyunivhesiti, leswi a swi nga pfumeleriwi ku ya hi ndzawulo ya dyondzo. Muleteri u tekiwa ku fana na mutswari eka n'wana loyi a n'wi dyondzisaka, kambe yena a nga swi voni hi ndlela yaleyo, hikokwalaho a nga chavangi ku va a rhandzana na Angel loyi a ri un'wana wa machudeni ya yena. Mutsari u boxa leswaku mikarhi hinkwayo ntombi leyi a yi ya ehofisini ya Sekhukhune ku ya lava mali ya swakudya, naswona a tshama a karhi a tivika ndlala leswaku mali yi hatla ku huma. A swi kanakanisa leswaku rirhandzu leri ri nga va ra ntiyiso kumbe i ro lava mali ya ku pfuniwa loko a ha ri exikolweni. Loko kuruku swi ri na vubihi exikarhi, Angel u ta hakela eka maendlelo ya yena. Loko a fika ehofisini ya Dave, Angel u vule marito lama landzelaka : "Ndzi khomiwile hi ndlala Dave. Humesa mali ndzi ya xava swakudya. "Humesa mali", ku vula Angel a langutile Sekhukhune exikandzeni" (p.101).

Ntshaho lowu wu kombisa hi ndlela leyi Angel a tshama a karhi a tswonga xikhwama xa Dave hakona. Mali ya kona a nga yi kombeli kunene kambe o lerisa leswaku yi huma. Dave a swi vona leswaku loko a nga endli leswi laviwaka hi ntombi leyi vugangu bya vona a byi nga yi ka

© University of Venda

helo. Sekhukhune a nga tshembekangi eka ndzangu wa yena. Makumu ya hinkwaswo ku ta va ku getsela ka meno eka vona ha vambirhi.

Dlayani na Hlomani a va hanya hi vubihi hikuva a va ri swigevenga. A va nga rhandzi ku tirha, a va hanya hi swa nyuku wa van'wana. Sekhukhune loko a lava ku endla vubihi, u tirhisile vona ku hetisisa ku navela ka yena. Leswi a va ri vanhu lava a va titwela ndlala va vone swi fanerile ku tirha ntirho wo dlaya Billy Masangu hi ku lerisiwa hi Dave. Vuxokoxoko hinkwabyo a va nyikiwile xikan'we na mepe wa mafambelo ya Billy. Ntirho lowu wu va oloverile kambe a wu hetisekangi hikuva Billy u ponile. Hinkwaswo leswi a swi va tlherisele endzhaku hikuva na Davula a va vonile no tlhela a va yivela mepe. Swigevenga swi luke rin'wana rhengu leswaku swi kumeka swi hlayisekile, a va swi vona leswaku leswi va swi endleke swi bihile na kona va nga khomiwa ku va hakelo ya swiendlo swa vona. Loko va karhi va xiyisisa timhaka ta vona, Dlayani u byela Mughana a ku :

> A ku laveki xiyimo xi huma endzawuleni Hlomani, Ku laveka hi nga siyi na vuthala byitsinini...mepe wu tekiwile hi xifanyetana lexiya. A hi fanele hi xi dlele. Vona, leswi se tinyuziphepha na thelevhixini na swiya-ni-moya swi baka huwa hi ndlela leyi, mikarhi leyi se yi ta tika. Onge xi ngo va xi wu cukumetile kwale makhwatini (p.55).

Marito lama boxiweke laha henhla ya kombisa leswaku xiyimo a xi nga ha tshamisekangi eka tinsulavoya leti. A va fanele ku tiyisisa leswaku va endla tindlela hinkwato leswaku va nga paluxeki. Va tivone xihoxo ngopfu loko va tsandzeke ku dlaya Davula hikuva hi yena xiphiqo eka nkarhi wa sweswi. Timhaka ta vona a ti hangalakile na tiko hambileswi mavito ya vona a ya nga si tiveka. Hinkwaswo leswi a swi lava leswaku va hatla va teka goza leswaku va ta tikuma va hlayisekile.Va lavisisile hi ta mufana loyi wa tihomu ku kondza va chavisa Maseromola loyi a va nyikeke ni vito ra Davula. Va tlhele va va ni nkateko wo kuma Matlou loko a vuya eSongeni na Jordaan eku landzeni ka Davula. Hakunene Davula a xi ri ekhombyeni hikuva hinkwavo a va ri eku laveni ka xona leswaku ku navela ka vona ku hetiseka. Matlou a nga ha tivi leswaku a nga endla yini loko swigevenga swi n'wi kumile, hikuva mutsari u boxa leswaku :

> Voko ra Dlayani a ri n'wi tsondzerile no n'wi tlimba nhamu hi le ndzhaku. A a titwa onge u lo khomiwa hi nsimbhi kumbe ku manyiwa hi maribye. Milenge ya yena a yo thaka–thaka

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> emoyeni, a raha-raha moya, a [illegible]eta ku xupaka. Milenge a yi swi lava ku tsutsuma kambe miri a wu ri ekhotsweni (p.64).

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku timhaka a ti bihile eka Matlou, a nghene exipanereni hikuva a ri eka xiyimo lexi a nga ri eku xi twisiseni leswaku ku lava ku humelela yini. A hlanganile ni swifamona leswi a swi lava ku lunghisa swihoxo hi ku vanga swin'wana swihoxo leswi a swi ta va hoxa ekhombyeni. Dlayani u yise emahlweni a chavisa Matlou hi ku boxa leswaku : "Wa xi vona lexi? Ku vula Dlayani hi ku tisa xibalesa enon'wini wa Matlou, "leswi u swi endlaka swi ta endla ndzi lahla vumunhu ndzi ambala nguvu ya mina ya vuhari ndzi ku dyisa xona sweswi!" (p.64).

Hakunene xiyimo a xi nga ri kahle eka Matlou hikuva Dlayani a ri ekusuhi no n'wi endla nsele. U tlhela a tivula xiharhi hikuva hi ntiyiso vutomi bya yena na Hlomani a byi nga ri na vumunhu, a va onha laha va hundzaka kona naswona a va fe mapfalo. Va konanisile Matlou, va n'wi byela leswaku loko a lava ku hanya u fanele a va rungulela hinkwaswo leswi a swi tivaka hi Davula. Ku tiyisisa mhaka ya vuharhi bya vona, mutsari u boxa leswaku : "Dlayani a fambafambisa fole leri ra ha pfurhaka endleveni ya Matlou hi voko rin'we, hi lerin'wana a sulasula xibalesa" (p.68).

Ntshaho lowu wu kombisa nsele lowu swigevenga a swi ri na wona ehenhla ka Matlou naswona vutomi bya yena a byi ri ekusuhi no n'wi chupukela. A va ri eku n'wi twiseni ka ku vava hikuva fole ra hisa ku fana na ndzilo naswona a va ri vekerile endleveni ya yena ri ri karhi ri pfurha. Xiyimo lexi a xi n'wi boha ku vulavula ntiyiso leswaku a ta pona nakona swigevenga swi vone swi antswa ku famba na Matlou eBuxi ku ya va komba eka vaDavula loyi a khome vumbhoni hinkwabyo. Loko ko kumeka Davula, vutomi a byi ta vuyela eka ntshamiseko hikuva sweswi a va yimile hi nenge wun'we. Nkateko wa kona, swigevenga swi kotile ku ya fika eka vaDavula hikuva Mutsari u kombisa maendlelo ya swona hi ku boxa leswaku :

> Hlomani a haxa mukhalabye xikandza lexi hi byalwa. Mukhalabye a tlulela endzhaku, a nga ha voni. Byin'wana byi ku dzworr entinguveni ta yena." *Yes*, se hi fikile!" ku titivisa Dlayani a kombile mukhalabye malume wa Davula hi xibalesa, a n'wi susumetela endzeni ka yindlu swinene (p.90).

Hi ntshaho lowu, mutsari u lava ku hi kombisa leswaku swigevenga a swi fikile emutini wa ka vaDavula naswona a swi boheka leswaku swi va chavisa leswaku va ta hatla va boxa ntiyiso lowu swi wu lavaka. Dlayani na Hlomani a va biwile hi nkarhi loko va ya fika eSongeni hikuva

xinyenyana a xi hahisile eka Davula. Loko va byile ku vona mufana, malume u va byerile ntiyiso a ku :

> U tekiwile hi maphorisa. U hlamuserile swigevenga leswi hinkwaswo leswi swi humeleleke handle ko fihla nchumu. Ku sukela loko Jordaan a tile na mutirhi wa yena ku fikela loko a ta vuya nakambe ni maphorisa, a rungula ni xikongomelo xa maphorisa xo va va teka Davula (pp.90-91).

Ntiyiso lowu a wu lava hi swigevenga wu kumekile hi vuenti eka ntshaho lowu boxiweke laha henhla naswona ntiyiso lowu a wu nga swi veki eka xiyimo xa kahle. A va sungula ku nun'hwetela xintlen'wana, ku nuha ku nga bolangi. A va fanele ku hatla va teka goza rin'wana hikuva maphorisa a ya va rhangerile va teka Davula, leswi a swi vula swo tala eka vona. Hikokwalaho ko va timbilu ta vona ti nga tshamisekangi, Hlomani u boxa leswaku :

> Hi joyinile ntirho lowu hi ri karhi hi tiva leswaku wu khomile vutomi ni rifu. Ina, vanhu va nghena emayini va ri karhi va swi tiva leswaku wu nga mbundzuka. Hambi vo mugodi wu hirimukile tolo, namuntlha u ta vona van'wana va nghena kona. Emisaveni ku dya lava nga ni xivindzi (p.117).

Hi ntshaho lowu, mutsari u hi kombisa leswaku swigevenga a swi nga chavisiwi hi malebvu ya nghala naswona a swi heli matimba hi khombo rin'we. Ntirho lowu wa vugevenga va wu hlawurile va karhi va swi tiva leswaku wa hisa, a wu olovi naswona wa dlayisa. Loko u tirha wona wu tlhela wu va na switandzhaku swo vava. Va tlhele va fananisa vutomi bya vona ni bya vanhu lava va tirhaka emugodini hikuva ku ni khombo, hambiloko ko humelela khombo ro dilika ka mugodi, van'wana va tlhela va ya tirha kwala ku nga ni rifu. Handle ka sweswo, vanhu va nga dlawa hi ndlala laha misaveni hikokwalaho hambi ntirho wu ri ni khombo vanhu va wu tirha hikuva va lava ku etlela va dyile no hanyisa mindyangu ya vona. Swigevenga a swi beje ku fa na ku hanya laha a swi tumbele kona hikuva swi boxa leswaku :

> A va te loko va swi lava, va ta kuma hi va rindzerile. Hi ta lwa. Laha hi le nkeleni wa hina. Nyoka a yi landzeleriwi enkeleni wa yona. Loyi a lavaka ku vona xa ncila wa bulubulu a a ti laha (p.117).

© University of Venda

Hakunene swigevenga a swi tiyimiserile ku khoma xa ncila wa bulubulu ni hinkwavo lava ringetaka ku swi nghenelela hi le Xikarhi. A va tlhela va titiyisa hi marito ya leswaku munhu a nga landzeleriwi ekaya ka yena u ya n'wi sungula hikuva u ni khombo loko a kumeka laha a tshamaka kona. Na vona maphorisa a va fanele ku lavana ni swigevenga leswi va hlomile hikuva na swona a swi hlomile hikuva a swi tiyimiserile ku kayakayisana na vona. A swi nga pfumeli ku hluriwa swi nga si lwa nyimpi. Hikwalaho muthori wa vona Sekhukhune u lemukise maphorisa leswaku : "Vafana lavambirhi i swigevenga swa khale. Mimovha swo xava ntsena hi mahlo. Loko swi yi xavile swi teka swi yi xavisa" (p.120).

Marito lama vuriweke hi Sekhukhune eka ntshaho lowu nga laha henhla ya kombisa leswaku Dlayani na Hlomani a va ri ni khombo swinene naswona a va ri ni mayivelo ya xiyimo xa le henhla ngopfu. A swi nga olovi ku hlotana na vona hikuva a va ri ni ntokoto eka ntirho lowu wa vugevenga. Hi le tlhelo, Dave timhaka ta yena to xava swigevenga a ti humele erivaleni. Maphorisa va landzelerisile vuthala va kondza va ya fika endleleni ya yena. Mepe lowu va wu kumeke eka Davula wu endle leswaku Sekhukhune a khomiwa hi ku olova. Loko a kumekile Dave u hlamula maphorisa handle ko kaneta nandzu a ku :

> Vavanuna ndzi dyohile. Ndzi nga ka ndzi nga ringeti ku tibiyelela. Mi boheka ku ndzi khoma,mi vahlayisi va nawu. Mi boheka ku tirha ntirho wa n'wina leswaku mindyangu ya n'wina yi ta hanya. Xikulu i ku tirhela mindyangu ya hina. Na mina ndzi endlile leswi ndzi swi endleke hi ku ringeta ku antswisa vutomi bya ndyangu wa mina. Masiku lawa a ka ha rhangisiwi nawu kumbe ku tirhela tiko kambe ku tirheriwa ku tihanyisa. Ndza tshemba leswaku na n'wina mi tirhela ku tipfuna ni ku tihanyisa, n'we ni mindyangu ya n'wina (p.104).

Hi ntshaho lowu, mutsari u tiyisisa leswaku ntiyiso hi tlhelo ra Sekhukhune a wu humele erivaleni. Ku komba leswaku a nga ri xigevenga a nga ringetangi ku kaneta leswaku nandzu lowu a hehliwaka hi wona u wu endlile, ntsena u susumetiwile hi makwanga ku kondza a xava swigevenga ku ya hlasela Billy. U tlhela a boxa leswaku a lava ku eneta ndyangu wa yena hi ku kunguhata vugevenga. U kombisa leswaku vanhu a va ha chavi ni voko ra nawu, va endla vubihi hi ku lava ku dya kahle evuton'wini. Marito ya Sekhukhune a ya hlamarisa maphorisa hikuva a ya nga ri na nyimpi exikarhi kambe a ya kombisa nkoka wo tirha u tirhela ndyangu wa wena. Hi marito lawa, a ri eku va ongeni leswaku va ta wela eka xirimbana lexi a xi rhiyile. Sekhukhune u ringeta ku xava maphorisa hi ku vula leswi landzelaka :

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> Loko mi tiyimiserile ku hlayisa mindyangu ya n'wina mina ndzi nga mi pfuna swinene loko mo ponisa nhloko ya mina. Loko mo ndzi humesa ekheleni leri ra ndzilo, un'wana na un'wana wa n'wina ndzi nga n'wi sula mihloti hi makumembirhi wa magidi ya tirhandi (p.104).

Ntshaho lowu wu kombisa vubihi byin'wana lebyi Dave a lava ku tlhela a byi endla. Mfumo wa hina wu le ku lweni masiku hnikwawo hikokwalaho ka maphorisa lava va amukelaka ku xaviwa hi vanhu leswaku milandzu ya vona yi nyamalala. Dave a ringeta ku xava maphorisa leswaku a ta kumeka a humile exidziveni lexi a ri eka xona. Leswi a ku ri nandzu lowukulu naswona a nga gweviwa hikwalaho ka swona, na wona maphorisa loko yo swi amukela va nga langutisana ni voko ra nawu kumbe ku heleriwa hi mitirho ya vona ku fana ni lava yi va heleleke hi ntiyiso. U tlhela a boxa leswaku :

> Ndzi chava ku ya ehubyeni. Ndzi chava mahlo ya vanhu. Loko mina ndzo ya ehubyeni vatirhi hinkwavo va laha Yunivhesiti va ta ya tata holo ya ka majistarata. Swichudeni swona swi ta nghena hi toyi-toyi. Loko ku ri lava va switekamahungu vona va ta pfumala na ko veka tikhamera ta vona. Hi leswi ndzi chavaka swona (p.106)

Himpela Sekhukhune a chava ku hakela nandzu wa yena lowu a wu endleke. A chava ku chicha xiyimo xa yena emahlweni ka vanhu. U endlile vumbabva a rivala leswaku xin'wana na xin'wana xi na hakelo ya xona. Mali ya yena a yi helela eka ku enerisa mbilu ya yena hikuva swigevenga a swi hakeriwile makume-nharhu wa magidi ya tirandi. Hambi sweswi a tiyimiserile ku nyika maphorisa mali yo tala leswaku a ta pona eka nandzu lowu. Mali i sathana hakunene, loko yo ku kuma u nga tiyangi kumbe u ri hava vutihlamuleri yi nga ku nghenisa ekhombyeni. Maake u lave ku phasiwa hi xirimbana xa Sekhukhune hikuva u byela maphorisakuloni leswaku : "Nyama leyi, xana ha yi vukula kumbe a hi swi byeli munhu ho byela tsolo hi tlhava hi dya hi ri vanharhu ntsena ke?" (p.107).

Ntshaho lowu wu kombisa ndzingo lowu a wu lava ku nghenela phorisa Maake hikokwalaho ka rirhandzu ra mali. A ringeta ku hlohletela lavan'wana leswaku va amukela nkateko lowu hikuva khisimusi ri ta kan'we elembeni. Kambe hi ntiyiso i xihoxo lexikulu ku pfumela ku beriwa mati tingwenya ti etlela. Loko Maake a vona ongeti lavan'wana a va swi twisisi hikuva a tirhisile

© University of Venda

riviti "nyama", u tlhele a va byela handle ko [illegible]ika a ku: "Xana mali leyi Sekhukhune a hi nyikaka yona ha yi tshika bya mbyana loko yi vukula nyama kumbe ha yi teka hi hanyisa mindyangu ya hina ke?" (p.107)

Hi ntshaho lowu Maake a ha ri ku vutiseni ka Gwavula na Xivambu leswaku himpela vo ala ku noneriwa hi mpfundla ke? U fananisile hi mbyana leyi vukulaka nyama ematshan'wini yo dya hikuva hi ntiyiso loko yi vona nyama a yi fanele yi tsaka handle ko bokoloka. Maake u tlhela a vutisa Xivambu endzhaku ka loko a vona a nga ri ku hlamuriweni a ku : "wa tshika mali leyi kumbe wa yi teka u ya ti dibositela movha?" Xivutiso lexi a xi kongomisiwe eka Xivambu ntsena ku nga ri eka Gwavula. Maake a lava ku kumisisa ha un'we un'we leswaku mhaka leyi va yi vonisa ku yini. Xivambu u hlamurile hi ku olova a ku :

> Mali a yi tshikiwi. Ha yi teka hi tlhela hi pfala nandzu wa hina.
> Mina ndzi ri loko ho kota ku veka tintiho ta hina ehenhla ka yona
> a hi yi tekeni hi va hi seletela nandzu lowu (pp.107-108).

Marito lama vuriweke hi Xivambu laha henhla ya kombisa swinene leswaku a yima na Maake eka ku teka mali ya vumbabva eka Sekhukhune kutani va herisa nandzu. Leyi i nhlamulo leyi a yi tsakisa Maake hikuva a swi tikomba leswaku ku na loyi a n'wi seketelaka eka mhaka leyi. Maake a nga jiki eka mhaka leyi hikuva u tlhela a byela Xivambu a ku : "A ndzi xiphukuphuku mina ndzi nga ta hoxetela ngwenya hi mali yi ri ematini. Ntirho wa mali ndza wu tiva swinene naswona ndzi xisiwana" (p.108).

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku Maake na Xivambu a va nga enetisiwi hi leswi mfumo a wu va nyika swona. A va nga ta swi kota ku teka sava va ba ngwenya. A nga nyumi Maake ku tivula xisiwana a karhi a tirha. Loko a vona leswaku Gwavula a nga humeseli erivaleni ku titwa ka yena, u tlhela a vulavula hi ntshikilelo a ku: "Loyi a nga riki wa hina u lwa na hina. Loyi a nga riki munghana wa hina i nala wa hina" (p.108).

Hi ntiyiso marito lama a ya kongomisa eka Gwavula loyi a nga si hlamula nchumu hi xivutiso lexi Maake a xi vutiseke xo va va teka mali kutani va seletela nandzu. Leswi yena na Xivambu a va famba hi ntila wun'we, a swi vula leswaku Gwavula u lava ku va xenga naswona u ta hundzuka nala wa vona. A va n'wi vona a ri xiphiqo ni muarisi eka ku va va fikelela ku navela ka timbilu ta vona. Gwavula u hatle a swi vona leswaku marito lama yo gandzela ya kongomisiwa eka yena, kutani a va nyika nhlamulo leyi a yi tikomba ongeti u yima na vona aku:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> Loyi a nga yeki etilweni u ya etiheleni. Na mina mali ndza yi lava. Ndzi yi lava ku tlula na n'wina. Loko a ndzi ri na mali a ndzi nga ta etlela ka lexiya xa '*East Wind*', a ndzi ta etlela endlwini yinene (p.108).

Ntshaho lowu boxiweke laha henhla a wu tiyisa Maake na Xivambu nhlana. A va tivona va n'wi winile Gwavula hikuva u kombisa leswaku mali a yi lava swinene hikuva loko ingi a ri na yona a ta va a karhi a tshama eka yindlu ya manyunyu. U tlhele a kombisa mhaka ya nkoka, ku nga "tilo" ni "tihele". Leswi a kombisa leswaku va nga hlawula ku teka mali eka Sekhukhune yi tlhela yi va hoxa ekhombyeni, va hlongoriwa emitirhweni xikan'we no tshama exitokisini, laha mindyangu ya vona yi nga ta xaniseka hi laha ku nga heliki. Kumbe va nga teki mali ya Dave, va amukela leswi mfumo wu va nyikaka swona swintsongo, kutani va ta hanya kahle handle ka swiphiqo. Gwavula a ri wanuna loyi a kota ku yimela timhaka ta yena hikuva u va tsundzuxile mhaka yin'wana ya nkoka hi ku vula leswaku:

> Kambe hambileswi mali ndzi yi lavaka hi mahlo-ngati ni xikosi, laha ka nandzu lowu ndzi nga ka ndzi nga ringeki. Hi nga n'wi tshikeni a xupuka Sekhukhune eka xinjovo lexi hi n'wi phaseke hi xona. Loko ho n'wi tshika a xupuka ku ta phasiwa hina vakulukumba (pp.108-109)

Marito lama vuleke hi Gwavula laha henhla ya hetile ntsako lowu Maake na Xivambu a va ri na wona. A va swi vona leswaku Gwavula a nga yimi na vona eka kungu ra vona. A ri munhu wa vutlhari loyi a vona ni switandzhaku leswi a nga ta langutana na swona loko vo pfumelela ndzingo wu va hlula. Sekhukhune a ta huma emilandzwini kutani ku nghena vona. Nandzu wa Dave a wu ri wukulukumba ku fana na xiyimo xa yena, hikokwalaho ka sweswo a wu lava vuxiyaxiya loko vanhu va tirhana na wona hikuva wu nga tshika wu va pete nhloko. Gwavula a vupfile emiehleketweni, a nga ri matabyana, hikwalaho a tlheleke a va tsundzuxa leswaku:

> Nandzu lowu a wu lavi ku seleteriwa hikuva wu fana na mbewu, mbewu i yintsongo kambe loko u yi seletela yo heta nkarhinyana ivi yi hluka yi humesa ximilana, xi kula xi vona hi un'wana na un'wana (p.109).

Hi ntshaho lowu Gwavula a ringeta ku tsundzuxa maphorisakuloni leswaku va nga tshuki va pfumerile ku xisiwa hi Dave hikuva mhaka ya yena a yi tika. A yi lava vuxiyaxiya hikuva yi nga

© University of Venda

tikomba yi ri yintsongo kambe eku heteleleni yi ta hundzuka mhaka leyi nga ta va nonohisela vutomi. U fananisile hi "mbewu" leyi yi byariwaka yi omile, yi filenyana kambe yi ya tswala tindzoho to tsakama ti tlhela ti hanya. Hi ku komisa hi nga vula leswaku mhaka leyi va nga yi endla exihundleni kambe siku rin'wana yi ta humela erivaleni yi tiviwa hi vanhu hinkwavo. Hikwalaho ko pfumala vutihlamuleri, Xivambu u hlamule ku fana ni xihlangi lexi a xi pfumala dzanu a ku: "Hay, Gwavula, hi nga pfumeleleni vutoya byi hi fuma hikuva byi hi sivela ku kuma mali" (p.109)

Hakunene Xivambu a sindzisa leswaku va fanele ku yisa kungu ra Dave emahlweni hi marito lama tshahiweke laha henhla. A vona Gwavula a ri toya ro hetelela leri a ri rhandza ku hanya hi rikoko ra xilondzo hambiloko lofo ra xinkwa ri ri ehenhla ka tafula kutani a rhwalela mahlanhla. U tlhele Gwavula a kombisa vutlhari bya yena eka vavanuna lava hi ku vula leswaku:

> Mina a ndzi xihlangi xi chavaka ndzhuti wa xona. Kambe vurhena byanga a byi vuli leswaku ndzi fanele ku dlomukela hinkwako lomu onge ndzo va nhongani. Xin'wana na xin'wana xi endliwa hi ndlela ya kona. Hi swona swi endlaka ndzi nga rhandzi byalwa. A ndzi lavi ku endla xilo ndzi nga ehleketangi ivi ndzi ya tisola mina (p.109).

Hi ntshaho lowu, mutsari wa ha yisa emahlweni ku hi kombisa vutlhari lebyi Gwavula a ri na byona. U kombisa hi "nhongani" leyi nghenaka kun'wana na kun'wana handle ko xiyaxiya naswona a yi nyenyi thyaka. Gwavula a nga tsakisiwi hi swilo leswi a swi vonaka hi nkarhi wolowo, kambe a ehleketelela ni siku ra mundzuku. Hambiloko a va kombisile leswaku mhaka leyi yi ta va hisa, Maake a sindzisa, a vula leswaku:

> Gwavula, ku noneriwa hi mpfundla swa singita. A hi tlhaveni hi dya. Ina, lawa i Manna na swintsatsatsa. Xana hi lava ku rhukanela yini leswi hi nyikiwaka hi malwandla ke? (p109).

Marito lama vuleke hi Maake a ya ha kombisa makwanga lama a ri na wona. Hakunene vusiwana byi nga endlisa vanhu swihoxo. A fananisa nkateko lowu na Mana na swintsatsatsa leswi a swi dyiwa hi vana va Isreal loko va ri emanaga. A va swi kuma mahala va nga swi tirhelangi swi huma eka Xikwembu. Mali ya Sekhukhune a va yi vona yi ri nkateko lowu Gwavula a lava ku va bakanyisa wona. Gwavula a nga va helelangi mbilu ku va a va

tsundzuxa, u fane na munhu loyi nga heliki m[illegible]ba hi khombo rin'we. A nga tshikangi ku yisa emahlweni ku va tsundzuxa a ku :

> Mulavi wa mpfula yi nela yena. Loko hi lava mpfula yi ta hi nela. Mhaka leyi yi ta vuya hi hina vavanuna. Hi ta khomiwa no lahlekeriwa hi mitirho. Hi nga ringeteni ku hlometela nhutlwa kumbe ku tlatlambela lomu hi nga fikeleki, hi ta phatluka na marhavi. A hi tirheni ntirho wa hina hi tshika ku hlongorisana ni swo ka swi nga hi ringanaga (p.111).

Hi ntshaho lowu, Gwavula a yisa emahlweni ku va a tsundzuxa vakulukumba lava hi ta khombo leri nga ta va nela hikuva va ta va va ri rhambile evuton'wini bya vona. Ku tsutsuma swi tlula hi ku famba khwatsi, a swi laveki leswaku munhu a jahelela swilo hikuva u ta hatla ku karhala. Mhaka ya nkoka i ku va va tirha, kutani va kuma hakelo leyi va faneleke. Hi marito lawa, Gwavula u kote ku susa miehleketo yo bola leyi vavanuna lava a va ri na yona. Hi ndlela yin'wana u va humesile ni le khombyeni leri a ri ta va wela hikwalaho ko rhandza xuma lexi munhu a nga xi dzukelangiki nyuku. Hambiloko va pfalekile mahlo, siku rin'wana va ta n'wi khensa Gwavula hikuva va ta swi vona leswaku ntiyiso a wu va tumbelerile. Endzhaku ka loko va jikajikisanile ngopfu hi timhaka ta mali va vone swi antswa leswaku va ya khoma Sekhukhune hikuva hi yena loyi a ri mubihi, vona a vo lava ku tirhapela tinyoxi ti ri ekule. Loku va amukerile switsundzuxo swa Gwavula, Xivambu u byele Dave a Ku : "Xihloka xa nawu xi vekeriwile ku avanyisa hi tihanyi lava va milomo ya vunwa ni timbilu ta lunya" (p.118).

Marito lama tshahiweke laha henhla a ya kongomisiwa eka Sekhukhune loyi a tlule nawu wa tiko xikan'we ni wa Xikwembu. Kutani hikokwalaho ka sweswo a fanele a kuma hakelo ya vubihi bya yena. Dave a nga ali leswaku u dyohisiwile hi makwanga ni ku tikukumuxa. Hikokwalaho mutsari a boxaka leswaku:

> Sekhukhune a pfula mbilu ya yena tanihi loko matilo ya pfula tinyangwa ta wona. Mpfula ya swihundla yi sungula ku na. A hlamusela hi ndlela leyi a a navela xitulu xa le ntirhweni xa Billy Masangu. A hlamusela ndlela leyi vatirhikulobye a va n'wi tata enon'weni no n'wi tlhoma timpapa, va vula leswaku Billy a ko va sirha ra le handle (p.119).

© University of Venda

Ntshaho lowu wu kombisa hi ndlela leyi Dave a xoxeke ntiyiso emahlweni ka maphorisa. A ku nga ha ri na lexi a ta xi tumbeta hikuva vumbhoni a byi ri kona leswaku hi yena a kunguhateke ku hlaseriwa ka Billy. A sola ngopfu vatirhikuloni lava a va tshama va karhi va n'wi ndhundhunzela ku kondza a ngheniwa hi mbilu yo biha. U tivone a ri munhu wa xiyimo xa le henhla, laha a fanele ku tiyisisa leswaku xitulu lexi xa manyunyu wa xi kuma hi ndlela yo biha, kambe namuntlha xi n'wi vangele milandzu ni ku tiyisa ehansi hikuva a boheka ku hakela vubihi lebyi a byi endleke, hikwalaho theme ra hakelo ya swiendlo ri ta va ri paluxekile hambiloko hi nga si twa xigwevo xa yena. U tlhela a byela maphorisa mavito ya swigevenga leswi a swi thorile, leswi vulaka leswaku Hlomani na Dlayani a va nga ha hlayisekangi. U tiyisisile eka maphorisa leswaku leswi a va byelaka hinkwaswo i ntiyiso hi ku vula leswaku:

> Ndzi mi byela ntiyiso, naswona ntiyiso ntsena. Mina na vunwa a hi siyerisani nhlava. Ndza swi tiva leswaku ntiyiso wa tshunxa ni leswaku vunwa byi tala ku vuya hi muvuri wa byona byi n'wi pokela swinene ku tlula ni xilo lexi va nge i xin'wanakaji (p.122).

Ntiyiso lowu boxiweke hi Sekhukhune a wu ta n'wi pfuna leswaku a vevukeriwa hi xigwevo hikuva a swi tikomba leswaku a hi xigevenga. A nga kalangi a tumbeta nchumu. U vurile hinkwaswo emahlweni ka Maphorisa. A nga ri munhu wo rhandza ku vulavula mavunwa na swona a tivona xihoxo eka leswi a swi endleke a nga si gweviwa hi khoto ya nawu. Ku kombisa ntiyiso lowu a wu hanya, loko a ri ekhotsweni a sungurile ku hlaya ni Bibele, hikwalaho a boxaka leswaku : "Ndza khensa loko tibuku leti ti ndzi pfurile mahlo. Sweswi ndzi ta tirhela swa nkarhi wo leha ku nga ri swa nkarhi wo koma, wo ringana khume ra malembe. Ndzi lava ku tirhela vutomi lebyi nga heriki" (p.156).

Ntshaho lowu wu kombisa hi ndlela leyi Dave a tisola hi yona ehenhla ka swiendlo swa yena leswo biha. Bibele yi n'wi pfunile ku va a hambanisa leswo biha eka leswo lulama. A tekile goza ro hanya hi ntiyiso hi laha ku nga heliki. Hi ndlela yin'wana a tibyerile ku hanya ku ya hi leswi milawu ya khume yi vulaka swona eBibeleni. Ku tirhela swilo nkarhi wuntsongo a swi nga ri ni mbuyelo wa kahle ku ya hi Dave. Xikwembu xi n'wi twele vusiwana Sekhukhune hikuva u vuye a oloverisiwa xigwevo, ehenhla ka nandzu lowu a hehliwa hi wona wo kunguhata ku dlaya Billy hi xikongomelo xo lava ku n'wi tekela xitulu. Muchuchisi u avanyisile Sekhukhune hi ndlela leyi landzelaka :

> Wena n'wini u tivonile nandzu eka ku pulana ku dlaya Billy Masangu. A wu ringetangi ku tibiyelela. Leswi swi hi komba

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> swinene leswaku wa tisola. Hambiswiritano, ku pulana ku dlaya i nandzu lowu u faneleke ku wu byarha emakatleni. Ndzi ta ku rhwexa wona. Hi ku vona ku tisola ka wena ndzi ta ku ba hi nkhavi wo vevuka. U ta tshama ekhotsweni tin'hweti ka kaye kumbe u pfumela ku hakela magidi kaye wa tirhandi (p.171).

Xigwevo lexi boxiweke laha henhla, hi lexi a xi nyikiwile Dave hi muchuchisi. Ntiyiso lowu a wu boxeke handle ko tisirhelela, wu endlile leswaku xigwevo xi vevuka hakunene. Goza leri a ri tekeke ro tirhela Xikwembu na rona ri n'wi pfunile hikuva voko lero ka ri nga khwanyananga ra Xikwembu a ri ri eku tirheni ehenhla ka vutomi bya yena ku n'wi ponisa. Xigwevo lexi a nyikiweke xona a xi nga ri nchumu loko ku pimiwanisiwa ni nandzu lowu a wu endleke, hambi yi ri mali leyi a fanele ku yi humesa a yi ri yintsongo loko hi yi pimanisa na leyi yi nyikiweke swigevenga xikan'we ni leyi a lave ku ba mati tingwenya ti etlela eka maphorisa. Hambiswiritano, xigwevo lexi a xi n'wi ringanile Dave hikuva hakelo ya swiendlo swa yena u averiwile yona, naswona a nga ha ta pfuka a endlile manyala. Hikokwalaho theme ra *Poetic justice* ri paluxekile hikokwalaho ka xigwevo lexi a xi nyikiwile Sekhukhune.

Swimunhuhatwa swin'wana tanihi Davula a swi hanya hi vunene kambe u hakeriwile hi leswo biha. Hambiloko a byerile maphorisa ntiyiso, a va nyike ni mepe lowu a wu ta va pfuna ku hatla va khoma swigevenga ni ku pfuna mudirowi wa swifaniso ku dirowa swigevenga, hakelo leyi a yi kumeke ehenhla ka malwandla ya yena a yi twisa ku vava. Mutsari u boxa leswaku : "Davula a a enerisiwile hi ku tshama ejele hi vusiku byin'we.Leswi a swi vonile hi vusiku lebyi nga hundza a swi ringene. Mufana a a korwile hi yo oxa" (p.91).

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku Davula handle ka nandzu a boheka ku vona maxangu a etlela ni le xitokisini hikwalaho ka vunene bya yena. Hakelo leyo pfaleriwa ejele a yi nga n'wi fanelangi Davula hikuva a nga dyohelangi munhu kambe u hakeriwile hi leswo biha. Ku kondza a ehleketa ku luka rhengu ro baleka kumbe ku tivabyisa leswaku a ta kota ku tshunxiwa. Leswi a ri xisiwana xana a faneriwile hi leswo biha xana? Hi yena a pfuneke hi vuxokoxoko kambe a nga vuyeriwangi hi nchumu handle ko xanisiwa hi maphorisa na ndyangu wa Jordaan. Ematshan'wini yo va mali ya mahlo marhotirhoti yi nyikiwa Davula hikuva hi yena a nga va nyika vuxokoxoko a swi vangi tano hikuva mutsari u vula leswaku :

> Mahlo ya yena a ya ri eka cheke leyi a a yi nyikiwile hi maphorisa, endzhaku ko endla ntirho wo dzuneka."Ndzi tirhile".

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> Jordaan a vula endzhaku ko [illegible]uta cheke leyi nkarhi wo leha,
> a yi petsa, a yi chela exikhwameni (pp.172-173).

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku mali yi kumiwile hi Jordaan hikuva hi yena loyi a nga kota ku boxa vito ra Davula loyi a ri ni vuxokoxoko bya mhangu leyi nga humelela entshaveni ya Magoebaskloof. Hakunene mali yi ya emalini. Hambiloko Jordaan na nsati wa yena va bihile timbilu, va kume hakelo leyinene. Hi ntiyiso Jordaan a nga ta n'wi tsona nsati mali hikuva i nyama yin'we, hikokwalaho ka sweswo na yena u vuyeriwile hambileswi a bihe mbilu ku fana na noyi. Hakunene van'wana va kume hakelo leyinene hambileswi a va nga endli leswinene erixakeni. Loko a ri Davula, a nga vuyeriwanga hi nchumu evuton'wini bya yena handle ka mahlomulo ni maxangu. Mutsari u hlamusela Davula a karhi a tivutisa swivutiso swo va hava tinhlamulo a ku : "Xana vumundzuku bya mina byi ta va byihi ke?" (p.172).

Marito ya Davula a ya vava hakunene hikuva ku hanya emisaveni hi vunene a swi n'wi vangele ku xaniseka. Theme ra "*Poetic Justice*" ri paluxekile hi ku hetiseka hikuva van'wana va kuma tihakelo leto biha hambiloko va hanya hi ku tshembeka erixakeni kasi van'wana va hakeriwa hi leswinene hambiloko va ri vabihi ku fana na Jordaan ni nghamu yakwe. Hakunene van'wana swi va fambela kahle evuton'wini. Fanie Wessels u vile ni xiavo lexinene erixakeni, hikuva a nga pfumelangi ku miyela loko a thumbe leswaku vaDlayani hi swona swigevenga leswi a swi ri eku laviweni. Loko va ta evhengeleni ra yena ku ta xava fole na phephahungu u va xiyisisile kutani a lemukisa maphorisa hi vona. U bele rinqhingo exitichini xa maphorisa xa Tzaneen, Kutani a va byela leswaku :

> Ndzi vonile xiviko eka phepha-hungu xa swigevenga swimbirhi
> leswi mi swi lavaka mayelana na ku hlaseriwa ka Billy Masangu
> eMagoebaskloof..."Ina! laha ku na xin'we xa swona. Xi tile hi '4
> by 4' leyi yi hlamuseriweke ephepheni (p.126).

Ntshaho lowu wu kombisa vunene lebyi Wessels a nga va na byona. A nga miyelangi loko a vone swigevenga, hikuva ku va hi va hlayisa va ta tlhela va hlupha hina, ku fana na Fanie va tlheleke va n'wi yivela loko a ha nghenile e "*store room*". Hambiloko a nga hakeriwangi hi nchumu Fanie, u kombisile vutihlamuleri no alela ku va swigevenga swi hanya hi ku rhandza etikweni. Ku laveka vanhu vo fana na yena leswaku ku ta va ni ntshamiseko emisaveni. Ntirho wa yena wa khenseka hakunene. Hakelo ya vunene bya yena u ta yi kuma eku hanyeni.

© University of Venda

Moloto a ri un'wana wa swimunhuhatwa leswi swi nga ri na ntiyiso, a ri na nsele wa xiloyi. Angel a ri murhandziwa wa mutirhikolobye wa yena Sekhukhune, lero loko a ri ni vumunhu a a fanele ku ri yena a n'wi tiyisaka no n'wi pfuna eka ku lulamisa timhaka to khomiwa ka murhandziwa wa yena. Ematshanwini yo pfuna, u sungula ku tshembisa Angel tilo ni misava. Angel u yile ehofisini ya Dave hikuva a nga swi tivi leswaku maphorisa ya n'wi khomile. U vutisile Angel hi vomu a ku : "Ndzi nga ku pfuna hi yini sesi?" Nhlamulo a ri na yona hikuva a n'wi tiva Angel, ntsena a lava ku tiendla lonene hi vito ra Dave. U hlamule nhwana a ku : "Sekhukhune u le khotsweni *my dear*. Naswona a swi tshembisi loko a ta huma eka lembe-xidzana leri" (p.33).

Marito lama vuriweke hi Moloto laha henhla a ya ri yo khorwisa wanhwana leswaku Dave a nge vuyi hi ku hatlisa exitokisini. Hi marito lawa, a lava leswaku Angel a hela matimba no rivala hi Dave. A ri na xikongomelo xo biha Moloto hikuva a kunguhatile ku dya Dave swirhendze . Loko Angel a karhi a tiputa vusiwana byo famberiwa hi munhu loyi a n'wi nyika timali, Moloto u nwi tshembisile leswaku :

> Mina ndzi nga ku nyika mali leyi u yi lavaka namuntlha kunene. Ndzi vula tano ntsumi yo endla masi lawa vamanana hinkwavo emisaveni va mamisaka vana va vona hi wona (p.134).

Hi marito lama, Moloto a ri eku ongeni ka Angel leswaku a ta va ntombhi ya yena. Leswi na yena Angel a ri munhu wo rhandza mali no tlhela a yi tolovetiwile hi Sekhukhune a swi boha leswaku a amukela rirhandzu ra Moloto leswaku a ta tshama xikhwama xa yena xi nga boxekangi. U pfange no hlambanyisa Angel a ku :

> Dave u ndzi dlele. A ndza ha tivi timhaka ta mina sweswi ndzi nga laha. A ku ri yena a ndzi bombisa, a ndzi xavela mafurha, a ndzi humesa ndzi famba ndzi beriwa hi moya. Sweswi hinkwaswo swi lahlekile.Hakunene lexi nga heriki xa hlola. Ku bomba hi timpapa to lomba a swi sasekanga kasi na byona vukosi i mberha bya dzudzeka (pp134-135).

Hi ntshaho lowu, mutsari u lava ku hi kombisa hi ndlela leyi Angel a nga lahlekerisiwa xiswona hikwalaho ko khomiwa ka Dave. A ehleketa leswinene hinkwaswo leswi a endleriwa swona hi Dave kambe sweswi ku lo sala ku hlambanyisa. U tlhele a boxa leswaku xilo xo lomba a xi sasekangi hikuva n'wini wa xona a nga xi lava hi ku hatlisa naswona vukosi byi fananisiwa ni

© University of Venda

mberha nimpundzu kambe loko ko kala ku ... ma dyambu mberha yi hangalaka hi xihatla kutani yi dzudzeka ku nga ha tikombi nchumu. Kambe loko a ri Moloto a vuyeriwile. A nga ri na mhaka leswaku Dave a ri mukhaya wa yena,ku kombisa leswaku a ri na nsele, u fike a vutisa Dave xivutiso lexi a ri ni nhlamulo ya xona a ku :

> V a ri va ku khomela yihi? Ku vutisa Moloto mbilu ya yena yi hanya emisaveni ya mafenya...Xana a swi sasekanga ku va u ndzi byela hi wexe he *mkhaya*. Ndzi byeli *mkhaya* wa mina. Vavanuna hi vona vo vonisana xa vusiku ni xa nhlikanhi (p.137).

Hi marito lawa, Moloto a ri eku xaveni ka Sekhukhune ta le non'wini.U kala a vutisa xivutiso lexi a tiva nhlamulo ya xona hikwalaho ka nsele lowu a ri na wona xikan'we na ximonyo. U tlhele a kombisa nsele endzhaku ka loko Dave a n'wi lerisile papila ku ya nyika Angel hi ku endla leswi landzelaka:

> A phutsulula papila ra Sekhukhune a ri hlaya.A ntlokola. A ri handzulela hi vukarhi lebyikulu loko a heta ku ri hlaya. A ri handzulela hi ndlela leyi Vakriste va nga handzulelaka hayona nala Sathana loko vo n'wi vona hi mahlo ya nyama (p.139).

Ntshaho lowu wa ha tiyisisa nsele lowu Moloto a ri na wona. A nga lavi leswaku mahungu lama tsariweke hi Sekhukhune ya tiviwa hi Angel hikuva a ta tshika a cince miehleketo. Mhaka leyi a yi bihile ngopfu naswona a yi nga amukeleki erixakeni. U tlhele a rivala leswaku u byele Dave a ku: Vakhale va te "hlanta byalwa u ta vona vanghana, hlanta ngati u ta vona maxaka". Mina xaka ra wena ndzi tile sweswi u nga enon'wini wa nghala (p.138).

Loko hi xiyisisa tshaho lowu laha henhla wu hambanile swinene ni maendlelo yo biha ya Moloto. A tiendla lonene ku ve hi ntiyiso a bole ku hundza mpimo, a ri xihanyanomo, n'wambilu makokorho naswona byokota madlayisana. Maendlelo lama ya yena ya lulameriwile hi ku kuma hakelo ehenhla ka swiendlo swa yena leswo homboloka hikuva vanhu a va xaniseka hikwalaho ka yena. Hikwalaho mutsari a tlhelaka a boxa leswaku: Xin'wana na xin'wana xi na hakelo ya xona. Ta van'wana tihakelo i tinene kasi ta van'wana ti bihile. Hi tshovela leswi hi swi byaleke (p.140).

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku munhu u kuma hakelo yo n'wi ringana ku ya hi mitirho ya yena yo saseka kumbe yo biha. Hi ntiyiso vanhu vo hanya ku fana na Moloto va tele laha

© University of Venda

misaveni naswona va hakeriwa eka matikhomelo va vona yo homboloka. Hambiloko mutsari a nga hi boxelangi hakelo leyi kumiweke hi Moloto, kambe vanhu vo fana na yena va lulameriwile hi ku kuma hakelo eka maendlelo ya vona leswaku va ta dyondza ku hanya na vanhu. Angel yena wa karhi wa hakela swiendlo swo homboloka.

Vatswari va n'wi yisile exikolweni ku ya tswonga vutivi, yena a fika a tiendla xiandlalelo xa valeteri hi ku rhandza mali. Hakelo wa karhi wa yi kuma hikuva u le ku tihlakateni hi vavanuna a ha ri ntsongo naswona makumu ya swona ya ta vava hikuva a nge he n'wi kumi wa ku n'wi lovola a va nsati hi leswi a tihumesaka moya hi yexe. Loko o tikhoma kahle, a enetiwa hi swintsongo leswi a swi kumaka ekaya, a ta va ni vumundzuku lebyinene ku tlula ku tidyela nkarhi hi vanhu lava nga ni mindyangu ya vona hikuva a va ta n'wi siya empfhukeni a karhi a xaniseka. Va karhi va xaniseka van'wana hikokwalaho ko tlatlambela swilo leswi nga va ringanangiki.

Dlayani na Hlomani a va nga lulamangi ku va va hanya ni vanhu hikuva a va ri vadlayi. A va xanisa vaakatiko hikwalaho ka matikhomelo ya vona yo bola. Loko va karhi va tsutsuma ni tiko hi ku chava maphorisa no karhala ku tshama emakhwatini va tlhela va ya vanga nandzu wun'wana va tlhandlekela eka lowu va nga si wu rihaka wa Masangu. Va vone swi antswa ku tikumela movha wun'wana hi ndlela yo biha hikuva lowa ka vona a wu ri na matihlo. Hi vona Dlayani na Hlomani va endla vukhamba byo vava dyambu xi lo hosi, naswona erivaleni. Mutsari u boxa leswaku wanuna wa mulungu u tekeriwile movha hi majaha lawa erivaleni. Va fikile va n'wi lerisa leswaku :

> "Tisa swilotlela"..., a vekile xibalesa enhlaneni wa loyi wa xinuna. A n'wi tshinelerile hi ndlela leyi vahundzi va ndlela a va ta ehleketa leswaku i vanghana vambirhi va nga ku xurhiseni ka mahlo hi ntumbuluko (p.143).

Hi ntshaho lowu mutsari u hi kombisa hi ntokoto lowu vafana lava a va ri na wona ehenhleni ka vugevenga. Hi tolovele vanhu va onha hi nkarhi wa xinyami, kambe lava a va nga yimeli ku pela ka dyambu. Va endle swona loko va hlasela Masangu na loko va yivela n'wini wa vhengele Fannie Wessels. Na kwala ka xivandla lexi va tekele munhu movha erivaleni, kambe a va yangi helo hikuva maphorisa a ya va sale endzhaku .Mutsari u boxa leswaku: "Xihangu xa maqulu xi sungula ku va nela. Va tsutsuma va korhamile, va pfa va hudzuluka, va hlamula ndzilo hi ndzilo. Kambe a va talelwe" (p.157).

© University of Venda

Ntshaho lowu wu hi paluxela leswaku timhaka ti bihile eka majaha lawa. Vutlhari bya vona a byi hundzuke bya xiphukuphuku. A va ri ekusuhi no kuma hakelo ya mitirho ya vona leyo biha. Hambileswi a va nga pfumeli ku hluriwa hi maphorisa, a va ringeta ku biyelela vutomi bya vona hi ku tlherisela va duvulana na vahlayisi va nawu. Xihahampfhuka-phatsa a xi va hlongorisa hi le henhla kasi tivhene ta maphorisa a ti famba ehansi lero a va rindziwile matlhelo hinkwavo. Murhangeri wa maphorisa u tshahiwa hi mutsari a karhi a vula leswaku:

> Vo tihlwerisa ntsena va swi tiva leswaku va nga ka va nga poni. Swi pfuna yini ku xava nkarhi wo pona u ri exidziveni laha tingwenya ti ku ahlameriseke milomo ke? (p.158).

Marito lama ya tshahiweke laha henhla ya kombisa leswaku maphorisa a va tiyimiserile ku lwa na swigevenga leswi va kondza va swi khoma. Leswi a va swi endla vaDlayani a vo tibyela leswaku : "yi fa yi hlarile", a va nga tiyimiselangi ku tinyiketa hi ku olova eka maphorisa. Va ringetile marhengu hinkwavo, kambe maphorisa ya hetelele ya va kumile endzhaku ko kayakayisiwa hi tinsulavoya. Phorisa Madonsi u boxa leswaku:

> Wena tana laha, ku vula phorisa Madonsi, hi ku koka Dlayani .Dlayani a huma a lo whii, kambe a nga fiki ehansi, a qhavuleriwa hi maphorisa, ya famba na yena emovheni...na wena tana laha, a komba Hlomani hi rintiho (pp.162-163).

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku swigevenga a swi kumiwile hi maphorisa naswona va ringetile ku tsutsuma voko ra nawu nkarhi wo leha kambe eku heteleleni va kumekile. Sweswi a va yimerile ntsena hi hakelo ehenhla ka swiendlo swa vona swa manyala. Voko ra nawu a va nga ta ri bakanya na swintsongo. Hambileswi va khomiweke eJoni, va yisiwile eTzaneen ku ya yimela milandzu leyi a va hehliwa hi yona yo ringeta ku dlaya. Loko va karhi va sengisiwa, mutsari u boxa leswaku: "Hlomani u pfumerile nandzu wo va ni xibalesa xo ka xi nga ri enawini ni wo ringeta ku dlaya, ku katsa ni wo phanga movha hi nkani" (p.168).

Ku fana na Sekhukhune, Hlomani eka ntshaho lowu boxiweke laha henhla u pfumerile milandzu leyi a hehliwa hi yona, a yimerile xigwevo ntsena leswaku a ta xi tirhela tanihi hakelo ya swiendlo swa yena. Kambe loko hi xiya Dlayani, mutsari u boxa mavonelo ya khamba leri hi ku vula leswaku: "wa pfumela leswaku u endlile vugevenga, kambe a nga tivoni nandzu kumbe xihoxo eka leswi a swi endleke". U tlhele a endla xitshembiso endzeni ka huvo ya nawu

© University of Venda

hi ku vula leswaku: Mina ndza tshembisa ku chika vegevenga ntsena loko mo ndzi kumela ntirho tatana muavanyisi na muchuchisi. Ndza sika! Inkomu (P.171).

Hi tshaho lowu, Dlayani a ri eku ringeteni ko biyelela swiendlo swa yena leswo biha. A vula leswaku a sindziseka ku endla vugevenga hikwalaho ko pfumala ntirho naswona a dlawa hi ndlala. U tlhela a tshembisa leswaku loko o kuma ntirho u ta hambana na vutomi lebyo yiva hikuva a susumetiwa hi xiyimo xa vusiwana. Hambiswiritano, voko ra nawu ri swi bakanyele ekule kutani ri va nyika leswi va faneleke. Muavanyisi u va nyike tihakelo to va ringana ku ya hi swihehlo leswi a va hehliwa hi swona, swo pfumela ku dlaya Billy, ku khoma xibalesa xo ka xi nga ri enawini, no teka movha wa munhu hi nkanu. Muavanyisi u boxa leswaku:

> "Hlomani Matlharini, u ta tshama ekhotsweni ku ringana khume-mune wa malembe. Dlayani Killer Muhundzisi, u ta tshama ekhotsweni ku ringana malembe ya khume-mune" (pp.171-172).

Muavanyisi a teke xiboho xo hetelela ehenhla ka swigevenga leswi eka ntshaho lowu nga laha henhla. Rixaka a ri ta hanya hi ku rhula loko va susiwile ehandle va ya ehokweni hikuva a va ri nxungeto eka vutomi bya vanhu. Hakelo leyi ya khumemune wa malembe a yi va ringanile hikuva a va ta ya dyondza swin'wana ekhotsweni kumbe va tlhela va hambana na vugevenga ku fana na Sekhukhune loyi a tiyimisele ku tirhela Xikwembu loko a heta xigwevo xa yena.

Tsalwa leri ri fikelerile ku va ri hi paluxela theme ra *Poetic Justice* hikuva swimunhuhatwa swi kumile tihakelo ehenhla ka mitirho ya swona yo biha ni yo dzuneka leyi va yi endleke. Hambileswi van'wana va endleke leswinene erixakeni va hakeriwile hi leswo biha ku fana na Davula loyi vutomi bya yena byi nga cincangiki hambiloko a pfunile maphorisa. Ematshan'wini yo va a dzunisiwa no hakeriwa, ku hakeriwile Jordaan loyi a bihe mbilu a tlhela a va ni makwanga.

Vunene lebyi Mathevula a byi endleleke Masangu bya hoyozeriwa. Ongeti misava yi nga va ni vanhu vo tala vo fana na yena. Hambiloko ku nga kombisiwangi hakelo ya yena eka tsalwa kambe u tirhile ntirho lowukulukumba naswona u faneriwile hi leswinene tanihi hakelo.

© University of Venda

Malatjie a fana na Moloto hi nsele. U arile leswaku Davula a khandziya movha wa yena nivusiku. Hi ku katsakanya hi nga boxa leswaku tsalwa ra **I vutomi** ri swi kotile ku humelerisa nhlamuselo ya theme ra hakelo ya swiendlo

University of Venda
Creating Future Leaders

7.3 (i) NKATSAKANYO WA TSLWA RA A HI FAMBE M'NGHANAME

Tsalwa leri ri vulavula hi mbabva ya wanuna loyi a vuriwaka Max Magwedere. Max a tiveka hi mavito yo tala hikokwalaho ka mahanyelo ya yena yo homboloka. A ri ni nsati loyi a va rhandzana swinene kambe u tsandzekile ku hetisisa xitshembiso xo hambanyisiwa hi rifu na yena hikuva a nga tshembekangi. Max a ri munhu wa ku rhandza switulu swa le henhla, ku fundziwa ni ku tiviwa, ni ku va mukriste wa le non'wini, mitirho ya yena a yi n'wi landzula. Hi le tlhelo a ri munhu wa ku tidya, wa manyunyu ya xitsotso. U rhandzanile ni vavasati vo tala xikan'we na Xakufa Nyambi loyi a nga hetelela a n'wi susumetele exidziveni xa nambu lowu a wu ri ni tingwenya ta khombo.

Ku kala a susumetiwa, a boxile leswaku u bihe emirini kutani Nzukwa Nkanyani (Max) u vone swi antswa leswaku Xakufa a hambana na misava hikuva khwiri leri a ri na rona a ri ta n'wi fayela muti. A ehlekete mali ya hafu wa miliyoni ya tirhandi leyi a yi vekisiwile ebangi. Hikwalaho ka swipimelo swa mali leyi, a nga ta ha yi kuma loko Khanyisa o twa vufendze bya yena lebyi a byi hanya ehandle. Khombo ra kona, Xakufa u ponile eka mhangu leyi, u bebule n'wana wa yena Jamela, a tlhela a xanisiwa hi mavabyi yo khohlola lama ya nga kala ya teka vutomi bya yena. Loko a nga si hundza emisaveni, Xakufa u ve ni nkateko wo thumba pasi ra Max leri a ri ri na adirese ya lomu a tshama kona hi ntiyiso, ku nga ri eHammanskraal laha a hembile leswaku u huma kona.

Max u tsandzekile ku tikhoma, ku kondza N'wantshurini a n'wi kuma endlwini ni nsati wa yena Xifanisana. A pone ko tala ku va a riha swidyoho swa yena kambe hi siku leri a dye na xo enkakeni eka N'wantshurini. Mhaka ya mahanyelo ya yena a yi tiveka ni le ka vakulukumba va kereke ku kondza a tsemiwa ekerekeni. A rivele Magwendere leswaku leswi nga heriki swa hlola, kutani maxangu ya n'wi landzelela.

(ii) NXOPAXOPA WA TSALWA

Eka tsalwa leri, mutsari u kombisile hilaha ximunhuhatwankulu Magwendere a hanya vutomi byo bola hakona kutani a kuma tihakelo to hambanahambana kambe a nga tshiki mahanyelo ya yena. Eku heteleleni theme ra *Poetic Justice* ri hele ri paluxekile hi ku hetiseka hikwalaho ka hakelo yo vava leyi Max Magwendere a yi kumeke. Swin'wana swimunhuhatwa eka tsalwa

© University of Venda

leri a swi hanya hi ku tshembeka, kambe a swi kuma tihakelo to vava hikokwlaho ko vangeriwa hi Magwendere loyi a nga ri na mhaka na ntsako wa vanhu van'wana, ntsena a eneta mbilu ya yena hi ku hoxa van'wana ekhombyeni. Max a ri mbyana yo hetelela. Mutsari u boxa leswaku: "Magwendere u fanele ku endla hi matimba ku vona leswaku mhaka leyi ya vumbhisa bya yena a yi humeli handle" (p.148).

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku ehenhla ka swiendlo swa yena leswo biha, Max a tiyisisa leswaku swi nga tshuki swi humela erivaleni. A lava vanhu va n'wi vona a ri munhu lonene, ku ve hi ntiyiso i mbabva yo hetelela, a rivala xivuriso xa Vatsonga lexi nge: "hambi wo famba enkoveni lundza ri ta vonaka". Mitirho ya yena leyo homboloka yi ta hetelela yi humela erivaleni yi voniwa hi mani na mani. Mutsari u tlhela a tiyisisa leswaku: "Munhu u tshovela leswi a swi byalaka. I siku rin'we vumbhisa byelebyi bya yena byi nga ta n'wi peta nhloko" (p.166).

Hi ntshaho lowu, mutsari u tiyisisa leswaku Magwendere u ta hela a yi kumile hakelo hikuva lexi nga heriki xa hlola. Xana a ta tumbela ku ya fika rini Max, hikuva mbewu leyi a yi byaleke a yi fanele ku tlhela yi tshoveriwa hi yena murimi wa yona? Swi tano ni le ka maendlelo ya yena lamo homboloka, u ta kuma hakelo ya vutomi lebyo bola. Vuxisi bya yena eka tsalwa leri, byi sungule laha a nga xisa Xakufa Nyambi, a n'wi byela vito leri nga riku ra ntiyiso, ni ndhawu yo ka yi nga ri yona leyi a humaka eka yona loko a vutisiwe vito ra yena hi Xakufa, u rhange hi ku ehleketa kutani a ku: "Hi mina Nzukwa, ndzi wa ka Nkanyana. Ndzi huma eThemba location eHamanskraal (ku ve hi ntiyiso a a huma eLadyselborne ePitori)" (p.8).

Ntshaho lowu wu kombisa vunwa lebyi a byi hanyiwa hi Max Magwendere. Vavasati lava a va xisetela leswaku wa va rhandza a nga va byeli vuxokoxoko byo hetiseka hikuva a nga hanyi hi ntiyiso. A tshama a karhi a tithya mavito yo hambanahambana leswaku a nga tshuki a kumekile loko ku ri ni swihoxo. Yan'wana ya mavito ya yena a ri Grass na Bullbrand. Ku va a titumbeta, swi hi khorwisa leswaku a hanya hi vuxisi. Xakufa a ehleketa leswaku u tikumele vukati eka Max, kasi a tixisa. Mutsari u kombisa matitwelo ya Magwendere hi ku boxa leswaku:

> Loko a ri Mangwendere yena, ku timbeyambeya koloko ka Xakufa hi tlhelo ra rirhandzu relero ra vona, a swi nga n'wi tovi ni swintsanana hikuva a nga n'wi vekanga ka helo, mbilu ya yena a yi ri hava vundhawu bya rirhandzu ra ntiyiso ni ku hetiseka. Eka yena Xakufa o va un'wana wa swigangu

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> sweleswo swa yena swa ku [illegible]a xirhundzu ni rihlelo, a xo va xihungasi xa loko a ri eXitandani hi ntirho(pp.14-15).

Marito lama boxiweke laha henhla, ya tiyisisa leswaku Magwendere a nga ri munhu wo tshembeka. A nga ri na mhaka na munhu un'wana. Rirhandzu ra ntiyiso a ri hava. Max a ri ni swigangu swo tala, leswi a swi fananisiwa ni mavele loko ya cheriwile endzeni ka xirhundzu. A nga ri na yona mbilu yo yi nyika vavasati lava va xitalo hikuva hi ntiyiso munhu u ni mbilu yin'we naswona a nga ri na mhaka ni matitwelo ya munhu un'wana, ntsena yena a khorwisa mbilu ya yena. Mutsari u tlhela a kombisa leswaku: "Hi ntumbuluko a ri mbabva ya mahetelelo, ku endlela leswaku Xakufa wa vanhu a nga lemuki nchumu, a a hamba a n'wi xisetela hi marito ni hi swiendlo loko va ri swin'we" (p.15).

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku hakunene Magwendere a ri munhu loyi a hanya hi vunwa. Maendlelo ya yena a ya bihile hikuva Xakufa a ehleketa leswaku u tikumele nuna kasi doo! Kambe wa hemba Magwendere, hakelo yo twisa van'wana ku vava u ta yi kuma siku rinwana. Loko Xakufa a ta va a vule mahungu ya leswaku u bihe emirini, Magwendere u boxe leswaku:

> Loko Xakufa a ve xiphukuphuku i swa yena, u ta fanela ku vona leswaku u huma njhani emhakeni leyi, hikuva masiku lawa ku hanyiwa xilungu, vavasati va tiyimayima, hikokwalaho ka yini a nga endlangi leswi vavasatikulobye va endlaka swona, a hamba na yena a fambela etliliniki (p.18)

Hi ku xiyaxiya ntshaho lowu boxiweke laha henhla, swa tikomba leswaku Magwendere a nga yi ngheni mhaka yo biha emirini ka Xakufa. A nga tiyimiselangi nchumu hi yena hikuva a ri na ndyangu ekaya naswona a nga n'wi byelangi Xakufa leswaku u ni nsati ni vana ekaya. Lexi hi xin'wana xa swihoxo leswi a swi endliwa hi Max ehenhla ka vana va vanhu. A fanerile ku va a vulavula ntiyiso leswaku munhu a tihlawulela ku hanya na yena a karhi a tiva leswaku i munhu wa njhani. Kambe Max a hanya hi ku tumbela no tshamela ku twisa van'wana ku vava hi mavunwa ya yena. A vona swi antswa ku va Xakufa a fa ku tlula ku va a humela erivaleni leswaku u onhiwile hi yena. Mutsari u boxa leswi landzelaka hi matitwelo ya Magwendere ehenhla ka ndzhwalo lowu nga na Xakufa a ku: "U fanele ku vona leswaku Xakufa wa putsama, u putsamela ra makumu a ta pfumala mahungu... Hikokwalaho ka yini yena Magwendere a nga n'wi susumeteli exidziveni swi hela?" (p.26).

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku Max a tiyimisele ku dlaya Xakufa leswaku a ta pona eka nandzu lowu a langutane na wona. U tirhisile rito ro "putsama, a putsamela ra makumu" ku vula leswaku a fanele ku fa leswaku timhaka ta yena ti nga paluxeki. Ku dlaya warikwerhu i xidyoho lexi munhu a faneleke ku riha ehubyeni ya nawu kumbe ku tshama ekhotsweni vutomi hinkwabyo tanihi ndziho. Max a tiyimiserile ku vona leswaku Xakufa u hambana ni misava leswaku yena a ta va a hlayisekile. Mhaka yo dlaya a yi toloverile Max, a nga lavi ku sungula hi Xakufa, u kale a nga yi endla eka nkarhi lowu nga hundza, hikuva mbilu ya yena yi n'wi vutisile yi ku: "... A wu si tshama u dlaya wena hi! A wu si tshama u dlaya? Ivi xikan'wekan'we a ehleketa hi mhaka leyi nga tshama yi n'wi humelela eAcardia" (p.28).

Marito lama boxiweke laha lehla ya kombisa nkwetlembetano wa miehleketo ya Max. Mbilu yin'wana a yi n'wi byela leswaku ku dlaya i xidyoho kasi yin'wana a yi n'wi vutisa leswaku a nga si tshama a swi endla hambileswi ku nga xidyoho ke? Ntiyiso wu le rivaleni leswaku u tshama a swi endla hikuva mutsari u kombisa Max a ri karhi a hlamula hi ku olova a ku: "Ndzi tshama ndzi dlaya". Max a boheka ku tlhela a swi endla eka Xakufa leswaku a ta hambana ni khombo leri a ri ta humelela. Mbilu ya yena leyin'wana yi tlhela yi n'wi tsundzuxa nakambe yi ku :

> A hi ro sungula u dlaya, xana nsati luya u nga n'wi susumeta le fuleteni eAcardia, a huma hi fasitere a ya ba ehansi hi nhloko, byongo byi hangalaka ni xitarata, maphorisa ya ve ya swi kuma leswaku u susumete hi wena? (pp.30-31).

Hi ntshaho lowu, Mutsari a ri ku tiyisiseni ka leswaku Magwedere a yi toloverile mhaka yo dlaya vavasati ku tlhela ku nga humeleli nchumu. Mbilu leyi ya vumbirhi, hi yona a yi n'wi tiyisa nhlana wo endla leswo homboloka hambileswi leyo sungula a yi tshama yi karhi yi n'wi tsundzuxa leswaku maendlelo ya yena yo bihile. Hambiswiritano, a ala a kanya mbilu a endla ku rhandza ka mbilu ya yena leya vumbirhi hambileswi a swi tiva leswaku siku rin'wana u ta swi hakela swiendlo swa yena leswo homboloka. Mbilu yo sungula yi tlhele yi n'wi tsundzuxa leswaku i xidyoho ku halata ngati leyi nga riki ni nandzu. Mbilu leyi yo sungula hi yona a yi nwi byela ntiyiso wo helela, kambe leya vumbirhi ayi tshama yi ri eku n'wi xiseteleni naswona a ta nghena ekhombyeni hikokwalaho ka yona. Max u hlawule ku yingisela mbilu ya vumbirhi. Mutsari u boxa leswaku:

> Kutani Magwedere a languta Xakufa ongeti hiloko a lava ku n'wi vonisisa ro hetelela, a va hi ku hatlisa a ku n'wi

© University of Venda

chichichichi!...Yoooo! Kasi swi...o yini Nzu...yo, mananoo! ku kalakala Xakufa hi ku chava ni ku hlamala loku enteke, a ri karhi a ku lewuuu,a va a ya ku hi nhloko exidziveni dlomu! (p.36).

Hakunene Max u kanye mbilu a susumetela Xakufa endzeni ka xidziva xa tingwenya. Max a fundze vuxungu endzeni ka mbilu ya yena. A swi tiva kahle leswaku Xakufa a nga ta pona eka tingwenya leti a ti ri eka xidziva lexi a wiseriwe eka xona, kambe a nga vanga na wona ntwelavusiwana. A nga ri ni mhaka leswaku mapfalo ya yena ya ri yini,ntsena loko a hetisise ku navela ka yena.Kambe swi tikomba ongeti Nzukwa u be ehansi hikuva Xakufa swikwembu swa ka vona swi n'wi twele vusiwana hikuva a kota ku hlambela. Ku pona ka yena swi endla leswaku Max a tikeriwa hi timhaka. Mutsari u boxa Xakufa a karhi a vula marito lama landzelaka endzhaku ka ku pona ka yena a ku:

> "Heyi! Hakunene nuna loyi Nzukwa u n'wi te hi laha ku kulu. Ku n'wi xisetela a ku wa n'wi rhandza, a n'wi tshembisa hinkwaswonkwaswo leswinene, kasi u ta fika empfhukeni a n'wi jajeka bya nyandza ya tihunyi, a pfanga ni ku lava ku n'wi dlaya. Swona!" (p.46).

Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku Xakufa u ponile endzhaku ko susumetiwa exidziveni xa tingwenya. Hi ntshaho lowu a ri eku hlambanyiseni leswaku hi nga tshuki hi tshembe vanhu lava nga ekusuhi na hina hikuva hi vona va nga ta tlhela va hi xenga. Magwandere a ri ni ku tshemba leswaku a nge he pfuki a hlangenile na Xakufa eku hanyeni ka yena. Tintshava hi tona ti nga ta pfuka ti nga hlanganangi, kambe loko vanhu va hanya laha misaveni a swi endleki va nga hlangani. Hikokwalaho, siku rin'wana Xakufa u vone Nzukwa loko a te hi ntirho eXitandani. A tibyele ku tirihisela eka Nzukwa hikuva a n'wi xanisile a tlhela a ngheniwa hi mavabyi no tlhela a siyiwa na n'wana loyi a n'wi tikela ku n'wi kurisa. Mutsari u boxa Xakufa a ri karhi a hlambanyisa a ku:

> Ina, i ntiyiso, Xikwembu a xi tshiki n'wana wa xona. A nga tshembi leswaku a nga kala siku rin'wana a hlangane na Nzukwa hi mukhuva lowu a nga n'wi lavalava hawona. Namuntlha! Namuntlha i namuntlha, wu ta wupfa nkuku. A ku na n'anga ya ku ala, loko a huma laha benke, vo fanele vo rhangisana a ya a ya teka Jamela a famba na ye (P.51).

© University of Venda

Marito lama boxiweke laha henhla a ya tiyisa Xakufa nhlana. Max a fanele a teka n'wana wa yena leswaku a ta tihlayisela hikuva Xakufa a xaniseka emirini Max a swi tiva leswaku Khanyisa nsati wa yena loko o kala a twa mhaka leyi ya vugangu bya yena a ku nga lunghi nchumu. A ta lahlekeriwa hi rifumo ro tala swinene. U tlhele a yisa emahlweni Xakufa hi ku boxa leswaku:

> A nga lavi ku twa nchumu, u fanele ku n'wi teka hi ndlhi, a ya n'wi wundla ni ku n'wi kurisa. Nzukwa u toloverile ku thwa a tlanga hi vana va vanhu, kambe laha ka yena kona, u fike "ePark station". U lava ku n'wi byela lexi nga mita hi huku xi ya xi ya kampfuriwa hi ximanga. Ina, u lava ku n'wi laya, a n'wi layela ni lava va ha taka (p.51).

Ntshaho lowu wu kombisa khombo leri a ri ri ekusuhi no wela Max. Loko Xakufa o yisa n'wana eka Max swi ta vula leswaku nkhavi wo sungula wu ta va wu n'wi fikerile hikuva a ta lahlekeriwa hi mali leyi a yi vekisile na nsati wa yena Khanyisa. Xakufa a tiyimiserile ku sala Nzukwa hi le ndzhaku hikuva na yena a n'wi twisile ku vava. *ePark Station* hi laha ku yimaka mabazi eJoni, loko u kala u fika kona u fike eku heteleleni ka riendzo, hikwalaho Xakufa a tifananisa na le "e*Park Station*", hi leswaku Max u va tlangile vavasati kambe eka yena u fike emakumu. A lava ku lulamisela ni van'wana vavasati lava a nga ta hlangana na vona evuton'wini. Magwandere a nyamalarile ebanki laha Xakufa a ri ni ntiyiso wa leswaku u ta n'wi kuma kona, kambe a nga helangi mbilu Xakufa, u ve ni nkateko wo thumba pasi ra Max ebangi. Mutsari u paluxa hi laha Xakufa a nga va ni nkateko hakona hi ku boxa leswaku:

> U te loko a secha xipaci lexi pasi leyi a yi nghenisiwe ka xona, o kuma ku ri ni khadi leyi eka yona a ku tsariwe leswi landzelaka. "Loko ndzo tshuka ndzi humeleriwe hi nghozi, tivisani Khanyisa Magwendere eka adirese leyi landzelaka: 111 Klip Street, Ladyselborne, Pretoria" (p.52).

Ntshaho lowu wu boxa vuxokoxoko hinkwabyo lebyi a byi ta pfuna Xakufa ku phasa xirimbana lexi a xi n'wi xanisa. Vito ra Nzukwa a ri nga ri ra ntiyiso naswona Max a nga tshami eHammanskraal. Hinkwabyo vumbhoni lebyi, a byi ta pfuna Xakufa ku veka Max eka xiyimo lexi n'wi faneleke hikuva i khale a karhi a xaniseka, naswona a nga ta pfuka a n'wi kumile Max loyi a titumbetile hi vito ni ndhawu leyi a humaka eka yona. Xakufa u tlhela a tiyisisa leswaku:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> Hambileswi Nzukwa a nga ri phonyomuka a hi nchumu, pasi ni adirese leyi swi ta tirha, u ta n'wi lava Nzukwa a kala a ku n'wi koro, koro, koro! U lava ku n'wi komba leswaku vutlharinyana lebya yena i bya ka Nzukwa. Hi ri Xakufa u lava ku n'wi laya, u lava ku n'wi layela ni vavasati lavo talatala lava a nga tlanga hi vona (p.52).

Hakunene Xakufa a kume nhlamulo eka maxangu ya yena hi ntshaho lowu. Eka Nzukwa ku ta va ku ri hakelo ya swiendlo swa yena leswo homboloka. A tiendla ongeti u tlharihile ngopfu eka vavasati, kambe Xakufa u ta n'wi layela hinkwavo lava a va dyoheleke. Pasi na adirese ya laha a tshamaka kona hi swona leswi nga ta pfuna Xakufa ku paluxa vumbabva bya Nzukwa. Hakunene Xikwembu xi endla masingita no hlamula hi nkarhi wa xona. Xana i mani loyi a tshemba leswaku Xakufa a nga pona exidziveni xa tingwenya no tlhela a kuma vuxokoxoko bya Nzukwa? I mahlori ya Xikwembu ntsena. Mutsari u paluxa Xakufa a ri karhi a vulavula ni munghana wa yena a ku:

> "Sagwata n'wana mhani, Xikwembu a hi mufana" pasi leyi ndzi lo thumba. Xikwembu a xi tshiki n'wana wa xona, xana i mani loyi a tshemba leswaku siku rin'wana ndzi nga ka ndzi kuma pasi ni adirese ya lomu mbyana leyi yi nga kona " (p.53).

Hi ntshaho lowu, mutsari u tiyisisa leswaku Max a kumekile hakunene. A ehleketa leswaku loko a xisile Xakufa hi vito na ndhawu leyi a humaka eka yona a swi enerile, kasi wa hemba hikuva "hambi wo famba enkoveni, lundzha ri ta vonaka". Swa boha leswaku ntiyiso wu humela erivaleni. Laha a ku nga ha ri na ndlela yo pona. Swa boha leswaku a hakela swiendlo swa yena leswo homboloka.

Eka tsalwa leri, a swi ri kona swin'wana swimunhuhatwa leswi na swona a swi hanya hi vuxisi ku fana na Magwendere. A va rhandza ku tshovela laha va nga rimangiki kona.Vanhu a va xaniseka ni ku pfumala ntshamiseko hikokwalaho ka Toad na Smeer. Lavambirhi a va ri tinsulavoya, a va nga wu tivi wa Mulungu, a va nga nghenangi na xikolo kambe a va dya ku olova hikuva a va tshama etindlwini ta manyunyu no famba hi mimovha yo vonaka. Mutsari u boxa leswi landzelaka hi vona hi ku hlamusela leswaku:

> Ku na ntlurhuka kwalaho xikolweni, ha vumbirhi bya vona, a va helanga hi ku khoma wa mulungu, va lo namba va sungula ku

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> nghena ehansi, va tihlengeleta rifuwo ni mali hi nyuku wa van'wana vanhu. Toad a a ri ni mabyongo yo hlamarisa, a a ri yena mulorhi, muluki ni mululeki wa mihivahivana hinkwayo ya vugevenga ni vumbabva lebyi a va hanya hi byona (p.77).

Ntshaho lowu nga laha henhla wu kombisa hi ndlela leyi Toad na Smeer a va hanya hakona erixakeni. Vutomi bya vona a byi nga amukeleki hikuva a va yiva. A va kuma mali hi tindlela to ka ti nga basangi. A va rivala leswaku lexi nga heriki xa hlola. Siku rin'wana vubihi bya vona byi ta va peta nhloko hikuva va ta boheka ku hakela eka swiendlo swa vona leswa manyala. Mutsari u yisa emahlweni hi ku boxa leswaku:

> Hinkwakonkwako laha a va hundza kona, a va siya swirilo, mahlomulo, ku hlunama ni ku phirheka. Vutomi bya munhu eka vona a byi nga ri nchumu. Vunyingi bya masirha lawa a ya lo moo, eswilahlweni swa laha mutini lowu, a ya vangiwe hi vona (p.77).

Mutsari u tiyisisa leswaku hakunene vutomi bya Toad na Smeer a byi nga lulamangi. A va ri vamadyisambitsi eka vaakatiko. A va nga chavi ku halata ngati, ntsena vona va eneta mapfalo ya vona. Vanhu vo tala emugangeni, a va dlayiwa hi vona, va tekeriwa leswi nga swa vona. Mhaka yo tirha a va nga twanani na yona, hikwalaho mutsari a tlhelaka a boxa leswi landzelaka mayelano na vutomi bya vona a ku:

> Mali yin'wana, a va yi kuma yi huma ka van'wamabindzu va laha mutini, lava hi ku chava ku thanguriwa ni ku dlawa, a va sindziseka ku hamba n'hweti yin'wana ni yin'wana va humesa mali yo karhi, yi ri ya ku xava ku sirheleriwa eka tin'wana tinsulavoya. Yin'wana mali a va yi kuma yi huma eka vuthu leri a va ri na ro ra ntlhanu wa vafana, lava a va va rhumetela ku rhendzeleka, va ri karhi va secha ni ku wutlela vanhu swilo swa vona (pp.77-78).

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku Toad na Smeer a va kuma mali hi ku tirhisa tindlela to hambanahambana ta vuxisi. Van'wamabindzu a va dyeletiwa erivaleni no tekeriwa swa vona hi vuxisi hi mhaka yo lava nsirheleto eka vona, va rivala leswaku timbabva letikulu a ku ri vona. A va tlhele va thola vafana lava a va famba va tekela vanhu swilo leswi a swi ta va vuyerisa

© University of Venda

eka mundzuku. Vutomi bya vona a byi tika, kambe eku heteleleni, va swi hakela swiendlo swa vona leswo biha erixakeni. Vutsotsi bya vona a byi endle leswaku va kumeka va khome xifaniso xa Max na Xakufa lexi va nga xi teka rirhandzu ra vona ra ha vuvumela. Ku ya hi vona, xifaniso lexi a xi ta va vuyisela rifumo, kasi eka Max a xi tisa maxangu ni mahlomulo hikuva a ta paluxeka eka vutomi bya yena. Max u endle timhaka to tala to hlambisa timbilu. A lava ku tekeriwa enhlokweni, a tlhela a lava switulu swa le henhla. Mutsari u boxa leswaku eka Magwendere:

> Switulu a nga swi kumangi hi tindlela leti baseke. A a swi kume hi vumbabva, mahlevo, ku nyundha van'wana, ku henhla vatirhikulobye ni hi ku ba mati tingwenya ti etlela. A a hamba a khikhimisa tinyimpfu tin'wana leta micila ya swiphepherhele-swiqama, a ya ti nyika n'wini wa feme (p.117).

Hakunene vutomi bya Max a byi nga tshamisekangi. Hi matlhelo hinkwawo a nga endli leswinene hikuva handle ko xisetela vavasati a ri xiphiqo ni le ntirhweni. Vatirhikuloni a va hehliwa leswaku yena a ta vonaka a ri lonene eka vathcri. A nga chavi ni ku ba mati tingwenya ti etlela eka vafambisi va feme leswaku a ta kuma switulu swa le henhla. Vumbabva lebyi a byi tirhisa hambi ku ri ekerekeni. Manyala lama a ma endla a ma pfalapfala leswaku yena a kumeka a nga ri na xihoxo. A tiendla munhu lonene emahlweni ka Xikwembu leswaku a ta kota ku kuma switulu swa le henhla hikuva swona a swi rhandza ngopfu. Mutsari u boxa leswaku:

> Ni le kerekeni ya hosi ya matilo u swi longoloxile, laha kona, u swi kume hi ku etlelela mufundhisi ni vakulukumbakulobye. A tiendla mukriste wa xiviri, wa vukriste lebyi enteke. Ekerekeni i musumi wa tinsimu, i mutameri wa nkwama wa timali, i nkulukumba wa kereke naswona i mutshamaxitulu eka ntlawa wa vona wa madodana (p.118).

Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku Max a ri munhu wo rhandza switulu swa le henhla hambi ku ri ekerekeni. A lava ku tekeriwa enhlokweni hambileswi a ri mukanganyisi lonkulu. A endla xihoxo hi ku tiendla lowo lulama emahlweni ka vanhu kasi emahlweni ka Xikwembu a ri mubihi. Leswi hi swona swi nga endla leswaku a hatla a paluxeka hikuva Xikwembu a xi tlharihetiwi. Manyala lawa a fanele a ma endla ehandle ku nga ri ekerekeni, kambe hikokwalaho ka malanga lama a ma n'wi pfale mahlo u tsandzekile ku hambanisa tindhawu. Eka Xakufa kona,

© University of Venda

a dye na xo enkakeni hikuva u fambe a lava Nzukwa a kondza a n'wi kuma, kutani timhaka ta yena ti humela erivaleni. Mutsari u boxa leswaku loko Xakufa a fikile ekaya ka Max, u vule leswaku: "Mina a ndzi tanga hi to karhata, ndzi tise n'wana wa wena hi loyi, a ri karhi a komba Jamela hi ritiho" (p.130).

Marito lama ya komba leswaku timhaka a ti onhakile eka Max hikuva hinkwaswo a swi boxiwa emahlweni ka nsati wa yena Khanyisa. Hakelo ya vumbabva a yi kumile Max. Vukati bya yena a byi ri ehansi ka nxungeto hikwalaho ka xihundla lexi. Mutsari u tlhela a boxa leswi landzelaka mayelano na Max a ku : "...mbilu ya yena yi ri njhani! Yi ri karhi yi ba leri ongeti yi ngo hi nomu thu-xuuu, yi ya ku lahaya yi ku mpempenene! A pfula nomu ha kambirhikanharhu kambe rito ri ala ku huma" (p.131).

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku timhaka a ti bihile eka Max. A ta kaneta a ku yini eka nandzu lowu a hehliwa hi wona hikuva hi ntiyiso n'wana a ri wa yena naswona a fana ni Nsatimuni n'wana wa yena wa nhwanyana. Lexi a ku ri xikombiso xo sungula xa ku jikeriwa hi vutomi eka Magwandere. Mhaka ya Jamela a yi ta cinca swo tala eka ndyangu wa Max hambiloko a ringeta ku ala. Xakufa a nga lavi no twa nchumu hikuva u boxa leswaku:

> Nzukwa, hi ri mina a ndzi telanga ku ta mi holovisa. Ndzi ri ndzi tise Jamela, sweswo ntsena. ... ku famba kona ndza famba, kambe Jamela wa sala. U fanele ku sala u tikurisela n'wana wa wena (p.132).

Marito lama tshahiweke laha henhla ya kombisa leswaku Xakufa a nga ri eku tlangeni eka leswi a swi vula. A nga tangi eku lweni, ntsena a lava Nzukwa a hlayisa n'wana wa yena. Timhaka leti hinkwato a ti humelela emahlweni ka Khanyisa, loyi a vona vumbabva lebyi a byi endliwa hi nuna wakwe. Nzukwa a ta swi byela mani hikuva a fana na mhunti leyi kumiweke hi n'winyi wa nsimu yi ri eku yiveni. Xakufa a ala ku miyela hambiloko Nzukwa a timpfhumpfhisa ku fana ni nghala. U yise emahlweni Xakufa a boxa swihundla swa Nzukwa a ku:

> A ndzi ku u ve u ndzi tshembisa ni vukati u ku wena a wu na nsati...mara hikokwalaho ka yini u kaneta na? Xana u lava leswaku ndzi humesela nsati wa wena vumbhoni bya leswaku mina na wena hi langa rhandzana? (p.133).

© University of Venda

Ntshaho lowu wu paluxa leswaku Nzukwa a nga tshembekangi eka nsati wa yena. Xakufa a tiyimiserile ku va a boxa ntiyiso hinkwawo w[illegible]Nzukwa. Hakelo ya swiendlo swa yena leswo homboloka a ri eku yi kumeni. Nzukwa a nga tshembi leswaku ntiyiso lowu wu nga pfuka wu humerile erivaleni hikuva a kholwa leswaku Xakufa u dyiwe hi tingwenya. Khanyisa a fanela ku teka xiboho hikuva ku hanya na nuna wa mbabva a nga ta swi kota. Xakufa a nga lavi ku tiva leswaku Khanyisa u titwisa ku yini, u lo ya emahlweni a pfukula ta le mpfungwe a ku: "Nzukwa, xana wa ha xi tsundzuka xifaniso lexiya hi nga tshama hi teka swin'we lahaya kamarini, eka sesi *Come nice* phela ndza ha ri na xona" (p.134).

Timhaka a ti n'wi biherile Nzukwa. Hi ntiyiso u tshame a nyanyuka a teka xifaniso na Xakufa va lo dlu! Xifaniso xexo a xi nga ri xo voniwa hi vanhu hikuva a xi nyumisa. Hinkwaswo leswi Xakufa a swi boxa a swi nyanyisa ku kwatisa Khanyisa. U lo na twa ta xifaniso Nzukwa a nyanya ku chuhwa, kutani a xavelela Xakufa a ku:

> Hi nga yimanyana sesi Xakufa, yimanyana sesi ndzi rhanga hi ku kuma mhaka ya kona kahle, ku vula Mangwendere hi ku n'wi yimisa ni hi ku tlakusa ni voko, a ri karhi a ha ya emahlweni ni ku tinantswanantswa milomu ya yena leyo basuluka(p.135).

Hi ntshaho lowu, mutsari u humesela erivaleni vutomi byo bola lebyi a byi hanyiwa hi Max. Xifaniso a xi ta va vumbhoni byo helela eka Khanyisa leswaku Magwendere a nga kalangi a hlayisa xitshembiso xa vona. Max a ri eku hakeleni ka mavunwa ya yena yo famba a tshembisa vavasati mucato wa mahala a tlhela a va siya na tingana. Xakufa a nga lavi no twa nchumu, a lava leswaku Nzukwa a kuma hakelo yo pfumala ku tshembeka xikan'we ni mavunwa lama a ya n'wi kulele ngopfu. Nzukwa a nga lavi ku kumeka ni nandzu eka Khanyisa. U tlhele a xisetela Xakufa, a n'wi onga hi marito ya rirhandzu loko Khanyisa a ha yile eku n'wi keleni mati yo nwa a ku:

> Phela ndza ha ku rhandza. Hi leswaku na mina a ndzi lo hlangana nhloko, ndzi nga tivi leswaku ndzi nga ku byerisa ku yini leswaku swi nge endleki leswaku hi tekana hikuva ndzi ni nsati loyi hi nga cata (pp.136-137).

Marito lama vuleke hi Nzukwa laha ehenhla ya kombisa vunwa lebyi a ri na byona. Hi ntiyiso a nga n'wi rhandzi Xakufa, kambe Max a ringeta ku n'wi pfala nomu leswaku a nga bi huhwa hi mhaka leyi hikuva a yi ta n'wi fayela muti. Hikokwalaho ka vusopfa bya yena, Max a swi

© University of Venda

vona leswaku u le khombyeni, kambe hikuva a ri munhu loyi a taleriwe hi marhengu, u tlhela a lava ku xava Xakufa leswaku a miyela hi ku vula leswaku: "Teka mali hi leyi, mi ta tlhela hi yona, yin'wana mi ta ya tixavela mpahla" (p.137).

Hi ntiyiso, Max a ringeta hi tindlela hinkwato leswaku yena a kumeka a sirheletekile, a nga rhandzi ku va a paluxiwa eka vutomi bya yena byo pfumala mahanyelo. Xakufa a nga lavi mali, kambe a lava leswaku ntiyiso wu humela erivaleni kutani Nzukwa a hakela swiendlo swa yena. Xakufa a nga tisangi nyimpi eka Nzukwa, kambe a lava leswaku Jamela a kuma vuhlayiseko hikuva a swi vona leswaku masiku ya yena yo hanya ya fikile emakumu. Hi twa Xakufa eku heteleleni a ku:

> Hi swona Nzukwa, se ndza famba. Jamela n'wananga, tata wa wena loyi a ndzi thwa ndzi ku byela hi yena hi yaloyi, u ta sala a ku hlayisa ni ku ku kurisa. Manana Magwendere, n'wana wa nuna wa wena hi loyi, i n'wana loyi a kurisiweke kahle hi nawu, ndzi ni ntiyiso wa leswaku a nge ku karhati, u ta ya emahlweni ni ku n'wi kurisa hi laha swi faneleke (p.141).

Lawa a ku ri marito yo hetelela ya Xakufa. A nga lavi no tiva leswaku va pfumela kumbe va ala ku amukela Jamela, ntsena a hetisise ku navela ka yena. Lowu a ku ri nkhavi lowu Nzukwa a wu n'wi ringanile ehenhla ka swiendlo swa yena. Loko a ri Khanyisa nkata Max, o fela sopo, nyama a nga dyangi hikuva swiendlo swa nuna a swi vuya ni le henhla ka yena. Hikokwalaho Khanyisa u ringetile ku tirihisela eka Magwendere hikuva mbilu ya yena a yi tele. Mutsari u boxa leswaku:

> "Khanyisa a ku ndzi vuyeke! A ku Magwendere xifuva lexi hi swivuri n'he, n'he, n'he, n'he, n'he! Magwendere a ku hi yena hi yena, ku tivhikela, swivuri swi n'wi nela tanihi mpfula ya ximbhembhe" (p.143).

Hi ntshaho lowu, mutsari u kombisa hi ndlela leyi Khanyisa a talelwe hakona. U vone swi antswa ku va a horisa mbilu ya yena hi ku ba Magwendere. A nga Kalangi a kombisa nhlonipho eka nuna hikuva na yena Max a nga n'wi hloniphi nsati. Max a ri eku hakeleni ka swiendlo swa yena hi matlhelo hinkwawo. A vona ongeti Khanyisa u ta xi amukela hi ku olova xiyimo lexi, kasi doo! O hemba. Mutsari u tlhela a paluxa hilaha Max a biweke hakona hi nsati hi nenge wa xitulu lowu a wu khomile a ku:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> Teka ndzi ku nyika, teka ndzi ku nyika! Magwendere, iiiyo! Swa vava mananooo! Swa antswa ndzi ponisa nhloko, hiloko a tiphutsela nhloko hi mavoko. Khanyisa xi n'wi landza, xi ri karhi xi pfa xi n'wi xungetaxungeta kunene hi nenge lowu wa xitulu, nenge wu rila, wu rila hi tihanyi emavokweni ya Magwendere lawa kutani a ya ri enhlokweni (p.144).

Himpela Khanyisa a dyile makungu eka ntshaho lowu, a vona swi antswa ku va a heta hi Magwendere hikuva a n'wi twisile ku vava. Leswi buku ya ntima yi vulaka leswaku hakelo ya xidyoho i rifu, a swi vangi tano eka Max, yena a twisiwa ku vava a ri karhi a hanya, leyi a ku ri yin'wana ndlela yo hakela swiendlo swa yena leswo homboloka. Khanyisa a tiyimiserile ku twisa nuna ku vava leswaku a ta dyondza mahanyelo lamanene. Hambiloko a karhi a vona ntshovelo wa vutomi bya yena, Max a nga tiyimiselangi ku hambana na vutomi byo bola. A rhandza ku lulamisa swihoxo swa yena hi ku tlhela a endla swin'wana swihoxo. A langutise ngopfu eka mhaka ya mali leyi a yi vekisile, hikuva a ku lo sala tin'hwetinyana tintsongo leswaku yi huma. Leswi hi swona a swi endla leswaku a banga manyala endyangwini wakwe. Mutsari u boxa leswaku:

> Magwendere u fanele ku endla hi matimba ku vona leswaku mhaka leyi ya vumbhisa bya yena a yi humeli handle ni leswaku Khanyisa a nga yi yisi emahlweni, hikuva handle ka swona, mali leyi hakunene yi nga n'wi hundza hi le tinhlokweni (p.148).

Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku Max a langutise ngopfu eka mhaka ya mali ku nga ri ku lulamisa muti lowu a wu ri ekusuhi no onhaka. A swi tiva leswaku loko Khanyisa o teka magoza yo karhi, mali leyi a yi fuma vutomi bya yena a nga ta ha yi vona. Loko a xavelela Khanyisa, a ku nga ri timhaka ta rirhandzu, a ringeta ku sirheleta xuma lexi a xi vekisile. Max a veka Xakufa nandzu, a vula leswaku ku ta ka yena ku cincile swo tala endyangwini ni le vuton'wini. Hikokwalaho mutsari a boxaka leswaku:

> Xakufa! Xakufa hakunene u n'wi te hi laha kukulu. Yena Magwendere a a te u swi kotile, a a nga ehleketangi ni switsongo leswaku siku rin'wana a nga tikuma a fanele ku tenga hikokwalaho ka Xakufa. (p.149).

© University of Venda

Hi ntshaho lowu Nzukwa a ehleketa leswaku tingwenya ti ta va ti n'wi dyile Xakufa, kasi a hemba. Namuntlha u vona maxangu hikokwalaho ka Xakufa loyi a ehleketa leswaku u file. Max a a ri eku xanisekeni emiehleketweni hikuva a fanele ku tshama a ri karhi a luka marhengu yo ka ya nga heli. Mutsari u tlhela a hlambanyisa a ku: "Ina, yena Magwendere u thwa a swi endla, kambe namuntlha kona, u xi kumile lexo tlanga na xo" (p.149).

Ntshaho lowu wu kombisa hilaha Max a xanisekaka emiehleketeni hikokwalaho ka Xakufa a n'wi vangeleke lumbalumba. U ni swivutiso swo hava tinhlamulo hikuva a nga swi tivi leswaku Xakufa u ta va a byeriwe hi mani vito ra yena ra ntiyiso, no kombiwa laha a tshamaka kona. Hakunene muhloti wa tinyarhi ti vuya hi yena. Mipfi leyi a yi tlhontlheke a yi ri eku n'wi lumeni. Nhlupheko wa Magwendere a wu helelangi kwalaho, endzhaku ko tikirhetiwa hi Jamela, u tlhele a langutana ni xiyimo xo tika lexi a xi boha yena ku xi byarha. Ku hundza ka Xakufa emisaveni ku n'wi tisele nhlomulo hikuva a boheka ku endla ntirho hinkwawo wo n'wi heleketa endlwini yo hetelela. Kereke hinkwayo a yi tiva leswaku Xakufa i makwavo wa yena, hikokwalaho Shikuhele a n'wi hlamule ku vava loko a vilela hi mali yo lahla a ku:

> Sweleswo i tinhlanga te ndzhaku, ti ta voniwa hi mutlhaveri, mutlhaveri a nga wena tatana Magwendere...Ina, u mutlhaveri, kasi mufi loyi a hi makwenu...u yena hikuva rifu leri ri ba mombo wa wena (p.163).

Ntshaho lowu wu kombisa hakelo yin'wana yo tika leyi Magwendere a kongomane na yona. Vunwa bya yena byi n'wi komba maxangu naswona byi ta kala byi n'wi hoxa egojini. Nkateko i ku va a ha hanya, a fanele ku yimela timhaka leti a ti sunguleke hi yexe. Xana a lava ku pfuniwa hi mani ku lahla Xakufa loyi a nga hemba a ku i makwavo kasi hoo! Hikokwalaho Shikuhele a n'wi byerile leswaku ndzhwalo i wa yena naswona wu n'wi ringanile. Leyi hi yin'wana ya tihakelo leti kumiweke hi Magwendere eka tsalwa leri, leswi swi hi paluxelaka hi ntalo theme ra "*Poetic Justice*". Rirhandzu leri a ri na rona eka mali ri n'wi endle leswaku a teriwa hi miehleketo yo byela mufundhisi leswaku mvhilopo leyi siyiweke hi Xakufa yi ta va yi ri na mali, kutani a lava ku yi pfula leswaku mali yi ta tirha timhaka ta nkosi. U byele vakulukumba va kereke a ku: "Kutani leswi mi alaka ni mali leyi, mi ri xana ndzi ta yi kuma kwihi mali ya ku lahla?" (p.164).

Magwendere a ri ni xinghanyiso hakunene. Ntshaho lowu wu kombisa nsindziso lowu a ri na wona. A nga tiyimiselangi ku tirhisa mali ya yena ku lahla Xakufa loyi a tiveka a ri makwavo. Mufundhisi u hlamule xivutiso xa Magwendere hi ku olova a ku: " A swi lavi mina sweleswo u

© University of Venda

to famba u ba mitsandze". Mufundhisi a karhele hi swiendlo swa Magwendere, hikokwalaho a n'wi hlamurile hi ku n'wi konyolola. Max a va byiya ni swivutiso swo tala hikuva a hi nandzu ku va munhu a rhwala mpingu wo lahla makwavo. Hikokwalaho mufundhisi a tlheleke a byela Shikuhele a ku: "U nga ki u tipandzisa nhloko hi yena, munhu u tshovela leswi a swi byalaka. I siku rin'we vumbhisa byelebyi bya yena byi nga ta n'wi peta nhloko" (p.168).

Hi ntshaho lowu, mufundhisi a ri eku khongoteleni ka Shikuhele hi matikhomele ya Max hikuva a ya nga tshamisekangi. Vakulukumba lava a va byi tiva vutomi bya Nzukwa leswaku a byi basangi. Kambe a va tiyisisa leswaku wa ha ta hlangana ni swin'wana swiphiqo swo tlula leswi. U kale a onha Nyeleti Nkuna lembe ra kan'we, kambe mhaka ya kona yi biwe hi makatla, vumbhoni bya nyamalala hikuva a xavile tatana Nkuna hi mali leswaku mhaka ya kona yi helela emoyeni, kambe sweswi u le ku hakeleni ka swidyoho hinkwaswo leswi a swi vangeke. Timhaka leti ta mali yo fambisa nkosi ti vangele Magwendere vugevenga lebyi a hi nga tshembi leswaku a nga kala a byi kunguhata hambileswi hi ntiyiso a ri nsulavoya yo helela. Magwendere u ticincile hi marhengu ya yena kutani a ya eka mufundhisi nivusiku a ya lava mali ya nhlengo wa kereke hi vukhamba. U fikile a va chavisa hi xibalesa a ku:

> Yingiselani la, ndzi lava mali ma swi twa! Ndzi lava xisefo xa laha kerekeni, ku vula Magwendere hi xinhompfu xelexo xa yena, a ri karhi a va kombetela hi tlhovorho (p.177).

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku Magwendere a nga kolwangi hi tihakelo leti a ti kumeke. Mapfalo ya yena a ya file. A ha yisa emahlweni mhaka yo twisa vanhu ku vava, ku fikela laha a nga chaveki ni ku ya teka mali ya Xikwembu hi nsindziso. Xana a swi nga ringanangi loko a onhele vanhu va laha misaveni ntsena ke, hikuva hakelo a yi ta n'wi vevukela kambe sweswi u vone swi antswa leswaku a tlhontlha tilo hi roxe. Xana tindhawu to yiva eka tona a ti lo hela ku kala a ehleketa ku kuma mali ya kereke hi vuxisi ke? Magwendere u ta vona leswaku u yi huma njhani hikuva Xikwembu a xi nge n'wi tshiki a endla hi ku rhandza endlwini ya xona. Maphorisa ya ringetile ku lavisisa muendli wa vubihi eka mufundhisi kambe vuthala byi nga kumeki. Voxokoxoko hinkwabyo lebyi a va byi kuma a byi nga twali, hikwalaho mutsari u boxaka leswaku:

> Kutani swi le rivaleni leswaku hi ku landza vuxokoxoko byelebyo, maphorisa ya ta hohola bya mbyana ya ku tumbeleriwa hi mpfundla, a va nga pfuki va swi kumile leswaku yena Magwendere hi yena a nga nghenela vandyangu wa ka

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

mufundhisi, a va cinisa rhuvukhuvu ni ku va tekela mali ya kereke (p.194).

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku Magwendere a lahle vuthala eka vukhamba lebyi a byi endleke eka mufundhisi. Mali na mvhilopo yo siyiwa hi Xakufa u swi kumile exisefeni kutani a hetisisa ku navela ka yena. Max a rivala leswaku sweswi a nga dyohelangi munhu wa misava kambe a onherile Xikwembu ni matilo. Maphorisa ya nga tsandzeka ku n'wi khoma, kambe Xikwembu xa matilo a nge xi tumbeleli. Siku ra ta laha a nga ta ya eku getseleni ka meno. Milandzu ya Magwendere a yi tele, yena a ehleketa leswaku u tlharihile kasi siku ra ta leri a nga ta twa ku vava hikwalaho ka swiendlo swa yena. A nga kolwangi hi leswi Xakufa a n'wi endleke swona hikuva a ha yisa emahlweni mhaka yo tlangela emindyangwini ya vavanuna van'wana. Mutsari u boxa leswaku u kale a rhandzana na nkata prinsipala Marime ku kondza muti wu lava ku onhaka. Hambi a ri Mamisa lowa nkata Xinghalana u kale a rhandzana na yena. Leswi swi boxiwile hi Xitlhanyi a byela Adele a ku:

> "Vukati bya yena a ku lo sala ko tani, byi file hi mhaka ya last born liya ya vona va nge i Mitengo. A mi swi voni n'wina leswaku Mitengo u fana swinene na Magwendere ni tindleve ta yena leta mikupu leti" (p.203).

Hakunene timhaka ta Max a ti tele naswona a ti nga ri letinene. Tiko hinkwaro a ko huu, yena. Ku tshama emilon'weni ya vanhu a swi kahle hikuva munhu u tivangela makhombo. Vavasati lava va yisa emahlweni hi ku vula leswaku timhaka ta yena a ti helelangi kwalano, u kale a onha ndyangu wa ka Khalanga. Va boxe leswaku:

> Xana ma ha n'wi tsundzuka nsati wa Khalanga luyani wo sungula? Kasi xana mi ri u fambise hi yini? Loko phela Khalanga a ta ka a n'wi thala, hi loko a n'wi khome *red handed* na Magwendere endzeni ka yindlu ya yena (p.203).

Ntshaho lowu wu kombisa vubihi hinkwabyo lebyi Max a byi endleke naswona vanhu a va twa ku vava hinkwalaho ka swona. Kambe lexi nga heriki xa hlola. Siku rin'wana u ta nghena ekheleni hikokwalaho ka swona. Tanihi loko swi boxiwile leswaku u onhele vanhu vo tala ku katsa ni Xikwembu, mbilu ya yena a yi nga ri na ku rhula hambileswi vutomi a byi n'wi fambela kahle naswona a ehleketa leswaku u tlharihile. Mutsari u boxa leswaku:

© University of Venda

> Ripfalo ra yena a ri sungula ku n'wi xanisa loko a ehleketa mali ya kereke leyi a nga yi teka. Ina, ripfalo ra yena a ri kandzakanya ku ba, ri n'wi tlhavela mukhosi wa leswaku a nga tshuki a tsaka ngopfu, a ku mhaka ya mali ya kereke yi herile, hikuva ku na xivuriso xa vatolo lexi nge: " hambi wo famba enkoveni lundza ri ta vonaka" (p.206).

Eka ntshaho lowu boxiweke laha henhla, mutsari u le ku kombiseni ka nhlupheko lowu a wu nghenele Magwendere hikokwalaho ko yivela Xikwembu. Moya wa yena a wu pfumala ku rhula. Nkhavi lowu wu vava ngopfu hikuva ximunhuhatwa xi sungula ku va ni ntlimbo wa le ndzeni, a xi swi tivi leswaku xi ta huma njhani eka mhaka leyi hikuva mbilu a wu nga yi endleli marhengu hikuva hi yona yi lawulaka. Handle ka swona, mutsari u tlhela a boxa leswaku:

> Nawu wu na voko ro leha naswona nandzu a wu boli, swi ngo ho endleka leswaku maphorisa eku laveni ka wona, ya swi kuma leswaku hi yena a nga phosa ku dlaya Mufundhisi Phakama a n'wi tekela mali ya kereke (p.206).

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku ntiyiso a wu nge pfuki wu tumberile. I mani a tshemba leswaku Xakufa a nga dyiwangi hi tingwenya endzhaku ka loko Magwendere a n'wi susumetele exidziveni? Hambi sweswi ntiyiso wu nga humela erivaleni wu tiviwa hi vanhu hikwavo. Ina, hambi swona, Magwendere a ti n'wi vuyela ekaya hikuva na Khanyisa a va nga ha dzahisani fole. Mutsari u boxa leswaku: "Ina, Magwendere ni nsati wongeti va lo tovelana munyu. Ina, madyambu man'wana ni man'wana a va hambana hi tikamara" (p. 207).

Marito lama tshahiweke laha henhla ya kombisa nkhavi lowu Khanyisa a baka Magwendere hi wona. Xiyimo xo tanihi lexi a xi amukeleki endyangwini, rifu a ri ta antswela xiyimo lexi xo tika. Leswi hinkwaswo swi tiyisisa hakelo leyi Max a nga eku yi kumeni ehenhla ka swiendlo swa yena.

Khanyisa hi le tlhelo, a nga tshiki ku va a xanisa Jamela laha ndyagwini. Hambi Nsatimuni lowa xihlangi a dyondze marhengu yo hamba a bisa Jamela hi Khanyisa. Maendlelo lama a ya ta kala ya va peta nhloko hikuva Jamela a ri n'wana loyi a pfumala nandzu. N'wana loyi a twa ku vava hikuva a khomela swidyoho swa mana wakwe loyi a rhandzaneke na Nzukwa swi nga fanelangi. Siku rin'wana va ta yi kuma hakelo yo tshamela ku xanisa Jamela. Nsatimuni u sale a tlanga hi swilo swa Khanyisa loko a ha ye edorobeni, kutani ku biwa Jamela

© University of Venda

hikokwalaho ka swihoxo leswi nga endliwa ku Nsatimuni. Mutsari u boxa tihanyi ta Khanyisa hi ku kombisa leswi a n'wi biseke swona Jamela a ku:

> Khanyisa a sungula ku namulela Jamela switshamo leswi a swi lo dluu, erivaleni hi ku pfumala ni xiburukwana mbuyangwana. Ina, xitiropo xi rila, xi rila, xi rila, lera ta na ku xi ririle, Jamela a kala a tsemekeriwa hi switiyiso, swimatana dzwurururuuuuu, mubedo wa Khanyisa ndlepfe! (p.226).

Ntshaho lowu wu hi paluxela hi nsele lowu Khanyisa a ri na wona ehenhla ka Jamela. Hakunene n'wana a cinisiwa hangayivona hikokwalaho ka mana wakwe loyi a endleke xihoxo, kutani yena u le ku swi hakeleni. Xana Khanyisa a ta pona eka vutomi lebyi byo homboloka lebyi a byi endlelaka Jamela ke? Swa boha leswaku na yena a kuma hakelo ya swiendlo swa yena. Hi ntiyiso a ri eku hakeleni hikuva a dyisiwa mbitsi hi Magwendere xikan'we ni n'wana wa yena wa mativula, Buwa loyi a ri xidambela xo hetelela. Mutsari u n'wi hlamusela hi ndlela leyi landzelaka:

> Buwa mativula ya kona, a ro va sirha ra le handle. Ina, malokotswana a helerile. Ina, Buwa a xo va xirho lexi Magwandere ni nsati a vo lo xi lawuriwa kunene. A a nga koti nchumu. Lexi a xi nyanyisa vuphukuphuku byelebyo bya yena, a wu ri mukhelo, a a nwa byalwa wonge wo va nhluto (p.106).

Hi ntshaho lowu mutsari u hi kombisa vutomi bya Buwa lebyi a byi nga pfuni nchumu. A ku ri munhu loyi a nga ri na vutihlamuleri kambe a a lawuriwa hi Magwandere nan nsati.

Buwa a dyisa mana wa yena mbitsi hikuva o va xifaniso xa munhu. Xa yena a ku ri ku famba a lilingela mabyalwa loko ri xile. Hikokwalaho ka n'wana loyi, Khanyisa a twa ku vava. Lowu i nkhavi lowu n'wi ringaneke hikuva a xanisa Jamela loyi a pfumala nandzu. Leyi a ku ri mihandzu leyi a yi byaleke na Magwandere eka vana hikuva mutsari u boxa leswaku vana lava a va:

> Kule va ri karhi va yingisela swivulavula swa vatswari, va tiva leswaku lava nga tlhariha ni ku fuma i vatswari va vona ntsena, lavan'wana vanhu i swisiwana ni swiphukuphuku. Sweleswo ke, a swi va vangela ku hamba va vonela van'wana vanhu

© University of Venda

University of Venda

ebodlheleni ni ku pfumala xichavo eka lava nga vakulu eka vona (p.106).

Marito lama boxiweke laha henhla ya kombisa mihandzu yo biha leyi Max na nsati va yi byaleke eka vana. Vana a va dyondzisiwile ku tikukumuxa ni ku tekela vanhu van'wana ehansi va ha ri vantsongo. Sweswi vatswari va le ku tshoveleni ka mbewu yo bola leyi va yi byaleke. Buwa a ri n'wana sweswi a nga velekiwa, kambe mitirho ya yena a yi nyumisa erixakeni. Hikokwalaho ka vutomi bya yena Khanyisa a nga tiphini eku hanyeni hikuva a nga chavi no cincana na mana wa yena hi marito dyambu xi lo hosii, ni vanhu va hlalerile. Xana i n'wana wa muxaka muni wo yimisana na mana wakwe? Nkhavi lowu wu n'wi ringanile Khanyisa hikuva na yena a tshamela ro xanisa Jamela.

Max a nga tshiki ku tshama a karhi a kunguhata vubihi leswaku a ta kota ku eneta mbilu ya yena. Loko a ehleketa mali ya "*half a million*" a penga kunene. Siku rin'wana Khanyisa u n'wi nyike papila leri a ri khome mahungu yo biha, rona a ri n'wi tivisa leswaku:

> Mali ya madzana-ntlhanu wa magidi ya tirhandzi leyi a yi katsa ni ntswalo wa mali leyi yena na Khanyisa va nga yi furheka eka Hopson, hinkwayo yi ta nyikiwa Khanyisa hi leswi Magwendere a nga tlula xinawana xa 2(b), ku ya hi ntwanano wa vona ni milawu ya makumele ya mali leyi, hi ku gangana na Xakufa wa ka Nyambi loyi a nga ni n'wana na yena (p.236).

Papila leri tshahiweke laha henhla a ri hlanganisa Max nhloko hikuva mali leyi a yi lava hi mahlongati. Hi yona yi nga endla leswaku a susumeta Xakufa exidziveni loko a ta va a n'wi byerile leswaku u bihe emirini, a tlhela a ticincacinca mavito eka vavasati vo hambanahambana lava a gangana na vona hi ku lava leswaku a nga paluxeki eka Khanyisa. Kambe Xakufa a n'wi dlele hikuva a ku nga ha ri na xihundla. Khanyisa a boheka ku teka magoza hikuva Max a tshovile ntwanano wa vona. Xo antswa eka yena a ku ri ku kunguhata rifu ra Khanyisa hikuva a nga ta swi kota ku lahlekeriwa hi rifumo hikokwalaho ka nsati wa yena. Mutsari u hlamusela leswi mayelana na miehleketo ya Magwedere:

> Rifu, rifu musi ra rhambiwa, ra vitaniwa ri va ri pfumela. Kutani xana swi tsandza kwihi na? U tsandzisiwa hi yini yena Magwendere ku rhamba rifu leri, ku ri vitana leswaku ri ta ta bvanyangeta Khanyisa va ta kota ku hambana(p. 237).

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku Max a kunguhatile na mbilu ya yena leswaku Khanyisa u fanele a rahisiwa bakiti leswaku a ta pfumala xirhalanganyi evuton'wini. A nga ta swi kota ku lahlekeriwa hi xuma hikokwalaho ka Khanyisa. Lexi xi nga ta antswa i ku va a miyelela ra makumu hikuva u ta pfumala mahungu. Max leswi a boxeke leswaku rifu ra kunguhatiwa, u ri rhamba leswaku ri endza emutini, u vone swi fanerile leswaku a hatla a ri rhamba leswaku ri vhakela Khanyisa nsati wa yena. U boxa leswaku: "Mundzuku leri xaka leri, u lava ku siya vusiku endliwini a n'wi yela eka Nhlavhana, yena Magwendere u lava ku vona loko a ta tsandza byongo bya ngwenya" (p. 254).

Hi ntshaho lowu mutsari u hi boxela hi ndlela leyi rifu a ri ta fikela Khanyisa hakona. Mhaka yo antswa i ku va a ya eka n'anga ya yena yi ya n'wi nyika chefu leyi a yi ta hatla yi titimeta nsati loyi. Na miehleketo yo n'wi nghenela ekamareni a n'wi tlimba a ri na yona, kambe mbilu yin'wana yi n'wi tsundzuxe yi ku:

> Tikhome, va tolo va te: "ku tsutsuma swi tlula hi ku famba khwatsi" miehleketo leyi u nga nayo ya ku n'wi chelela eswakudyeni, hi yona yi nga kahle. U ta swi endla hi vuxiyaxiya exihundleni, kutani ku hava loyi a nga ta ku anakanyela (p.254).

Hakunene Max a kunguhata vuloyi bya nhlekanhi. A vona swi fanerile ku chelela nsati chefu eswakudyeni ku tlula ku n'wi tlimba hikuva a va ta n'wi khoma. U fanele a xiyisisa leswaku mhaka leyi u yi endla hi vukheta leswaku yi nga n'wi hoxi ekhombyeni. Khanyisa a lulamerile hi ku fa leswaku yena a ta va ni ntshunxeko. Loko Max a ha lulamisa ku ya en'angeni mpundzu wa siku leri landzeleka, u ve a kavanyetiwa hi ku ta ka Toad endyangwini wa yena. Toad a ri mbabva ku fana na Max. Eka Magwendere a ticince na vito a ti vitana Belungu. Munhu loko a kala a titumbeta vito swi tiyisisa leswaku u taleriwile hi vuxisi. A vhakela Max leswaku a ta kota ku pfuka hi yena empundzwini wolowo. Max a tshama a ri na swiphiqho hikokwalaho ka vumbabva. Timhaka a ti ta hi ku landzelelana, a nga ha tivi leswaku u ta tshika yini a lunghisa kwihi. Toad a nga tangi hi letinene, a tise mvhilopo leyi a yi khome manyala lawa a ya paluxa Max. Mutsari u boxa Max a ri karhi a talelwe a ku :

> A! I xifaniso xa yena na Xakufa, I xifaniso lexiya yena na Xakufa va nga xi teka va lo thaa, le ka sesi *Come nice*, xifaniso lexi Xakufa a a te u lava ku xi komba Khanyisa (p.260).

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Ntshaho lowu boxiweke laha henhla wu kombisa leswaku Max a mbombomele endzeni ka xidziva hikuva xifaniso lexi a xi khomiwe hi Belengu a xi ta vanga mpfilumpfilu evuton'wini bya yena. Swiendlo swa yena leswo homboloka a swi vuye ehenhla ka yena naswona a swi humelela hi ku landzelelana. Miehleketo ya yena a yi tshama yi ri eku tsutsumeni hi masiku, a kunguhata leswaku u ta huma njhani eka swiphiqo leswo ka swi nga heli. Belengu a lava mali eka Magwendere hikuva na yena a ri n'warilacuma. Ku kombisa leswaku a lava mali, hi twa Max a kombisa ku hlamala a ku: "Xana u vula leswaku ndzi nga tshama ni mali yo tarisa leswi laha ndlwini, ndzo penga? ...ndzi ta fanela ku yi landza ebanke" (p.266).

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku Toad a ri eku xaviseleni ka Magwendere xifaniso xa yena. Timbabva timbirhi a ti hlanganile, Max a ehleketa leswaku hi yena ntsena a nga tlhariha kasi namuntlha a hlangane na ntlhari leyi a yi n'wi tlula. Max a ri n'wi xele kambirhi, a boheka ku kama mali a kondza a yi kuma hikuva Toad a sindzisa. Mutsari u boxa Toad a karhi a byela Max leswaku: "A ndzi lavi ku tiva lomu u yi landzaka kona Gwendi, xa mina i ku yi vona laha xandleni xa mina namuntlha sweswi, ku nga ri mundzuku" (p.266).

Marito lama vuriweke hi Toad laha henhla ya kombisa leswaku a ri eku laveni ka mali hi nkanu eka Max. Leswaku u ta yi kuma kwihi mali leya xitalo a nga yi ngheni, yena a lava ku yi kuma handle ka nyimpi. Max u swi vone xikan'we leswaku Belengu a nga tirheki, a fanele ku huma mano leswaku xinepe lexi xi nga voniwi hi Khanyisa hikuva a ku ta nun'hwa ku nga bolangi. U kale a kuma xitshunxo Max hikuva mutsari u boxa leswaku:

> Hiloko a humesa mali leyi a yi sele eka mali ya mihlengo ya kereke, leyi a yi tekele mufundhisi phakama. Leswi a a ri munhu wa rikaka ni mali, mbilu ya yena a yi ri karhi yo tuku, tuku, tuku, ku vava (p. 267).

Ntshaho lowu wu kombisa hi ndlela leyi mali yo kumiwa hi vutsotsi yi fambiseke xiswona. Max a rivala leswaku leswi hinkwaswo i hakelo ya mitirho ya yena. Mali leyi a yi nyikeke Belengu na yena a nga yi dzukelangi nyuku, u yi kume hi ku rhanga a xanisa mufundhisi ni nsati. Hakunene Xikwembu xa hlamula swirilo swa vana va xona, naswona lama a ku ri masungulo ya nhlupheko eka Max hikuva a ehleketa leswaku loko a nyikile Belengu mali mhaka ya xinepe yi ta va yi herile kasi o hemba. Khanyisa loyi a tumbeteriwa swihundla u hlamuriwile hi swikwembu swa ka vona, hikuva mutsari u boxa leswi landzelaka mayelana na Khanyisa a ku:

© University of Venda

University of Venda

> U te loko a hoxa mahlo hi tlhela a laha a ku yime Benz ya Toad, o vona mvhilopho yi lo mba ehansi. Hi loko a ku magoza mambirhi - manharhu, a fika a yi rhola. Loko a yi pfula, o kuma ku ri ni xifaniso xa ku kandziyisiwa swi va ntlhanu wa swona, xa nuna wa yena Magwendere na Xakufa lexi a va xi teke va lo mbyinya, ehenhla ka mubedo (p.270).

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku vutlhari bya Max a byi fike emakumu. Ntiyiso lowu Khanyisa a wu kumeke a ku ri vumbhoni byo helela lebyi a byi ta endla leswaku mali leyi Max a rilela yona a nga yi kumi hikuva u tshove swipimelo swa yona. Kasi eka Khanyisa a ku ri ntsako lowukulu hikuva u byela Max a ku: "Max ndzi ku kume kahle namuntlha, leswi a wa ha kaneta ke? I vamani lava, hi! I vamani lava laha xifanisweni mbya'ndziwena" (p.271).

Hakunene Max a nga ha ri na rito hikuva ntiyiso wa timhaka ta yena leti a tshamela ro kaneta a ti humele erivaleni. Xana i mihlolo ya yini leyi a yi humelela evuton'wini bya yena. Hikokwalaho a ha solaka maendlelo ya Belengu a ku:

> Hambileswi va nge tshopi a va xevi Vankuna, ku xava xifaniso hi gidi ra tirhandi, phela ni ku n'wi hlolela wo n'wi hlolela. Lexi na xona xi n'wi hlamarisaka hi leswaku xana hikokwalaho ka yini Belengu a fanele a ha nyika Khanyisa xifaniso. Yoo, yena Magwendere u dye naxo, u ta n'wi senga a kala a huma ni ngati. Magwendere a a ta cina-ha-nga-yi-vona (p.272).

Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku Magwendere a langutisane na xiyimo xo ka xi nga lawuleki. A tivutisa leswaku hikokwalaho ka yini Belengu a n'wi tekele mali ya xitalo a tlhela a nyika Khanyisa xifaniso. A nga swi tivi leswaku Khanyisa u xi kume njhani xifaniso, leswi swi kombisa leswaku Belengu a ha ta tlhela a n'wi endla wun'wana nsele. Kasi loko a ri Khanyisa a winile, hikuva Max u sungula ku khoma hi rhumbyana a ku: 'Khanyisa a a ta va a kume vumbhoni lebyi hetisekeke bya ku byi tirhisa eka mhaka liya ya mali. A ta byi tirhisa hambi ku ri ku n'wi thala, ni ku n'wi thangula yena Magwendere a sala a te tani" (p.272).

Himpela Max tihomu a ti n'wi phohlerile. Ntshaho lowu wu kombisa leswaku vumbhoni a byi humele erivaleni. A ku ri hava lexi a ta tisirheleta hi xona hikuva xifaniso xi hlamule hinkwaswo. Xana maxangu lama a ta ma byela mani Magwendere. Nhlupheko wa yena wu yile emahlweni hambileswi a hise xifaniso lexiya xin'we, a nga swi tivi leswaku Khanyisa u sale na mune wa

© University of Venda

swona. Hakunene lawa a ku ri masungulo a maxangu eka Max hikuva Khanyisa u boxa leswaku:

> U lava ku n'wi pfula khekhenene leri. Xin'we u ta xi yisa eka mufundhisi Phakama, u lava leswaku Max a tsemiwa ekerekeni, a hluvuriwa ni vukulukumba. Lexa vumbirhi, u ta xi nyika mutshamaxitulu wa komiti ya muti, u lava ku vona loko Max a ta byi kuma vumeyara. Lexa vunharhu, u ta xi nyika muyimeri wa yena le ka lava va ka *Phakula and sons*, xi ta va xo seketela mhaka ya vugangu lebyi bya Max na Xakufa. Lexo hetelela u ta xi hlayisa, u ta xi tirhisa loko se ti gwabana ehubyeni loko a n'wi thala (p.272).

Ntshaho lowu wu kombisa hilaha Khanyisa a kunguhateke ku xanisa Max hakona. Swifaniso leswi a sele naswona a swi nyike ntirho hinkwaswo ka swona. Swiyimo swa le henhla leswi Max a ri eka swona no swi navela a nga ha ta swi nantswa. Hinkwako a thyake vito Max, a nga ta pona hikwalaho ka xifaniso lexi a xi teke hi mikarhi ya ntsako, kasi eku heteleleni xi ta n'wi vangela ku getsela ka meno. Nkhavi lowu a wu vava hakunene hikuva mufundhisi u paluxe swihundla swa Max emahlweni ka varhangeni va kereke a ku:

> Manana Magwendere u te laha ka mina hi xivilelo ehenhleni ka matikhomele ni mahanyele ya nuna wa wena le mutini. Ndzi ta mi rungulela hinkwaswo leswi manana Magwendere a nga ndzi byela swona, a ndzi nga hunguti kumbe ku engetela nchumu (p.291).

Hi ntshaho lowu, mufundhisi u boxele khonsistori ya kereke mahanyelo yo biha lawa a ya hanyiwa hi Max. Leswi hinkwaswo a swi chicha xiyimo xa kereke, ni lava va ha navelaka ku ta ekerekeni a va ta nyama timbilu hikokwalaho ka matikhomele lama yo biha ya Max loyi a tiveka a ri murhangeri ekerekeni. Eka hinkwaswo leswi a phariwa hi swona, Max u tlhele a sihalala loko a hlamula varhangeri a ku:

> Mufundhisi, i khale u ndzi salasala endzhaku *mani*. I khale u ndzi lava ta le mpfungwe, ndza nyenya. Loko ndzi ku ndza nyenya ndzi ri ndza nyenya, wa swi twa! Tshika ku ndzi gegagega u ndzi tela *ferebuleyi*. Loko wena ni khonsistorinyana leya wena ya

© University of Venda

University of Venda

> vukungundzwani ni mahlevo, ni lava ku ndzi tsema eka lexa kereke ya n'wina ya thyaka ni vurhavela, mi ngo ho ndzi tsema. Mi nga ndzi jikajiki *mani, yeses*! A va a ntlokola (p.292).

Ntshaho lowu wu hi paluxela xinyajo lexi Max a ri na xona. A nga tiyisi ehansi hambileswi a endleke swihoxo. A hlamula mufundhisi ni vurhangeri hi ndlela yo kombisa vuhedeni naswona a pfumala nhlonipho. Mbyana yi khondla ncila loko yi onhele n'wini wa nsimu, kasi yena a ri na makatla ni manyunyu, a ala ku soriwa. Swiendlo swa yena leswo homboloka, a swi tirhisela vurhena leswaku a ta kumeka a ri loyi a lulameke, kasi endzeni a tshwela hakunene hikuva leswi hinkwaswo a swi n'wi siya eka xiyimo xo ka xi nga ri kahle. Hambileswi swikombiso swa papa ra ntima leri a ri ta n'wi funengeta Max a swi vonile, a ha yisa emahlweni mhaka yo lava ku chelela Khanyisa leswaku a fa a ta kuma ntshunxeko. Hakunene Max a tekile xiboho, hi siku rero u chele chefu eswakudyeni swa Khanyisa. Xikwembu a xi tshiki vana va xona, xi biyelete Khanyisa eka rifu leri a kongomane na rona. Ematshan'wini yo yisa swakudya enon'wini, ku nghene rinqhingo leri a fanele a ri hlamula. Mutsari u boxa leswaku:

> "U te kwala a nge u tlhava lepula ra yena ro sungula a ta yisa enon'wini, foni leyi a yi ri ekamareni leyi a a etlela eka yona yo njirr-njirrr! Njirr-njirrrrr!... a va a ku lepula leri a a ri khomile a ku ri thya, a ri karhi a fun'wafun'weka" (p.303).

Hi ntshaho lowu, mutsari u lava ku hi kombisa leswaku Khanyisa a fanele ku ka a nga hundzi emisaveni Max a nga si kuma hakelo yo n'wi eneta. A tikuma tihakelo ehenhla ka swiendlo swa yena, kambe swi tikomba ongeti a ti vevukile eka yena, hikuva a ha ya emahlweni a hanya hi vumbabva. Vutomi ni mahanyelo ya Max a ya fana ni lawa ya khale, leswi tiyisisaka leswaku a nga si kuma hakelo yo n'wi ringana. Loko kuruku a yi kumile a fanele a tshikile tindlela leto homboloka. Rinqhingo ri n'wi pfunile Khanyisa, na yona puleti ya swakudya yi wele ehansi yi fayeka hikokwalaho ko tsutsumela ku hlamula rinqhingo. Hambileswi a swi naverile swakudya leswi, a swi nga ta dyeka, kutani Vatadlaya mbyana ya Magwendere yi tilawurile hi swakudya loko Khanyisa a ha hlamula rinqhingo. Ku tiyisisa leswaku chefu leyi a yi ta n'wi dlaya Khanyisa swi tikomba hi loko Vatadlaya yi fa endzhaku ka ku dya swakudya leswi a swi ri swa Khanyisa. Mutsari u hlamusela ta mafelo ya Vatadlaya hi ku boxa leswaku:

> Yi raharaha milenge, ivi yi ku tidzwiii, yi fa rifu. Yi fa hi mpfhuka yi humesa na ririmi, ku komba leswaku yi fe yi ri karhi yi twa ku vava loku nga pimiwiki. Ina, yi fa Vatadlaya, yi fa yi va yi

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

humelela lomu loko timbyana ti file ti yaka kona swi nga fanelangi (p.304).

Ntshaho lowu wu kombisa hi ndlela leyi Khanyisa a nga pona hakona ku va a fa, kutani ku ya fa mbyana ya vona. Xiganama xa Nhlavhana a xi ri ni khombo swinene. Loko a ku dye munhu na yena a fanele a fe hi ndlela yoleyo. Hikokwalaho Khanyisa u hatle ku lemuka lexi nga dlaya Vatadlaya. Mutsari u boxa leswi Khanyisa a swi pimeke a ku: "Max a n'wi chelerile mananoo! Yooo! Foni ya Dumela yi n'wi ponisile mananoo!" (p.305).

Hakunene Khanyisa u yi kumile nhlamulo hi ntshaho lowu. Max a lavile ku heta hi yena hikuva a n'wi vona a ri xirhalanganyi lexi a xi n'wi tsandzekisa ku fikelela ku navela ka yena. Max a ri khombo erixakeni hikuva u hava ntsetselelo ni le ka vanhu lava a va rhandzaka. Hinkwaswo leswi a swi nga vuli nchumu eka Max. Hambiloko mbuyelo wa mahanyelo ya yena a karhi a wu kuma a nga tshiki ku hanya hi ndlela yo homboloka. Swi bexiwile eku sunguleni leswaku mindyangu ya vanhu u yi tlhantlhile a tlhela a pona ehenhla ka swona, kambe eka Xifanisana lowa nkata N'wantshurini ongeti a fike evugimamusi hikuva vakhale va te: "maxindyani a nga khani kambirhi". Mutsari u hlamusela matitwelo ya Max hi ku boxa leswaku:

> Ku ehleketa kunene hi Xifanisana, Magwendere a ku ntsee, a ri karhi hi mahlo ya yena ya miehleketo a n'wi vona Xifanisana yoleyo a n'wi vulaka. Ina, phyembe ra wansati lero sasekisa ximbitsi, ra xiyimo xo xalata mbilu, lero basa paa, ongeti ro hlamba hi rivisi, mhala yinene nyanisi! (p.236).

Ntshaho lowu wu kombisa rirhandzu ro enta leri Max a ri na rona eka Xifanisana, kambe xihoxo i ku va Xifanisana a ri nsati wa un'wana wanuna. Ku saseka ka yena a ku teka Max rinoko. A nga ha koti ku tilawula loko a ehleketa Xifanisana. Leswi hi swona a swi ta n'wi hoxa ekhombyeni hikuva a nga chavi no ya endyangwini wa N'wantshurini a ya hungasa ni nsati wa yena. Munhu ekaya ka yena a nga pimeriwi ku vuya, hikokwalaho na N'wantshurini u vone swi antswa ku ya jika ekaya a pfuxela hikuva entirhweni a va terekile. A rhandza nsati wa yena swinene, hikwalaho a tiyimisela ku n'wi tsakisa mikarhi hinkwayo. Leswi a fikeke navusiku u vone mihlolo ekaya ka yena hikuva Max a tiendle n'winyi wa muti. Xifanisana u hatle a luka rhengu ro tiponisa eka nuna hikuva a swi tiva leswaku a ta n'wi dlaya hi mavoko. Hikwalaho mutsari a boxaka leswaku:

University of Venda

> Ina, va talelwe, yena Xifanisana a nga ka a nga swi tshameli leswi, swa antswa a namba a songa rigoço ra ha tsakama. Ina swa antswa a phendla mindzhuva, Magwendere u ta sala a tilayitela, ivile i timhaka ta yena hinkwato leti. N'wi onye N'wantshurhi, bana mbyana yeyo ya tindleve ta mikupu (p.319).

Marito lama tshahiweke laha henhla ya kombisa leswaku Xifanisana na Max a va ri ekhombyeni hikuva N'wantshurini a fikile endyangwini wa yena. Xifanisana u vone swi antswa leswaku a baleka ku ri ndlela yo ponisa vutomi bya yena. A nga ri na mhaka leswaku Magwendere ku ta humelela yini ha yena, ivile a n'wi pharheka na hi nandzu leswaku hi yena musunguri wa timhaka leti ta vugangu. Max a ta sala a vona leswaku u yi huma njhani eka xinkankaka lexi a langutisane na xona. Vutomi a byi hanyeriwi himpela, Xifanisana u mitiwe hi xinyami. Hakunene a va talelwe, Max a ta endla yini xana, hikuva leyi a ku ri mhuti yo fela etinyaweni. Matimba a ri hava hikuva a kumekile endlwini ya un'wana wanuna. Mutsari u boxa leswaku:

> Ekamarini ya ku tshama eka yona, Magwendere loyi a nga rhanga hi ku sulundzasulundza esofeni a lwisa ku hatla a suka a yima, kutani a a yimile. A ri karhi a ku kubyaa, kubyaa, kubyaa hi ku chava. Ina, namuntlha a ri n'wi xele kambirhi. Matihlo ni vutsongo bya wona, a ya humile ya ri tani, ongeti i mbuti va yi sweke ni timhondzo, a ri karhi a endla vujingirijingiri, a lava ka ku phuvula hi kona (p.320).

Ntshaho lowu wu kombisa hi laha Max a yime tindleve hakona hikuva a nga swi tivi leswaku n'winyi wa muti u ta n'wi dlaya kumbe a n'wi ba kunene. Nandzu lowu a wu endleleke N'wantshuri a wu ringanele hi rifu hikuva i khale a karhi a onha miti ya vanhu. Namuntlha a hlangane na swona, a ta kala a komba laha tihomu ti nwaka kona mati. Leswi a ku ri mhangu ku tilavela. A ku nga ri ni ndlela ya baleka , hikokwalaho mutsari a boxaka leswaku:

> Hambi a swi ri swa yini swa ku rhandzana ni vavasati va vanhu mananoo! Yooo, yena Magwendere a fileee, u borile mananooo! A! hakunene namuntlha yena Magwendere u dye naxo. A a ku kumbe xiyisa lexi xi ta jinganyana xi chava, kambe a xi chavi hi lexi (pp.320-321).

© University of Venda

Ntshaho lowu wu kombisa ku tisola loku M[illegible]e a ri na kona embilwini. N'wantshurini a nga ri yena wo famba a chavisiwa hi toya ro fana na Magwendere, naswona munhu loko a kumekile emutini wa wanuna kuloni u hela matimba, a nge vi ni xo xi endla handle ko kombela ndzivalelo. A thwa a swi endla swo faya mindyangu ya vanhu hi ku xisetela vavasati lava, kambe namuntlha u hlangane na nghala hi yoxe. Max u ringete ku xavelela eka N'wantshurini a ku: "Vava u nga ndzi bi, a ndzi rhandzani na yena. Ndzi khongele vava u nga ndzi bi, yooo! Minooo!" (p.321).

Hi ntshaho lowu, Max a ri ku kombeleni ko tweriwa vusiwana hikuva a onhile. Hambileswi a swi vona leswaku timhaka ti bihile, u tlhela a tirhisa mavunwa a vula leswaku a nga rhandzani na yena Xifanisana. A rivala leswaku N'wantshurini u twile timhaka hinkwato leti a ti buriwa endzhaku ka muhono. Max u yisa emahlweni a vulavula vunwa endzhaku ka loko N'wantshurini a n'wi vutisile xivangelo xo ta emutini wa yena a ku:

> A ndzi tela nhlengo wa kereke vava, a ndzi tela nhlengo u nga ndzi bi, mali ya mujikelezo..a khomelele khwiri leri a ro luku, luku, luku! Mujikelezo vava, mujikelezooo! Mufundhisi Phakama wa ndzi dlayisa mhaneee! (p.321).

Magwendere a ringeta ku tisirhelela eka ntshaho lowu nga laha henhla. Xihoxo hi leswi a hemba hi kereke ni mufundhisi. Leswi hi swona swi nga ta vanga leswaku a ya a tshikileleka eka timhaka ta yena hikuva u kombisa ku sola emahlweni ka Xikwembu. A tsandzeka ku yimela swidyoho swa yena, hikuva a swi vona leswaku hakelo ya matikhomelo yo biha u le ku yi kumeni eka N'wantshurini loyi a ri eku n'wi beni hi swibakele. Hi nkarhi wolowo, N'wantshurini a bonga ku fana ni nghala, hi twa a ku: "Hi ri nta ku dlaya Magwendere. Teka ndzi ku nyika, teka ndzi ku nyika xibakele mina wa ka Manyika-Hi-Mbita. Teka ndzi ku nyika nakambe makhwiri lawa" (p.322).

Ntshaho lowu wu kombisa hakelo leyi Max a ri eku yi kumeni yo tlangela emindyangwini ya vanhu. A nga kona munhu loyi a ta tikhoma loko a onhakeriwile hi ndlela leyi, N'wantshurini a boha hi xiyimo no tala mbilu ku kondza a ba Max hi ndlela leyi. Hakunene a swi vava no terisa vusiwana, hikwalaho Max a nga yimi ku va a kombela ndzivalelo a ku:

> U nga ndzi bi vava, u nga ndzi dlayi Tatana Manyike ndzi khongele. Hii, hii, hii, ku kalakala Magwendere a ri karhi a ha kukuvalakukuvala hi ku twa ku vava. U nga ndzi bi vava, u nga

© University of Venda

University of Venda

> ndzi bi ndzi ta ku nyika ma[illegible]marhu ya tirhandi. Yooo! (p.322).

Hakunene Magwendere a ri eku twisiweni ka ku vava. U fike eka xiyimo xo va a khongela N'wantshurini a tshika ku khongela Xikwembu lexi ku nga xona xi nga ta n'wi ponisa eka ndzingo lowu a tinghenisile eka wona. Mali a yi nga ta susa xivati lexi a xi vangeke embilwini ya N'watshurini loyi a bohiwa hi xiyimo ku va a n'wi twisa ku vava hi ndlela leyi. Max a swi vona leswaku u n'wi dyoherile N'wantshurini u tiyisa ehansi hi ku vula leswaku:

> A ndzi lwi vava, a ndzi lwi. Ndzi nga lwa ni munhu ndzi karhi ndzi n'wi dyoherile na vava naa? Ku vula Magwendere a ri karhi a ha tiphutsele nhloko hi mavoko lamo dyu, dyu, dyu, a ringeta hambi ku ri ku yi tumbeta hi khumbi. Ndzi ku dyoherile wa ka Manyike, a wu ndzi rivaleri mbuya vava (p.322).

Ntshaho lowu wu kombisa hi ndlela leyi Max a ri ku tweni ka ku vava hakona. Sweswi a pfumela leswaku u dyohile. Mhaka ya nhlengo wa kereke a yi n'wi pfunangi nchumu hikuva a ya ri mavunwa ya rihlaza. Hi ntiyiso a nga ri na matimba yo lwa hikuva a dyohile hakunene. Kambe u tlhela a onha hi ku vula leswaku ku va a rhandza vavasati u lo loyiwa, loko a karhi a kombela ndzivalelo eka N'wantshurini u boxa ni vito ra munhu loyi a nga n'wi lowela eka va ka mhani a ku:

> Ndzi rivaleli Manyike, entiyisweni a ndzi tiendli va lo ndzi lowa, ndzi lowe hi Shikuhele vava. Ndzi rivaleleni Tatana Manyike, a ndzi hembi, a ndzi hembi, i noyi luya Shikuhele a nga ndzi gadhla, a ndzi kombeketela evavasatini. Yooo! U ndzi dlele mananooo! (p.322).

Marito lama boxiweke hi Max eka ntshaho lowu nga laha henhla a ya nga ri ntiyiso hikuva Shikuhele a nga ngheni helo eka mhaka leyi, kambe Max a twa ku vava ka swibakele swa N'wantshurini. Timhaka ta Max a ti tele ngopfu, a lumbeta vanhu swi nga heli hikokwalaho ko twa ku vava, u yisa emahlweni Max a ku:

> Vavooo, yima ndzi huma ni ntiyiso, a va a tlakusela ni mavoko ehenhla, ku ri ku komba N'wantshurini leswaku i ntiyiso leswaku yena Magwendere a nga le ku lweni wa tichavela kumbe a nga

© University of Venda

n'wi hoxa mpama wun'we[illegible]hela, kumbe a n'wi raha kunene a n'wi tshika. Yima ndzi ku byela ntiyiso wa kona hinkwawo vava me, yooo! Mananooo! Ndzi ku dyoherile wa ka Manyike. Timhaka ti te na Xifanisana, i Xifanisana loyi a a hamba a . . . (pp.322-323).

Ntshaho lowu wu kombisa hi laha Max a fike eka xiyimo lexi a nga ha swi tivi leswaku a nga ku yini. A veka nandzu eka vanhu lava nga hava. Sweswi u vona swi antswa ku va a vula leswaku Xifanisana hi yena a nga sungula mhaka leyi ya vugangu hi ku boxa leswaku:

> O ndzi langutisa, a ndzi tshayitela ni matihlo, a ndzi swondzolota vava. Ndzi khongele vava, ndzi khongele hosi yanga. Matlharhi ehansi, matlharhi ehansi vava. Yooo! U ndzi phyandlasa tihlo vavooo, yooo, hambi nto swi yini minooo! (p.323).

Marito lama vuleke hi Max laha henhla ya kombisa ku pfumala vutihlamuleri. A dyoherile N'wantshurini a tlhela a kombela ku rivaleriwa ko tala, ni ku n'wi khongela ongeti wo va Xikwembu, kambe swi nga pfuni nchumu. Max a fanele a nga hembelangi Xifanisana hikuva N'wantshurini a swi vona leswaku u pharha vanhu hi milandzu hikokwalaho ko twa swivuri leswi a swi n'wi nela. Hinkwaswo a swi n'wi pfunangi nchumu hikuva N'wantshurini o nyanya ku siringiwa hi mavunwa ya Max, kutani a tlhela a n'wi tala ehenhla futhi. Mutsari u boxa leswaku:

> Magwendere a tshungatshungeka ni ku vumbulukavumbuluka kwalaho hansi a a wele kona, a raharaha ni masofa. A nga to swi yini mananoo! Phela belo ra xiyisa lexi a ra ha ri rona! Naswona a xi buli, xi tiyimisele ku n'wi dlaya, *sepoko* xi vula yena. Swa antswa a lurha a ku whi, kumbe xi nga n'wi tshika xi ehleketa leswaku kumbe xi n'wi dlele. Hiloko kunene a lurha a ku whi, ni ku tshukutshuku a nga endli (p.324).

Ntshaho lowu wu kombisa rhengu ra kahle leri Max a ri lukeke ku tlula ku hembela vanhu naswona a swi vona leswaku a swi Kalangi swi endla ku ri a tshikiwa hi N'wantshurini. Mhaka leyi yo tifisa hi yona a yi ta endla leswaku a pona hikuva a ringetile hinkwaswo kambe Manyike a nga n'wi tshiki. Hi ntiyiso a tiyimisele ku n'wi dlaya a fa, nyaa! Leswi Max a tipfarisile mahlo a endla ongeti u lo fa, u tsandzeke ku tiyisela ku tifisa loko a vona okapi leyi a yi khomiwile hi

© University of Venda

N'wantshurini. Mutsari u boxa leswaku Max u tlhele a sungula ku kalakala, a kombela ku rivaleriwa ni ku tweriwa vusiwana. Kutani N'wantshurini a endla leswi landzelaka:

> A va a wu tshika mukwana, wu fika wu tshama hilaha ko tani, etsheveni ra Mgwendere, Magwendere: "yoo! Swimatana khiri, khiri, khiri! Swi huma hi le nengeni wa buruku leri a ri ri sudi, laha a a yime kona, ku tekana ku ku ndzeeeeelu! "u nga ndzi tlhavi tatana Manyike, u nga ndzi tlhavi u ta ndzi dlaya. Ndzi be kunene hi swibakele! (a kangatela nhloko) bana vava, bana tatana Manyike u tiphina (p.325).

Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku N'wantshurini a tiyimiserile ku heta hi Max. Mukwana a wu tiyiseleki, hikwalaho Max ni vunjhingha bya yena u boheke ku ti onhela hi mhaka yo chuha. U ye mahlweni a kombela ku rivaleriwa no tinyiketela leswaku a n'wi ba kunene a tshika ku n'wi tlhava hikuva a ri vona kwatelo ra nuna loyi ku ri a ri nge n'wi hanyisi, a ta n'wi dlaya hakunene. Hikokwalaho ka xiyimo lexo tika, Max u swi vone xikan'we leswaku ku tshama hi ku dyohela vanhu swi n'wi hoxe ekhombyeni hikuva wa boheka ku swi riha hinkwaswo, hikwalaho mutsari a boxaka leswaku:

> Loko munhu a okela ndzilo exikhwameni, swiambalo swa yena swi ta tshwa! Loyi a kandziyaka makala ya ndzilo, u ta duvuka mikondzo, swi tano ni le ka munhu loyi a etlelaka ni nsati wa un'wana, un'wana ni un'wana loyi a khumbaka nsati wa makelani a nge poni, khamba loko ro tshuka ri kumiwile ri ta riha ka 7 (p.326).

Hi ntshaho lowu mutsari u kombisa hi ndlela leyi Max a ri eku tweni ka ku vava hakona. A swi endleki leswaku munhu a hanya hi ku homboloka erixakeni a nga hakeli. Wa boheka ku riha milandzu ya yena hi ntalo. N'wantshurini a nga lavi ku twa nchumu. A nga ta swi kota ku lovola nsati a lovolela yena, a ri eku twiseni ka Max ku vava. Mutsari u boxa leswaku Max a karhi a cema hi ku twa ku vava a ku: "Yooo! Mhaneee! Ndzi file minoooo! N'wantshurini wa ndzi dlaya minoo! Hii, hii, hiii!... a ri karhi a ringeta ku vhika mukwana hi mavoko lawa a ya lo tshwukelana ni tingati" (p.326).

Leyi hi yona hakelo ya vumbabva bya Max. I khale a hanya hi vunkungundzwana, namuntlha a fikile evugimamusi. A ehleketa leswaku u ta helela kwihi ni vutomi lebyi. Leswi swi ta endla

© University of Venda

ni leswaku van'wana va chava ku tlangela ku hlayisa ngwini ya vanhu. Hikokwalaho ko twa ku vava, Magwendere a ringeta matshalatshala yo ponisa vutomi bya yena. Leswi yindlu ya ka N'wantshurini a yi tiva hi vuenti, mutsari u boxa leswaku u tlule a enghena eka yin'wana ya tikamara hi ku lava ku tiponisa. Mutsari u hlamusela leswi lanczelaka mayelano na Max a ku:

> A kala Magwendere hi ku twa ku vava, a tlula a nghena ekamareni ya va ka N'wantshurini ya ku etlela eka yona, laha a nga fika hi ku tsundzuka Xifasiterana lexi a xi ri kwalaho, a tihoxa kunene ehenhla ka mubedwa, a va a xi galela leswaku a ta mpyaka hi xona. Kambe mukwana wu n'wi landza ni kwalaho xifasiteranini. Teka u wu twa! Teka u wu twa Magwendere enhlanini ni le ka switshamo swa wena leswo nona, swa wanuna wa njhovo (p.327).

Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku Max a nga naveli ku hundza emisaveni, hikwalaho a ringeta hi tindlela hinkwato ku va a tiponisa eka Xifamona lexi a hlanganile na xona. U kale a ringana ni le xifasiteranini hambileswi a ri nkulu wa munhu hikuva vutomi a byi hanyeriwi. N'wantshurini a nga kalangi a n'wi tshika, u yise emahlweni a n'wi tlhavetela hi mukwana lowu a wu khomile. Xinyami xa vusiku xi mitile Max ku kala a ya hlangana na Sathana eka xivono lexi a nga va na xona. Sathana a tile ku ta teka murhandziwa wa yena leswaku a ta wisa maxangu ya misava, hikuva mutsari u boxa leswaku: "Endzhaku ka ku yima, xi va xi n'wi tlhava hi mahlo lama na wona a ma pfuta ndzilo, xi ku meno cinii, xi ku hi voko xi ku n'wi gi, xi ku: " a hi fambe m'nghaname (p.332)."

Hi ntshaho lowu, mutsari u lava ku hi kombisa leswaku mahetelelo ya Max a ya vava. Vutlhari bya yena a byi fike emakumu. Xikwembu a xi n'wi fularherile. Sathana a n'wi landzile leswaku va ta kota ku ya tshama swin'we hikuva a ri n'wana wa yena wo tshembeka. Ndhawu leyi Max a ya eka yona a yi nga hlayisekangi hikuva a yi nun'hwa ndzilo. A ku ri hava xo xi endla hikuva tilo a nga kalangi a ri tirhela. A boheka ku famba na tatana wa yena loyi a n'wi tsakisa hi masiku, kutani a ta ya riha swidyoho swa yena hinkwaswo. Hikwalaho theme ra *Poetic Justice* ri paluxekile eka tsalwa leri hikuva Max hi yena a xanisa vanhu kutani a kuma tihakelo to hambanahambana ku kala a ya hlangana ni xivandzana. Hinkwaswo leswi Max a swi n'wi fanerile hikuva a onha erixakeni.

Max a ri ni nsele wa xiloyi. A hanya hi ndlela ya tihanyi. A tiendla munhu wo lulama ni rirhandzu, kasi mbilu ya yena a yi tumbete vuxungu lebyo dlaya. A tshama a karhi a twisa

© University of Venda

vanhu ku vava. Swikombiso a swi vona ku ton'wini bya yena leswi a swi n'wi tsundzuxa hi hanyelo ra yena ro biha kambe a tiarisa. A ya emahlweni no onhela vanhu. Hakelo leyi a yi kumeke yi n'wi ringanile hikuva i khale vanhu va xaniseka hikwalaho ka vumbabva bya yena, ku getsela ka meno a ku n'wi fanerile.

Xifanisana u kumile hakelo yo vava hikwalaho ko tinghenisa eka mhaka ya vugangu a ri evukatini, leswi swi kombisaka leswaku a nga tshembekangi eka nuna wakwe. Loko a kotile ku baleka vukarhi bya N'wantshurini u ti sorile eka maendlelo ya yena lamo homboloka Mutsari u boxa leswi landzelaka mayelana na yena a ku: "Yoo! Hi ko loko vukati bya yena Xifanisana byi filee. Yoo! Mafotsotso u n'wi dlayise vukati mananooo! (p.319).

Hakelo ya swiendlo swa Xifanisana leswo homboloka ku ve ku onhakeriwa hi vukati lebyi a byi rhandza hikwalaho ko yengiwa hi Max Magwendere.

7.4 NKATSAKANYO WA NDZIMA

Eka tsalwa ra ***I vutomi*** na ***A hi fambe M'nghaname*** mutsari u paluxile hungu hi ndlela leyi humeselaka theme ra *Poetic Justice* erivaleni. Eka matsalwa lawa, swimunhuhatwa swo tala a swi hanya vutomi byo biha, byo tikukumuxa xikan'we ni makwanga, kambe swin'wana a swi hanya hi ndlela leyinene swi tlhela swi kuma tihakelo leto biha. Swin'wana a swi nga ri na mahanyelo lamanene kambe swi hakeriwile hi vunene. Hambiloko swivutiso swi ri kona exikarhi leswaku hikokwalaho ka yini lava endleke leswinene va hakeriwa hi leswo bihi, kasi lava endleke swo biha va hakeriwa hi vunene, swi tlhela swi va kona swimunhuhatwa leswi swi kumeke tihakelo leti ringaneleke swiendlo swa swona.

Tsalwa ra ***I vutomi*** ri kombisile hi ndlela leyi Sekhukhune, Dlayani na Hlomani va gweviweke va ya tshama ekhotsweni tanihi hakelo ya swiendlo swa vona, leswi swi hi kombisaka hi ku hetiseka leswi theme ra hakelo ya swiendlo ri vulaka swona. Hi le tlhelo, tsalwa leri ri tlhela ri kombisa hi Jordaan loyi a nga ri ni mahanyelo kambe u hakeriwile hi leswinene hikuva u kumile cheke leyi a nga yi dzukelangi nyuku. Hi ntiyiso mali a yi fanele yi nyikiwe Davula loyi a nga pfuna maphorisa ku khoma swigevenga kambe a swi vangi tano hikwalaho hi boxaka leswaku theme ra *Poetic Justice* ri paluxekile hi ku hetiseka hikuva a hi mikarhi hinkwayo munhu a kumaka hakelo leyi fambelanaka na vutomi bya yena ku fana na Davula na Jordaan.

Eka tsalwa ra ***A hi fambe M'nghaname***, Nzukwa loyi a ri mbabva u kumile tihakelo to hambanahambana kambe a nga kolwi hi tona hikuva a nga cinci vutomi hambiloko a vona swixungeto leswo biha. A omelela eka vutomi byo bola lebyi n'wi vangeleke ku getsela ka meno hikuva a xanisa vanhu hi tindlela to hambana. Swimunhuhatwa swo tala swi

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

onhakeriwile hi vutomi hikokwalaho ka Nzukwa kambe eku heteleleni u vuye a kuma mbuyelo wa mihandzu leyi a yi byaleke. Hikokwalaho ka sweswo, nhlamuselo ya theme ra hakelo ya swiendlo ri paluxekile hi ku eneta eka vahlayi, vaxopaxopi ni le ka vutomi hi ku angarhela. Hakelo leyi kumiweke hi Nzukwa eka tsalwa leri i xikombiso xa kahle eka vanhu leswaku va nga tshuki va hanya hi vumbabva hikuva byi ta va peta nhloko.

Hi ku katsakanya hi nga vula leswaku theme ra *Poetic Justice* ri kombisa leswaku swiendlo swin'wana na swin'wana swi fanele ku va na hakelo, yi nga va leyinene kumbe leyo biha. Hakelo leyi kumekaka yi na mbuyelo wo vava wu tlhela wu nga papaleteki lowu munhu a wu kumaka hikokwalaho ka swiendlo swa yena leswo homboloka. Hambiswiritano eka theme leri hi kuma leswaku mikarhi yin'wana ku va ni ku hambana hi tlhelo ra tihakelo ta swiendlo.

Ndzima leyi landzelaka yi ta nyika swibumabumelo, leswi kumiweke eka ndzavisiso ni ku dlayelela ndzavisiso lowu.

© University of Venda

8. NKATSAKANYO, LESWI KUMEKEKE NA SWIBUMABUMELO SWA NDZAVISISO

8.1. MANGHENELO

Ndzima ya nhungu yi nyika nkatsakanyo wa ndzavisiso wa ku xopaxopa hakelo ya swiendlo eka tinovhele ta Xitsonga ta nhungu leti hlawuriweke. Ndzavisiso lowu wu tlhele wu ba ndzilikano exikarhi ka theme ra *Doctrine of retribution* na ra *Poetic Justice*.

8.2 NKATSAKANYO WA NDZAVISISO

Xikongomelonkulu xa ndzavisiso lowu a ku ri ku xopaxopa hi vuenti theme ra hakelo ya swiendlo hilaha ri paluxiweke hakona eka tinovhele ta nhungu ta Xitsonga leti landzelaka: **Nsuku wa mina** (1992) hi Chauke WR; **Ndzi ta nwi kuma** (1983) hi Chauke WR; **Nwaninginingi ma ka tindleve** (1978) hi Thuketana FA; **Ndzi ngo ti nciki** (1987) hi Thuketana FA; **Makumu ya vutomi byebyo** (1979) hi Myeni EMC; **Vutomi I vhilwa** (1995) hi Mgiba NR, **I vutomi** (1998) hi Lubisi CM na **A hi fambe M'nghaname** (2011) hi Thuketana FA. Eka ndzima yo sungula ku kaneriwile hi nsusumeto, xikongomelo, swivutiso swa ndzavisiso na nkoka wa ndzavisiso. Ku tlhele ku kaneriwa hi nongonoko wa tindzima leti vumbeke ndzavisiso lowu.

Ndzima ya vumbirhi yi kanerile hi vuxokoxoko hi mitirho leyi endliweke hi valavisisi van'wana mayelana ni matsalwa yo hambanahambana ya Xitsonga. Xikongomelo xa ndzima leyi a ku ri ku kombisa hilaha valavisisi va endleke hakona milavisiso ya vona ehenhla ka nhlokomhaka ya ndzavisiso lowu. Leswi hi swona swi nga pfuna mulavisisi ku kota ku pfala mavangwa lama a ma ri kona eka milavisiso ya vona.

Ndzima ya vunharhu yi xopaxopile maendlelo lama tirhisiweke ku xopaxopa matsalwa lama hlawuriweke ku humesela erivaleni theme ra hakelo ya swiendlo. Ndzima ya vumune yi xopaxopile matsalwa ya WR Chauke ya **Nsuku wa mina** (1992) na **Ndzi ta nwi kuma** (1983). Ndzima ya ntlhanu yona yi langutile matsalwa ya FA Thuketana ya **Nwaninginingi ma ka tindleve** (1978) na **Ndzi ngo ti nciki** (1987). Ndzima ya vuntsevu yi kanerile hakelo ya swiendlo eka matsalwa ya **Makumu ya vutomi byebyo** (1979) hi EMC Myeni na **Vutomi I vhilwa** (1995) hi NR Mgiba. Ndzima ya vukombo yi kanerile hakelo ya swiendlo eka matsalwa ya **I vutomi** (1998) hi CM Lubisi na **A hi fambe mnghaname** (2011) hi FA Thuketana.

© University of Venda

8.3 LESWI NDZAVISISO LOWU WU SWI KUMEKE HI KU ANGARHELA

Ndzavisiso lowu wu kumile leswaku swimunhuhatwa eka matsalwa lama hlawuriweke swi kumile tihakelo to hambanahambana hi ku landza swiendlo swa swona. Eka ndzavisiso lowu hi kumile leswaku eka hinkwaswo leswi swimunhuhatwa swi swi endleke eka tinovhele leti hlawuriweke swi kume hakelo hi ku ya hi mpimo wo fambelana ni leswi swi swi endleke. Leswi swi tiyisisa leswaku munhu un'wana na un'wana u kuma tshovelo wa leswi a swi byeleke. Eka ndzavisiso lowu hi kumile leswaku swimunhuhatwa swo tala a swi rhandza ku dya laha swi nga rimangiki kona. Swimunhuhatwa swin'wana a swi hanya hi ndlela leyinene kambe swi hakeriwile hi leswo biha, swin'wana swi kumile tihakelo leto biha ku ya hi mitirho ya swona leyo homboloka leswi hi ntiyiso swi faneleke ku va xiswona.

Ndzavisiso lowu wu kombisile leswaku eka tsalwa ra **Nsuku wa mina** mutsari u paluxile hungu hi ndlela leyi humeselaka theme ra hakelo ya swiendlo erivaleni. Eka tsalwa leri hi kumile leswaku swimunhuhatwa a swi tirha mitirho ya manyala hi ku lava ku tifumisa hi mali leyi va nga yi dzukelangi nyuku. Xin'wana lexi hi xi kumeke hileswaku a hi hinkwaswo swimunhuhatwa a swi ri vabihi kambe swi nghenile eka vubihi hi ku vangeriwa. Ku va swi pfumerile ku nghena eka ntirho lowu wu nga swi peta nhloko. Smith tanihi un'wana wa swimunhuhatwa u va hundzule vabihi. Leswi swi endle leswaku swimunhuhatwa swin'wana swi hakeriwa hi rifu. Hambi a ri yena Smith loyi a vangeleke swimunhuhatwa leswi rifu, u tsandzekile ku kuma nsuku lowu a wu lava hambileswi makunguhatele ya yena ya timhaka a ya kombisa vutlhari na ku tiyimisela. Kasi eka tsalwa ra **Ndzi ta n'wi kuma**, swimunhuhatwa swi kumile tihakelo to hambana ehenhla ka swiendlo swa swona. Mantengu, M'zamani na Zorro ni swigevenga swin'wana va kumile hakelo leyi a yi va ringanile, ku nga rifu ni ku ya tshama ekhotsweni ehenhla ka mitirho ya vona yo homboloka.

Eka tsalwa ra **N'waninginingi ma ka tindleve** mutsari u paluxile swimunhuhatwa swo fana na Galachana, Phatimana na Khegu swi ri swigevenga swa xiyimo xa le henhla. Va khumbekile eka ku tlhakisiwa ka Khensani, n'wana wa n'wamabindzu Pitirosi Maluleke. Eku heteleleni swimunhuhatwa leswi swi hlangana ni rifu ra swona hi ndlela yo chavisa swinene. Hakelo ya swiendlo swa vona yi va hi tindlela to hambanahambana. Phatimana loko a ri karhi a balekela maphorisa u wa hi movha ivi a hetelela a dlawa hi nyoka hi ndlela ya tihanyi swinene. Kasi eka tsalwa ra **Ndzi ngo Tinciki!** hi kuma swimunhuhatwa swi karhi swi kuma tihakelo letinene kasi swin'wana swi hakeriwa hi ndlela yo biha. Rice na mana wa yena N'wa-Xitlhelana va kuma hakelo yo biha kambe va nga ri vabihi. Va hlangana ni rifu hi ndlela yo vava hikokwalaho ko khomiwa hi ndlela ya tihanyi hi Ntekele

© University of Venda

Eka tsalwa ra **Makumu ya vutomi byeby**[illegible] leswaku swimunhuhatwa Olivia na Abby va hakeriwa hi tindlela to hambanahambana. Olivia u kumile hakelo ya vudlakuta bya yena kasi Abby u kumile hakelo ya rifu endzhaku ka ku onha endyangwini wa Japi. Kasi eka tsalwa ra **Vutomi i vhilwa**, Mariya, Dudu na Thokozile va kumile tihakelo to vava ehenhla ka mahanyelo ya vona yo homboloka. A va vanga na nkateko wo hundza emisaveni, kambe ku hanya eka vona a swi fana na rifu. Tomasi a nga lahlekeriwangi hi nchumu evuton'wini hikuva a ri wanuna wa vutihlamuleri, hikokwalaho a nga pfumelelanga nsati wa yena Zodwa ku n'wi lawula. U tlhele a kota ku rivalela mana wa yena ni vamakwavo. Hambiloko Tomasi a va rivalerile, a va dyeka etimbilwini ta vona hikuva a va sale na xilondzo xa vutomi.

Eka tsalwa ra **I vutomi** mutsari u paluxile hungu hi ndlela leyi humeselaka theme ra hakelo ya swiendlo erivaleni. Eka tsalwa leri, hi kuma tinxaka timbirhi ta swimunhuhatwa, ku na lava a va endla leswinene erixakeni ku tlhela ku va na lava a va hanya hi ku homboloka. Eku heteleleni lavo hanya hi vunene va kume tihakelo to ka ti nga tsakisi, lavo hanya hi vubihi va kume tihakelo letinene. Hi tlhelo rin'wana swimunhuhatwa swi kumile leswi swi swi ringaneke hikuva ehenhla ka vubihi bya vona va gweviwile va ya tshama ekhotsweni ku ri ndlela yo riha milandzu ya vona. Theme ra *Poetic Justice* ri paluxekile hi ku hetiseka loko hi langutisa tinxaka ta tihakelo leti kumiweke hi swimunhuhatwa eka matsalwa hinkwawo.

Eka tsalwa ra **A hi fambe M'nghaname** mutsari u fikelerile ku va a hlamusela hungu hi ndlela leyi paluxaka theme ra *Poetic Justice*. Max a hanya hi ndlela yo homboloka, a tshama a karhi a kuma tihakelo to hambanahambana kambe a nga tshiki mahanyelo ya yena yo biha. Manyala lama a ma endla erixakeni a ya tele ngopfu naswona a fe mapfalo, a nga swi voni ku ri xihoxo leswi a hanyisa xiswona. Hikokwalaho ko tolovela mahanyelo lamo bola, u ye a ya tlangela endyangwini wa N'wantshurini kutani vutlhari bya yena byi helela kwalaho hikuva a hlanganile na ntangha yakwe. Hambiloko a ponile eka mikarhi leyi nga hundza, eku heteleleni u kumile hakelo leyo biha leswi hi paluxelaka theme ra hakelo ya swiendlo.

8.4 SWIBUMABUMELO

Ndzavisiso lowu a wu kongomisiwile eka nxopaxopo wa hakelo ya swiendlo tanihi laha swi vonakaka ha kona eka matsalwa ya tinovhele ta Xitsonga ku nga **Nsuku wa mina** (1992) hi Chauke WR; **Ndzi ta n'wi kuma** (1983) hi Chauke WR; **N'waninginingi ma ka tindleve** (1978) hi Thuketana FA; **Ndzi ngo tinciki!** (1987) hi Thuketana FA; **Makumu ya vutomi**

© University of Venda

byebyo (1979) hi Myeni EMC; **Vutomi** [illegible] (1995) hi Mgiba NR na **I vutomi** (1998) hi Lubisi CM, **A hi fambe M'nghaname** (2011) hi Thuketana FA. Hi nga bumabumela leswi landzelaka:

- Valavisisi va lavisisa hi hakelo ya swiendlo eka tinxaka tin'wana ta matsalwa. Xik. mitlangu na swirungulwana.
- Valavisisi va fanele ku xopaxopa hi matheme man'wana lama ya nga si xopaxopiwaka ku fuwisa ririmi ra Xitsonga.
- Eka mihlangano ya vantshwa swa laveka leswaku va tsundzuxiwa hi mhaka ya mahanyelo lamanene. Xik, ku va va tirhisa swidzidziharisi swi ta va vangela mbuyelo lowo biha. Va nga ha khomiwa hi mavabyi ya rifuva, ku hlangana nhloko, mavabyi ya tinsu, mfukuzana ya ngati ni man'wana ya tala.
- Ndzawulo ya mitlangu, vutshila na ndhavuko yi fanele ku vumba mihlangano yo hambanahambana ku hlohlotela vantshwa ku tinghenelerisa eka mitlangu leswaku miehleketo ya vona yi ta huma eka leswo homboloka. Hikwalaho ka sweswo, van'wana va nga tikumela mitirho leyinene leyi nga ta va vuyerisa evuton'wini.
- Mfumo wu fanele ku tikisa swigwevo eka lava va voniweke milandzu leswaku ku ta va dyondzo ni le ka lava a va ehleketa ku endla leswo homboloka.
- Vafundhisi etikerekeni va fanele ku rhamba swivulavuri swo huma eka mihlangano yo hambana ku ta va ta dyondzisa vantshwa eka swiyenge swo hambanahambana leswaku va ta kota ku tiva ku hambanisa leswo biha eka leswo saseka, hikuva van'wana va endla swihoxo hikokwalaho ko pfumala vutivi. Hinkwaswo leswi swi nga pfuna leswaku va va vantshwa lava nga ni vutihlamuleri erixakeni.
- Vatswari emindyangwini va fanele ku ka va nga seketeli mitirho yo biha leyi vana va yi endlaka. Xik, loko n'wana a vuya ni swilo swo karhi ekaya leswi xaviweke hi mali ku ve a nga tirhi, swi fanele ku xiyisisiwa hi vatswari leswaku mali yo xava u yi kuma kwihi. Hikwalaho ka sweswo, mutswari a nga kota ku vona vutomi lebyi byi hanyiwaka hi n'wana loko a ri ehandle kutani a hatla a kota ku kuma tindlela to n'wi sivela no n'wi tshinya. Vana lava va bambateriwaka ekaya va tala ku va na swiphiqo na switandzhaku swo biha evuton'wini.

© University of Venda

University of Venda

- Loko a swi endlaka, mfumo a wu ta pfala mavhengele hinkwawo yo xavisa swipyopyi hikuva vantshwa va endla swihoxo swo tala loko va ri ehansi ka ntshikelelo wa swipyopyi kutani swi va vangela mbuyelo wo biha evuton'wini.

- Vadyondzisi eswikolweni va nga dyondzisa va tshikelela nkoka wa ku loko munhu a endla leswo biha erixakeni u ta kuma hakelo ya swiendlo swa yena leswo biha.

© University of Venda

8.5 TIBUKU LETI TIRHISIWEKE

8.5.1 MATSALWA LAWA YA XOPAXOPIWEKE

Chauke, W.R., 1993, Ndzi ta nwi kuma, De Jager-Haum Publishers, Cape Town.

Chauke, W.R., 1997, Nsuku wa mina, Read well publishers, Pietersburg .

Lubisi, C.M ., 1998, I vutomi, Maskew miller long man (pty) Ltd, Cape town.

Mgiba, N.R., 1995, Vutomi i vhilwa, Heinemann Publishers (Pty) Ltd, Johannesburg.

Miyen, E.Mc., 1979, Makumu ya vutomi byebyo, J.L Van Schaik Publishers Hatfield, Pretoria.

Thuketana, F.A., 1978, N'waninginingi ma ka tindleve, Sasavona Publishers, Braamfontein.

Thuketana, F.A ., 1987, Ndzi ngo tinciki! Sasavona Publishers, Braamfontein

Thuketana, F.A., 2011, A hi fambe M'nghaname, Timbila Publishing, Elim.

8.5.1 TIBUKU TIN'WANA LETI TIRHISIWEKE

Abrahams, C., 1971, Language of Cities, Penguin Group Publishers, USA.

Asher, R.E &Simpson, J.M.Y., 1994, The Encyclopaedia of Language Linguistics, Volume 4, Pargamon, University of Michigan Press.

Baloyi, H.D, 2010, The use of code switching from Xitsonga to English as a conversational strategy, Unpublished Masters Article, University of Limpopo.

Barnhart, C.L & Thorndike, E.L 1962, Thorndike-Barnhart advanced junior dictionary,Scott, Foresman, Chicago

Bill, M.C & Masunga, S.H., 1985, Mbita ya vutivi: Tibuku ta Xitsonga 1883, Sasavona publishers, Braamfontein.

Brown, E.B., 1993, Ethnic Conflict and International security, Priceton University press, Columbia

Chandler, D., 1994, Semiotics for beginners,Routledge publishers,London.

© University of Venda

University of Venda

Chauke, M.T., 1998, Some Narrotological Studies of the Novels of F.A Thuketana, Unpublished Master's Article, Unisa.

Chauke, O.R., 1998, The Novels of M.J Maluleke, Unpublished Master's Article, Rand Afrikaans University

Cowie, A.P., 1989, A Dictionary of modern critical terms, Routledge publishers, London.

Cuddon, J.A., 1998, A Dictionary of Literary Terms and Literary Theory, Wiley press, USA.

Cummings, R., 1922, An Approach to Literature, Harper and Row Publishers, New York.

Dutton, E.P., 1986, Visiting the art Museum; Allen publishers, New York.

Eco, U., 1976, A theory of Semiotics, Bloomington, Indiana University Press.

Franklin, S., Celia, L & Stacey., 1996, Feminism and cultural studies: Pasts, Presents, and Futures, In Storey Publishers.

Fowler, H. W & Fowler, F. G. 1919, The concise Oxford dictionary of current English, Oxford The Clarendon Press, Oxford, United Kingdom

Golele, N.C.P., 2002, Ririmi ra tinovhele ta nhungu ta Xitsonga, Unpublished Doctrine article, Unisa.

Grace, N., 1965, Poems of inspiration and courage, Harper and Row Publishers, New York.

Gray, H., 1985, The Anatomy Longman Dictionary, Febiger publishers, Philadelphia.

Heese, M. &Lawton, R., 1988, The Owl Critic: An Introduction to Literary Criticism National book publishers, Good Wood.

Hendry, G.G., 1991, The Heart of the matters, University of South Carolina Press, Columbia.

Hendry, J.O., 1991, Approach to short study, Maskew miller Longman Ltd,Cape Town.

Kahari, G.P., 1990, The Rise of the Shona Novel: A study in development,1890-1984, Mambo Gweru publishing company, Zimbabwe.

Knott, B., 1977, Caulder's Badget, Ace books press, Chicago.

Langholz, L.V., 1975, Hidden Myth: Structure and symbolism in advertising,Heinemann Educational Publisher, RSA.

© University of Venda

Machete, H.A, 2001, Dyondzo ya tin'wana ta tinovhele ta Xitsonga: 1983-1998, Unpublished Masters Article, University of Limpopo.

University of Venda
Creating Future Leaders

Marivate, C.T.D., 1984, Xitsonga Guide I, University of South Africa Press,Pretoria.

Martin,G., 1996, Meanings and origins. London, Virtual Business, Press, London.

Maswanganyi, T.B., 2009, Hakelo ya swiendlo eka tsalwa ra N'waninginingi ma ka tindleve hi F.A Thuketana Unpublished Masters Article, University of Limpopo.

Mckee, A ., 2003, Textual analysis: A beginner's Guide, Sage Publications Ltd, London.

McMillan, J.H & Schumacher, S., 2010, Research in education, Pearson publishers, Boston.

Mitchel, R., 1979, Less than words can say, Glossboro state college publishers, New Jersey.

Mouton, J., 2001, The practice of social research, University press, Cape Town Press London.

Msimeki, B.E, 1998, Characterization in Murhandziwani and Manyunyu ya xitsotso, Unpublished Masters Article, University of Johannesburg.

Nkuzana, K.J, 1996, A critical Assessment of B.K.M Mtombeni 's Creative works, Unpublished Doctrine article, Unisa.

Noth, W, 1995, Handbook of Semiotics, Bloomington, Indiana University Press.

Peck, J & Martin, C., 1993, Literary Terms and Criticism, Macmillan Publishers, UK

Ridout, J & Clark E.R., 1983, Review of Educational research, Rand McNally College Publishing, Chicago.

Rikhotso, F., 1989, Vatsari va Vatsonga, Shuter & Shooter, South Africa

Rikhotso M.E, 2009, Nxopaxopo wa nkucetelo wa vamanana eka vana vona hilaha swi paluxiwaka hakona eka matsalwa ya *Sasavona, U Khanya Mani?, Vutomi I Vhilwa hi N.R Mgiba na Ximambana,* Unpublished Masters article, University of Venda.

Rimmon – Kenan S, 1983, Narrative Fiction contemporary poetics, Routledge Publishers, New York.

Roberts, J, 1977, The "Unknown" Reality Volume I, Ambes Allen press, Pretince Hall.

Rymer, T., 1678, Tragedies of the Last Age Considered 1678, Richard Tonfon publishers, London

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Schreiber, S. M., 1965, An Introduction to Literary Criticism, Pergamon Press, Oxford United Kingdom

Serudu, M.S., 1993, The Novels of O.K Matsepe, J.L Van Schaik, Pretoria

Sharma, P., 1992, A touch of Brightness, Davis publishing Company Harlem.

Soanes, C., 2002, South African Pocket Oxford Dictionary, 3rd Edition,Cape Town: Oxford University Press.

Strauss, A., 1960, The grounded theory method of qualitative research Sage Publication U.S.A.

Sturrock, J., 1986, Structuralism, London: Paladin publishers.

Swanepoel, S., 1996, Skills to master Business and Life, McMillan publishers, New York.

Webster, M., 1986, Websters elementary Dictionary Volume 75 Merrian Webster Inc Publishers Springfield.

Webster, M., 1993, Webster's Intermediate Dictionary, Websters Inc, publishers, Springfield.

Welleck, R. & Warren A., 1977, Theory of Literature, Harcourt Brace Javanich press, New York.

© University of Venda